

СМЕДЕРЕВСКИ КРАЈ 1918–1941

СМЕДЕРЕВО 2017

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАУЧНОГ СКУПА**

**СМЕДЕРЕВСКИ КРАЈ
1918–1941**

СМЕДЕРЕВО, 2017

ИЗДАВАЧ:

Историјски архив у Смедереву

Краља Петра I бр. 2

11300 Смедерево

Веб сајт: www.arhiv.org.rs

Е-пошта: kontakt@arhiv.org.rs

Фејсбук: <https://www.facebook.com/arhivsd/>

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:

Данијела Милошевић, директор

УРЕДНИЦИ ЗБОРНИКА:

проф. др Александар Кадијевић

проф. др Слободан Бјелица

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК:

Сања Петровић

ЛЕКТУРА:

Ивица Бојичић

ГРАФИЧКО УРЕЂЕЊЕ И ШТАМПА:

NEWPRESS, Смедерево

ТИРАЖ:

200

ISBN 978-86-907789-9-7

Садржај Contents

ИСТОРИЈА

Александар П. Лукић ИЗБОРНЕ БОРБЕ ЗА КОНСТИТУАНТУ У СМЕДЕРЕВСКОМ КРАЈУ 1920. ГОДИНЕ Aleksandar P. Lukić	15
ELECTION FIGHTS FOR THE CONSTITUENT IN THE SMEDEREVO REGION IN 1920	
Слободан Л. Бјелица АРХИВСКИ ИЗВОРИ ЗА ПОЛИТИЧКУ ИСТОРИЈУ СМЕДЕРЕВСКОГ КРАЈА У ДУНАВСКОЈ БАНОВИНИ Slobodan L. Bjelica	29
ARCHIVE SOURCES FOR THE POLITICAL HISTORY OF SMEDEREVO'S AREA IN DANUBIAN BANOVINA	
Срђан Б. Мићић ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВСКЕ ДИПЛОМАТЕ И АТАШЕИ ИЗ СМЕДЕРЕВСКОГ КРАЈА Srđan B. Mičić	47
YUGOSLAV ROYAL DIPLOMATS AND ATTACHÉS FROM SMEDEREVO PLACE	
Душан Б. Митровић ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ПОДУНАВСКОМ СРЕЗУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА Dušan B. Mitrović	75
PRIMARY EDUCATION IN THE UNDER DANUBIAN COUNTY BETWEEN THE TWO WORLD WARS	
Милош З. Мунић ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ БИОГРАФИЈЕ И ПОЛИТИЧКЕ УЛОГЕ СМЕДЕРЕВСКОГ ПРЕДСЕДНИКА ДР ЖИВАДИНА СТЕФАНОВИЋА СОМБОРЦА Miloš Z. Munić	99
CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE BIOGRAPHY AND POLITICAL ROLE OF SMEDEREVO'S PRESIDENT DR ŽIVADIN STEFANOVIĆ SOMBORAC	

Бојан В. Симић ДЕЛАТНОСТ МИЛАНА ЈОВАНОВИЋА СТОИМИРОВИЋА У ПЕРИОДУ ВЛАДЕ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА (1935–1939) Bojan V. Simić THE ACTIVITIES OF MILAN JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ DURING THE PERIOD OF THE GOVERNMENT OF MILAN STOJADINOVIĆ (1935–1939)	<u>117</u>
Мирослав П. Лазић ОБЕЛЕЖАВАЊЕ 500-ГОДИШЊИЦЕ ОД ЗИДАЊА СМЕДЕРЕВСКОГ ГРАДА У СМЕДЕРЕВУ 1930. ГОДИНЕ Miroslav P. Lazić MARKING OF THE 500TH ANNIVERSARY FROM SMEDEREVO'S TOWN BUILDING IN SMEDEREVO 1930	<u>135</u>
Немања Ж. Девећ ПОКРЕТ ЗБОР У СМЕДЕРЕВСКОМ КРАЈУ 1935–1941 Nemanja Ž. Dević MOVEMENT ZBOR IN SMEDEREVO REGION 1935–1941	<u>157</u>
УМЕТНОСТ	
Александар Ђ. Кадиевић АРХИТЕКТОНСКИ РАЗВОЈ СМЕДЕРЕВА (1918–1941) У СВЕТЛУ ИСТОРИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА Aleksandar Đ. Kadijević ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF SMEDEREVO (1918–1941) IN THE LIGHT OF HISTORIOGRAPHY RESEARCHES	<u>173</u>
Данијела М. Милошевић АРХИТЕКТУРА ГИМНАЗИЈЕ У СМЕДЕРЕВУ – ИЗМЕЂУ НЕИСТРАЖЕНОСТИ И ПОГРЕШНИХ АТРИБУЦИЈА Danijela M. Milošević THE ARCHITECTURE OF THE GYMNASIUM IN SMEDEREVO – BETWEEN THE UNEXAMINED AND THE WRONG ATTRIBUTIONS	<u>189</u>
Анита В. Марковић ЧУВАРИ СЕЋАЊА: МЕМОРИЈАЛИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ПОДРУЧЈУ ПОДУНАВСКОГ ОКРУГА Anita B. Marković GUARDIANS OF MEMORIES: MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE AREA OF DANUBE COUNTY	<u>211</u>

Игор Б. Борозан
УМЕТНОСТ У СЛУЖБИ СЕЋАЊА:
СПОМЕН-КОСТУРНИЦА У ВРБОВЦУ
Igor B. Borozan

235

ART IN THE SERVICE OF MEMORY:
THE MEMORIAL CHARNEL HOUSE IN VRBOVAC

Ана Д. Костић Ђекић
РУСКИ ЕМИГРАНТИ И ЦРКВЕНО СЛИКАРСТВО МЕЂУРАТНОГ
ПЕРИОДА: ЦРКВА У СЕЛУ РАТАРИ КОД СМЕДЕРЕВСКЕ ПАЛАНКЕ
Ana D. Kostić Đekić

255

RUSSIAN EMIGRANTS AND CHURCH PAINTINGS OF THE INTERWAR
PERIOD: THE CHURCH IN THE VILLAGE OF RATARI NEAR
SMEDEREVSKA PALANKA

Милан П. Миловановић, Иван Р. Марковић
СИЛОС У СМЕДЕРЕВУ. ЗАОСТАВШТИНА ИНДУСТРИЈСКЕ
АРХИТЕКТУРЕ ЧЕШКИХ ГРАДИТЕЉА
Milan P. Milovanović, Ivan R. Marković

277

SILO IN SMEDEREVO. LEGACY OF THE INDUSTRIAL ARCHITECTURE
OF CZECH BUILDERS

Снежана А. Цветковић
МИЛАН ЈОВАНОВИЋ СТОИМИРОВИЋ И УМЕТНОСТ
У СМЕДЕРЕВУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА
Snežana A. Cvetković

293

MILAN JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ AND THE
ART IN MIDWAR SMEDEREVO

Владана Б. Путник Прица
АРХИТЕКТУРА СМЕДЕРЕВСКЕ ПАЛАНКЕ 1918–1941
Vladana B. Putnik Prica

323

ARCHITECTURE OF SMEDEREVSKA PALANKA 1918–1941

Уводна реч

Сматрајући да је један од наших примарних задатака, осим обављања основне делатности која подразумева преузимање, чување, обрађивање и презентовање архивске грађе, такође и расветљавање и употпуњавање знања о историји смедеревског краја и његовом културном наслеђу, колектив Историјског архива је организовао научни скуп са темом „Смедеревски крај 1918–1941“. Током реализације ове наше идеје поставили смо неколико циљева. Један од основних је био да угледне истраживаче и афирмисане стручњаке из различитих научних области подстакнемо да своја интересовања усмере ка проучавању културноисторијског наслеђа смедеревског краја. Будући да међуратни период представља, и за локалну историју, раздобље веома богато дешавањима на свим друштвеним пољима, почевши од политичке ангажованости грађанства, преко живе градитељске делатности до значајног напретка на пољу културних и просветних делатности, били смо мишљења да му се мора посветити већа научна пажња. На наше задовољство наишли смо на подршку и одзив великог броја еминентних стручњака са Филозофског факултета у Београду, Филозофског факултета у Новом Саду, Института за новију историју Србије, Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево, Музеја у Смедереву и самосталних истраживача.

На скупу одржаном 6. и 7. октобра 2016. године у просторијама Регионалног центра за професионални развој запослених у образовању, у оквиру три сесије, презентовано је осамнаест радова

из области историје и историје уметности. Поносни смо на чињеницу да је овај догађај изазвао значајну пажњу стручне јавности, што се одразило на добру посећеност али и садржајне дискусије отворене након сесија. Како смо сведоци експанзије популистичког и псеудонаучног приступа у проучавању и презентовању наше историје и културне баштине, једна од наших тежњи, као установе културе и организатора научног скупа, била је и својеврсна промоција високих стандарда у научноистраживачком раду на пољу друштвено хуманистичких наука. Слободни смо да нагласимо да је и овај наш циљ остварен.

Зборник, који је пред нама садржи радове излагане на научном скупу „Смедеревски крај 1918–1941“. Тиме је наша идеја да својим непосредним деловањем допринесемо употпуњавању знања о завичајној историји добила своју целовиту форму.

Један од уредника Зборника и учесник научног скупа проф. др Александар Кадијевић пружао нам је несебичну помоћ саветима и смерница током реализације свих наших замисли, на чему му се искрено захваљујемо. Изразе захвалности упућујемо и проф. др Слободану Бјелици, такође једном од уредника овог Зборника.

Уз захвалност свим институцијама и појединцима који су нам пружили подршку, надамо се да ћемо истрајати у нашој намери да скуп прерасте у традиционално научноистраживачко дешавање, које би се одржавало сваке друге године.

Директор Историјског архива у Смедереву
Данијела Милошевић

Реч уредника

Планирани да се одржавају сваких неколико година у организацији „Историјског архива у Смедереву“, упркос економски кризним временима у којима су истраживачки буџети установа и појединаца сведени на минимум, научни симпозијуми посвећени историји и уметности смедеревског краја имају крупну еманципаторску улогу у развоју локалне историографије у Србији. Подстицајни за унапређење историјске науке у свим срединама у којима су таква преиспитивања недовољно развијена, омогућиће крупне сазнајне помаке у критичком самосагледавању локалних цивилизацијских тековина.

Првобитно усмерење на међуратно раздобље развоја Смедерева и околине ће се поступно надограђивати и тематски проширивати, са циљем да се равноправно проблематизују и остале епохе богате историје града. Сходно стратегији управе архива, посебно ће се подстицати тумачења која слојевито актуелизују осветљене појаве, процесе и личности. Отуд је и подршка локалне самоуправе, институција и грађана континуираном организовању предстојећих симпозијума пресудна за обогаћивање њиховог квалитета. Поготово се учешће младих истраживача, доминантно у првом приређеном зборнику, намеће као крупна организациона тековина, за чије је очување неопходно стално улагање и подстицање.

др Александар Кадиевић
редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду

ИСТОРИЈА

Александар П. Лукић

ИЗБОРНЕ БОРБЕ ЗА КОНСТИТУАНТУ У СМЕДЕРЕВСКОМ КРАЈУ 1920. ГОДИНЕ¹

Айстиракѝ: Општински избори у августу 1920. године показали су утицај и снагу политичких партија на локалном нивоу у целој земљи. Избори за југословенску Конституанту (Уставотворну скупштину) били су расписани за 20. новембар 1920. године и требало је да покажу распоред и јачину политичких партија на државном нивоу. У том смислу у раду ће бити разматрана борба политичких партија у смедеревском крају за улазак у Конституанту новоосноване југословенске државе. У Смедереву и околини деловале су: стара србијанска политичка партија, попут Народне радикалне странке, и нове југословенске, попут Југословенске демократске странке, Комунистичке партије Југославије, Југословенске републиканске странке.

Кључне речи: Политичке партије, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Смедеревски крај, Смедерево, Избори 1920. године, Конституанта, југословенска држава.

Једна од директних последица Првог светског рата било је стварање југословенске државе свечаним проглашењем уједињења југословенских народа 1. XII 1920. године у кући Крсмановића у Београду. Након проглашења уједињења уследило је организовање и учвршћивање државе на спољнополитичком и унутарполитичком плану. Неповољна спољнополитичка ситуација у окружењу оставила је последице и на унутрашњи живот српско-хрватско-словеначког

¹ Рад је део пројекта Института за новију историју Србије Срби у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници (бр. 47.027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

краљевства. Српска војска, један од главних чинилаца југословенског уједињења, у прво време заједничког југословенског државног живота обављала је и цивилне дужности. Била је један од кључних ослонаца одржања нове државе у новим, врло неповољним околностима.²

Иако је у прво време војска имала првенство у организовању унутрашњег живота нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, југословенско руководство предвођено србијанским политичким врхом тежило је да у што краћем периоду омогући, између осталог, услове за функционисање парламентарне демократије у политичком животу државе, обећане у Крфској декларацији 1917. године. Стога је, у циљу бржег успостављања реда и сигурности, у држави образована прва влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 20. XII 1920. године, на челу са Стојаном Протићем, једним од првака предратне Народне радикалне странке Краљевине Србије. Био је то коалициони кабинет, састављен од представника важнијих политичких странака у земљи.³

Ускоро је образовано Привремено народно представништво са задатком да створи услове за састанак југословенске Конституанте, која је требало да донесе Устав нове државе. Иако је регент Александар Карађорђевић инсистирао, полазећи од одредаба Крфске декларације, да Конституанта није могла одлучивати о облику државног уређења, у новој држави било је политичких снага које су другачије мислиле – на пример, међу Хрватима се називао покрет са захтевима за формирањем југословенске републике, а не монархије. Ни међу Србима, посебно Србијанцима, нису били јединствени у погледу облика државног уређења. Комунистичка идеја додатно је усложњавала политичку ситуацију младе југословенске државе.⁴ У жељи да, после скоро две године консолидовања државе и стварања нових/стarih странака, стекне јаснију слику о политичким односима и снази партија на терену, демократска влада Љубе Давидовића је расписала општинске изборе за август 1920. године.

На општинским изборима у августу демократе Љубомира Давидовића однеле су, између осталог, убедљиву победу у Смедеревском округу, док су радикали остали далеко иза њих по резултату.

2 М. Бјелајац, Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921, Београд 1988.

3 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, Београд, 1988, 87–91.

4 В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Београд, 1979, 36–60; В. Petranović, n. d., 98–111.

У самој вароши Смедерево била је начињена Споразумна листа највећих грађанских партија (Демократска, Радикална и партија „Занатлија“, носилац Милутин Ковачић) захваљујући чему комунисти (носилац листе Милан Маринковић) нису победили.⁵ Изборним резултатима нису били задовољни ни радикали, иако су били у споразуму с демократима на локалном смедеревском нивоу. Стога је предстојећа изборна борба за Конституанту најављивала живљу политичку активност у Смедереву и околини.

О сложености политичких прилика Смедеревског округа сведочи ситуација уочи и током општинских избора. На пример, у недељу 25. јула одржан је збор Демократске странке Самосталних радикала у Великој Плани, „сјајно посећен“. Саслушани су говори Милана Пантелића, деловође окружног одбора, и Владимира Шулекића, који су од присутних чланова бурно поздрављени. „Упркос свим махинацијама неких ђилкоша из новостворене Аграрне странке, збор је у реду исцрпео дневни ред и у највећем одушевљењу разишао се“.⁶ На збору је изабрана и месна партијска управа Демократске странке.

На општинским изборима у вароши Смедерево од 1118 уписаних бирача листа Милутина Ковачића добила је 422 гласа, док је за листу Милана Маринковића гласало 240 гласача. Избор општинских часника протекао је у потпуном реду. И у другим општинама Смедеревског округа углавном су постојале две листе – споразумна и комунистичка. Пример општине Водичке, среза Јасеничког, међутим показује да нису биле удружене све грађанске странке наспрам комуниста, који нису ни учествовали у општинским изборима у Водици. У општини Водичкој радикали су имали засебну листу. У општини Глибовачкој биле су две листе – радикалска и демократска, а изабран је уз тесну већину радикал. И трећи случај – у општини Мраморачкој била је демократска кандидатска листа и кутија без листе. Победила је демократска листа. У општини Церовачкој истакнуте су две кандидатске листе – једна чисто радикалска, и друга „у којој су председник и први кмет самосталци, други кмет радикал“, а победила је друга листа. У општини Голобочкој биле су такође две кандидатске листе, само обе демократске. За прву демократску гласало је 346, а за другу 221 бирач. Општина Паланачка имала је на општинским изборима три кандидатске листе – радикалску (202 гласа), комунистичку (101), и

5 Архив Југославије, Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије (14), К-6, ЈО-21.

6 Анон., „Партијско кретање“, *Демократија* (Београд), 29. VII 1920, 1–2.

демократску (313 гласова). У срезу Јасеничком, као и у друга два среза (Великооорашком и Подунавском) Смедеревског округа, углавном су победиле демократе наспрам радикала и Савеза земљорадника. Савез земљорадника победио је, на пример, у општини Рабровачкој среза Јасеничког. У општини Јагњилској, поред демократске и радикалске листе била је истакнута листа Сељачке слоге, која је и победила убедљиво (од 386 гласова добила је 227). Општина Кусадачка имала је две листе – споразум свих странака и демократска листа – победила је споразумна. Општина Ковачевачка имала је две демократске и једну радикалску листу, и опет је изабран демократски кандидат. У општини Азањској победила је Демократска (727 гласова) против Самосталне радикалне странке (446 гласова). Уопште, резултати општинских избора показали су да је процес цепања српских грађанских странака нагло отпочињао. Пример Демократске странке био је на први поглед драстичан, али ће се демократе убрзо консолидовати и на изборе за Конституанту изићи јединственији. Уосталом, на општинским изборима у Смедеревском округу, иако приметно подељени у неким општинама, демократе су изашле као победници – већ 24. августа Главном одбору странке било је јављено да су добили Смедерево, Смедеревску Паланку и срез Великооорашки (али не и само Велико Орашје, где су победили „Сељаци“, односно Земљорадничка странка).⁷

*

Један од најважнијих задатака Привременог народног представништва било је доношење закона на основу којих је требало да се спроведу избори за Уставотворну скупштину. Узимајући у обзир изборно законодавство и парламентарну праксу Краљевине Србије, која је предњачила у овоме у односу на друге делове нове државе, Привремено народно представништво је 3. септембра 1920. године донело Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину. У дебати приликом доношења изборног закона владини представници су га хвалили као узор „демократске либералности“, док су га опозиционе групе критиковале као израз „крајње реакције“.⁸

„Желели смо само показати“, писао је поводом потребе примене сразмерног представништва Михаило Илић, „да тиме што

⁷ Анон., „Телеграми са бирилишта, *Демократија*, 24. VIII 1920, 1; Анон., „Са бирилишта“, *исто*, 28. VIII 1920, 1.

⁸ Др М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, Лесковац, 1997, 58–59.

ономогућава мањини да приграби право већине и што помаже политичко уздизање народа, сразмерно представништво је у сагласности са демократијом. Његови противници су, дакле, самим тим и противници демократије, а у њиховим редовима се налазе све монархистичке партије заступљене у приврем. нар. представништву. Јер и кад приме сразмерно представништво као принцип, оне га у примени на разне начине изигравају и изопачавају“.⁹ Слободан Јовановић, један од највећих правничких ауторитета онога доба, у својој је анализи правног положаја југословенске државе, иако нигде изрично није констатовао, брижљиво употребљавао реч „Држава СХС“, а не „Краљевство, ни Краљевина СХС“. Тврдио је да је југословенска држава била привремено регенство, те да је тек Уставотворна Скупштина одлучивала о облику владавине. Односно, јасно је сугерисао да је Конституанта била потпуно суверена. У том смислу ни регент Александар није био правни владалац, већ фактички вршилац краљевске власти. Одлуке суверене Конституанте нису подлегале, према тумачењу Слободана Јовановића, санкцији регента Александра ни његовог оца краља Петра. Оног момента када је Конституанта донела Устав, врховна државна власт постајала је правно организована.¹⁰

Услед честих министарских криза Привремено народно представништво није много радило.¹¹ Ипак, успело је да обави потребне радње за избор народних посланика у Конституанту. За израду изборног закона као образац је послужио изборни закон Краљевине Србије, иако је већ знатно било одступљено од пропорционалног система: количник није давао одједном сав број посланика, а број гласова кандидатских листа оних политичких странака које нису достигле количник, придавао се листи са највећим бројем гласова.¹² И неке друге одредбе изборног закона ишле су у прилог великим грађанским странкама а на штету мањих странака. У питању је био бирачки домицил (у бирачки списак могла су се уписати само лица која су најмање шест месеци била настањена у својој општини), затим уредба о забрани гласања грађанима који су добијали сиротињску опскрбу из јавних и општинских средстава, или онима који су уопште били на терету јавне

9 М. Илић, „За сразмерно представништво II“, *Република*, 1. VII 1920, 2.

10 „Г. С. Јовановић о нашој држави“, *Република*, 13. X 1920, 2.

11 В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 63–65.

12 Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, 63, рукопис похрањен у Архиву Српске академије наука и уметности, 14.329; В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 71–72.

помоћи, као и забрана гласања лицима под старатељством. Тако су привилеговане најјача странка, у ондашњим околностима Радикална, као и друге веће партије, а онемогућаване мање, попут Југословенске републиканске странке. Одредба да на кандидатској листи буде истакнут и кандидат са нарочитим условима (факултетском спремом) такође је била повољна за грађанске странке. Иста уредба неповољно је утицала на примену пропорционалног изборног система: дешавало се да најјаче странке добију квалификоване посланике изабране гласовима мањих странака.¹³

*

Према одредбама Државног Одбора број посланика по окрузима је тачно утврђен 15. септембра 1920. године.¹⁴ У Смедеревском, тринаестом по реду, изборном округу 143.216 гласача бирало је 5 посланика.¹⁵ Према административној подели Краљевине Србије, задржаној и у југословенској монархији, тринаести изборни округ састојао се од три среза: Подунавског – седиште Смедерево, Јасеничког – седиште Велика Плана и Великоорашког – седиште Паланка. У три среза Смедеревског округа налазило се 55 општина које су гласале на изборима. До средине новембра нису још биле обављене све кандидације народних посланика у округу.¹⁶

Пет странака: Демократска, Радикална, Републиканска, Сељачка/Земљорадничка и Комунистичка, припремале су кандидатске листе и учествовале у изборној борби од тренутка када су расписани избори за Конституанту у септембру 1920. године. Поред наведених партија појавиле су се и одређене грађанске и дисидентске групе (на пример Народна странка или тзв. Рибарчева група¹⁷), које су такође поднеле суду на потврду кандидатске листе и учествовале на изборима у неким општинама Смедеревског изборног округа. Начелник округа Смедеревског процењивао је, на основу извештаја са терена, да ће на изборима учествовати најмање шест кандидатских листа, а готово извесно седам, због чега је 10. новембра тражио да му министарство

13 B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 71–73.

14 Анон., „Састав Конституанте“, *Политика*, 16. IX 1920, 3.

15 Н. д.

16 АЈ, МУД, 14–6–21.

17 Стојан Д. Рибарац (1855–1922) пореклом је из Свилајнца, округ Моравски (Ђупријски). Завршио је Правни факултет у Београду. Био је један од првака Либералне странке, изазвао у њој расцеп 1903. године, те потом био шеф реорганизоване Либералне партије (тзв. Националне странке). У периоду 1918–1920. године био је неколико пута министар.

пошаље још гласачког материјала (гласачке кутије, катанце за исте и гласачке куглице, те неопходне штрафове за повезивање делова кутија).¹⁸

Политичке партије водиле су борбу преко летака, новина и одржавањем конференција и зборова општинских, среских и окружних на терену, где су се могли чути гласови противничких странака, ако би се, наравно, њихове присталице усудили да дођу. На зборовима су утврђиване кандидатске листе или пак месни одбори уколико у одређеном крају нису постојали. Иако изванредан распис избора за Конституанту још није био учињен, изборна борба је већ била отпочета од стране радикала у Смедеревском округу. Радикалски орган *Самоуправа* је 14. септембра тврдио да је начелник среза Јасеничког Милан Симић утицао на слободу избора у општини Глибовачкој.¹⁹ Свесни слабих изборних резултата, радикали су очигледно покушавали да и преко штампе изврше притисак на управне органе Смедеревског округа не би ли, и на тај начин, повећали изгледе на успех у овом крају на предстојећим парламентарним изборима.

Министарство унутрашњих дела наредило је покретање истраге не би ли се утврдило да ли је писање *Самоуправе* истинито или лажно. Начелник округа Смедеревског Благоје Радовановић руководио је истрагом и утврдио да наводи радикалског органа нису одговарали истини. Према исказима више сведока – Данила Радојевића, Илије Петровића, Миливоја Ракића, сви земљорадници из Глибовца, и Хранислава Лазаревића, учитеља из Паланке – начелник среза Јасеничког заиста је 10. августа текуће године био у Глибовцу у пратњи Хранислава Лазаревића. Свратио је са учитељем у судницу и поразговарао са Миливојем Ракићем, председником општине Глибовачке пре августовских избора, о стању јавне безбедности у срезу. У разговору пред судницом им се придружио и „старица“ Илија Петровић, па су сви заједно сели за сто, а „да би се освежили“, наруче, те им донесу лубенице.²⁰ Данило Радојевић, новоизабрани председник општине Глибовачке на августовским изборима, сведочио је да срески начелник није вршио никакав притисак на „гласача да да глас за кога другог а не за оног за кога сам хоће“. „Додајем и то“, сведочио је Радојевић, „да сам ја на овим изборима (општинским у августу – прим. А. Лукић) изабран за председника и то је најбољи доказ да г.

18 АЈ, МУД, 14–6–21.

19 Анон., „Један цветак из полицијске градине г. Љубе Давидовића“, *Самоуправа*, 14. IX 1920, 2–3.

20 АЈ, МУД, 14–5–20.

Симић није агитовао за чију листу, јер ја припадам радикалима“.²¹ Након окончане истраге Министарство унутрашњих дела је наредило *Самоуправи* да, према одредби члана 14. тадашњег Закона о штампи, исправи напис којим је неосновано оптужило Љубу Давидовића, односно Демократску странку, и подређеног му чиновника за притисак на гласаче приликом изборне борбе уочи општинских избора августа 1920. године.

Започету изборну борбу у смедеревском крају радикали су наставили 3. октобра, када су одржали у Паланци конференцију на којој су изабрали месни одбор за варошицу Паланку и говорили о тренутним политичким приликама. За председника Одбора изабран је Михаило Калејић, а за потпредседнике Велимир Арсић и Стеван Наумовић, за благајника Спасоје Живановић и за деловођу Живан М. Симић.²² Касније, почетком новембра, Радикална странка одржала је среску конференцију у Смедереву за срез Подунавски, где су за посланичке кандидате на окружној листи разматрани Живојин С. Тајсић и Лазар Кречковић (квалификовани), његов „заменењик“ Радосав Џабић, а о чему је Главни одбор обавестио Михајло Миловановић, председник среског одбора Радикалне странке и општине Дубонске.²³ Коначно, на окружној конференцији Радикалне странке за округ Смедеревски, одржаној у Паланци 13. новембра, утврђена је кандидатска листа: Живојин С. Тајсић, носилац окружне листе, а носиоци среских листа Благоје Марковић, Коста Лазић, Милоје Симић, квалификовани Лазар Кречковић и његов заменик Радосав Џабић.²⁴

Демократска странка, одржавши неколико среских конференција, сазвала је окружну конференцију за Смедеревски округ средином новембра у Паланци „под ведрим небом“ и у „најлепшем реду“.²⁵ „Стари ветеран“ Коста Тимотијевић отворио је збор и у говору

21 АЈ, МУД, 14–5–20.

22 Анон., „Партијско кретање“, *Самоуправа*, 16. X 1920, 2.

23 Анон., „Партијско кретање“, *Самоуправа*, 12. XI 1920, 2.

24 Анон., „Кандидатске листе“, *Самоуправа*, 13. XI 1920, 2.

25 О Демократској странци у смедеревском крају, за срез Великоорашки: Д. Ивановић, *Велика Плана 1. Историјски развој до 1941. године*, Велика Плана, 2001, 281–283; Н. Девић, *Демократска странка Велика Плана (1919–2000)*, Београд, 2008, 14–18. Немања Девић нажалост не наводи архивске фондове које је користио у писању монографије о Демократској странци у Великој Плани и њеној околини (барем за период између два светска рата), и уопште, његов рад има више форму брошуре него монографије иако је очигледно да се користио архивским фондовима.

изложио програм Демократске странке.²⁶ Кандидовани су: за носиоца окружне листе Милан П. Пантелић, а за носиоце среских листа Живота Станковић, Милан Радојковић, Радосав Перић. Квалификовани је био Коста Тимотијевић. „Овај збор најбољи је утук за све противнике“, закључила је *Демократија* извештај о збору.²⁷

За разлику од Радикалне и Демократске, Републиканска странка није имала дисидената. У округу Смедеревском Љуба Стојановић, шеф партије, и Михаило Илић, члан Главног одбора, одржали су партијску конференцију у Азањи 31. октобра на којој су говорили о бившој Самосталној радикалној странци, те начелима и програму Републиканске странке. Присутствовало је преко 250 грађана, и мада су неки агитатори Сељачке странке покушавали да упадицама смање утисак речи републиканских говорника, конференција је ипак успела.²⁸ Републиканска странка је одржала 10. новембра ужу конференцију у Паланци (смедеревској), на којој је место привремене, изабрана стална управа: председник Бошко С. Настасијевић, потпредседник Станимир В. Савић, секретар Аца Д. Ђорђевић. У име Главног одбора конференцији је присуствовао Михаило Илић.²⁹ Носилац листе Републиканске странке био је Михаило Илић, а срески кандидати били

26 Коста Л. Тимотијевић (1870–1939), био је „расни син Шумадије“ пореклом из Грошнице, среза Гружанског, округа Крагујевачког. Основну школу је завршио у родном селу, гимназију у Крагујевцу, а Правни факултет у Београду. Кратко време је био судски писар, да би се потом посветио адвокатури. Припадао је Радикалној странци, а када се она поделила на старе радикале и на самосталце, определио се за млађу струју радикала – за самосталце. На парламентарним изборима 1903. изабран је за народног посланика у округу Смедеревском, и од тада је непрестано све до 6. јануара 1929. године био биран за народног посланика. Коста Тимотијевић је умео народу да објасни „простим народским језиком апстрактне политичке идеје“, проповедане од стране самосталних радикала 1903–1914. године. Први пут је постао министар у ресору Министарства правде 1908. године и од тада је неколико пута бивао министром у владама Краљевине Србије и потоње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије. Као министар правде извео је неколико законодавних реформи, углавном у Краљевини Србији. Након југословенског уједињења Коста Тимотијевић је са већином првака Самосталне радикалне странке учествовао у оснивању Демократске странке, те је као њен представник биран у округу Смедеревском за народног посланика све до завођења Шестојануарске диктатуре. У прво време диктатуре краља Александра Карађорђевића повукао се из политичког живота. Међутим, приликом установљења Врховног законодавног савета постављен је за његовог члана. Био је министар без портфеља у влади Петра Живковића 1931–1932, да би на изборима за сенаторе јануара 1932. године био изабран за сенатора као носилац листе Дунавске бановине. До јануара 1938. године био је сенатор и председник клуба сенатора, а приликом оснивања Југословенске националне странке био је један од оснивача и њених чланова. Оронуго здравља, повукао се из политичког живота у другој половини 1938. године (Анон., „Коста Л. Тимотијевић“, *Политика*, 2. II 1939, 4; Др. Милан Ђ. Милојевић, „Коста Тимотијевић као истакнути политичар и државник“, *Политика*, 2. II 1939, 4).

27 Анон., „Изборно кретање“, *Демократија*, 17. XI 1920, 1.

28 Анон., „Из партије“, *Република*, 5. XI 1920, 2.

29 Анон., „Из партије“, *Република*, 14. XI 1920, 3.

су Недељко Анђелковић, Илија М. Тирнанић, Драгољуб Милојевић. За квалификованог је предложен Никола М. Распоповић, а за његовог „заменежника“ Љуба В. Радовановић.³⁰

Поред радикала, и друге странке су водиле нимало благу изборну борбу преко штампе. Између осталих, српски републиканци су, на врло упечатљив начин и у духу оног времена политичких борби, напали две најјаче србијанске странке, прозивајући прваке демократа и радикала у смедеревском крају. С обзиром на то да је био у питању врло оштар политички речник, писац чланака се потписивао псеудонимом *Републиканац из Паланке*. Аноним је серију чланака насловио „Паланачки типови“, јасно алудирајући већ насловом да су, према његовом мишљењу, били у питању људи необразовани, ниске политичке културе и угледа. Првог је напао Косту Тимотијевића, првака Демократске странке, којег је оптужио да је јавне политичке послове „срзоао до измењарења најгрубљим и најнижим инстинктима маса“.³¹ Аноним је замерао Кости Тимотијевићу што као „школован човек“ није политички васпитавао народ, него је развијао оно што је код људи „убијало морални критеријум и свест“. На први поглед доброћудан човек, Коста Тимотијевић је „у себи имао велику дозу пакости и подмуклости“, нарочито према партијским противницима у његовом (Смедеревском) изборном округу. Наводно, било је познато да је демократски првак био „без велике памети“, али да му је „менталитет сеоских фишкала надокнађивао оскудицу памети“, те да му је омогућио да се код бирача одржи као народни човек. Кад је министровао, од свог је кабинета правио „праву ракициницу“, делећи сељацима у невољи по једну кафу и „коју чашицу ракије“. За *Републиканаца из Паланке* Коста Тимотијевић је био „вештак“ и у Демократској странци, у којој је једне „туткао“ против других и помоћу „својих пандура“ стварао је ситуацију каква је одговарала његовим интересима. Са приближавањем новембарских избора демократски првак је „осетио“ да му није ишло „глатко као некада“, пошто сељак није више био онај „добри и послушни“. Према допису паланачког републиканца, Коста Тимотијевић „превијао“ се на све могуће начине у изборној агитацији, те је сваке суботе „играо на паланачкој пијаци“, истина недуховито и „већ су се на њега церекали“. Уморан и

30 АЈ, МУД, 14–5–20.

31 У питању су партијска пропаганда и борба, те наводе не треба узимати као тачне у погледу страначких првака које је републиканац нападао, нарочито у погледу Косте Тимотијевића (види страну 8. овог рада, напомена 24).

неуспешан у агитацији, демократски првак је био „мамуран сваке недеље изјутра са својим трабантима“.³²

После Косте Тимотијевића, *Републиканац из Паланке* је напао Зарију Варјачића, најтипичнијег представника радикалских људи, познатог у „целој отаџбини по злу“. Био је срески начелник и Радикалне странке и Косте Тимотијевића. „Будни чувар Костиних рачуна“, у округу је важио као „добар радикалац“. Међутим, обмањивао је радикале у Београду, а у ствари био је „капетан“ Косте Тимотијевића, „надувен и груб у опхођењу“, персонификација „одвратне полиције“. Зарији Варјачићу није било доста што је „властовао“, него је још и „трговао“. Републиканац је нагласио да је радикал био без икакве интелигенције и социјалних осећања, односно сматрао га је за правог „Кир Јању радикалског“ који „звечи као празно буре, јер нема власти“.³³

Трећи по реду био је прозван Александар Ђушић, за кога је Аноним прво истакао да не беше у смедеревском крају „ни дужет створа ни мањег човека“. Иако није био политичар, Александар Ђушић је уображавао да се разуме у политику. Међутим, био је „партијски пандур најгадније врсте, клот речено, цупрингер љуте демократије“. Био је „наштимован“ за најниже партијске послове, а колико беше „дуг“, увукао је своју „вратину у јарам данашњег неморала“, упорно га вукући. Требало га је само посматрати како је аплаудирао када је „његов Коста играо на пијаци“ и како је гурао и подводио друге да се смеју. Овако нешто није радио ни „Мече“ из Ратара, познати „лиферант најпрљавијих ствари“ са села и „добри побратим“ радикалског првака у смедеревском крају Зарје Варјачића. *Републиканац из Паланке* је закључио да би без „оваквих типова“ било мање неморала у држави и друштву. Сматрао је да су ратови научили народ „много којечему“, због чега је „прогледао“ и видео добро све који „гамиж(аху) по дну“, спремајући се да на изборима који су следили „лупи по тинтари све оне што су га као полипи сисали годинама“, те уклони тако и друштвене „пигмеје какав је био овај Ђушић“.³⁴ Овакве методе борбе путем партијске штампе примењивале су и друге партије осим Републиканске, што се јасно видело из већ поменутог напада Радикалне странке преко *Самоуправе* на демократе округа Смедеревског током септембра 1920. године.

32 Анон., „Наши дописи. Паланачки типови. 1. Коста Тимотијевић“, *Република*, 11. XI 1920, 3.

33 Анон., „Наши дописи. Паланачки типови. 2. Зарија Варјачић“, *Република*, 11. XI 1920, 2–3.

34 Анон., „Наши дописи. Паланачки типови. 3. Александар Ђушић“, *Република*, 14. XI 1920, 3.

Од осталих партија у Смедеревском округу Сељачка/Земљорадничка странка била је у суду потврђена 17. новембра, као и Републичанска, а носилац земљорадничке окружне листе био је Јеремија П. Јеремић, док су срески кандидати били Живота Д. Милошевић, Благоје Ненадовић, Мијајло М. Аврамовић, квалификовани Велимир Живојиновић, и његов заменик Јован Т. Петровић. Комунистичку странку представљао је на окружном нивоу Лазар Стефановић, а срески кандидати били су Алекса Даниловић, Драгољуб Манчић, Драгољуб Стојановић, квалификовани Реља Ђорђевић, његов заменик Јосиф Буцек. Народна странка (Рибарчева група) за носиоца окружне листе истакла је Михајла Несторовића, а за среске кандидате Чеду Јаковљевића, Јакова Бркића, Михајла Вељковића, као квалификованог Михајло Јанковић, а за његовог заменика Миливоја Башића.³⁵

У Смедеревском округу на изборима за Конституанту 28. новембра 1920. године изабрани су демократи Милан Пантелић, Коста Тимотијевић, Живота М. Станковић, радикал Живојин Тајсић и земљорадник Јеремија П. Јеремић.³⁶ Демократска странка тако је потврдила своју снагу у смедеревском крају, изражену приликом општинских избора у августу; а изборна борба није била на завидном нивоу, нити је доприносила подизању политичке културе између сукобљених партија на терену.

Белешка о аутору

Александар П. Лукић, МА

Институт за новију историју Србије, Београд, истраживач-сарадник

Контакт: alukic85@gmail.com

³⁵ АЈ, 14–5–20.

³⁶ Анон., „Резултат избора“, *Демократија*, 30. XI 1920, 1.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелајац, Миле, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд, Народна књига, 1988.

Глигоријевић, Бранислав, *Парламент и политичке странке у Југославији (1919–1929)*, Београд, Институт за савремену историју: Народна књига, 1979.

Девић, Немања, *Демократска странка Велика Плана (1919–2000)*, Београд, Демократска странка, Истраживачко-издавачки центар, 2008.

Ивановић, Дарко, *Велика Плана 1. Историјски развој до 1941. године, Велика Плана*, Будућност, 2001.

Др Павловић, Момчило, Ниношевић, Мира, Трајковић, Верољуб, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, Лесковац, Народни музеј, 1997.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Демократија, јул–новембар 1920.

Политика, септембар–новембар 1920.

Република, јул–новембар 1920.

Самоуправа, септембар–новембар 1920.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Министарство унутрашњих дела, 14.

Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, рукопис Николе Станаревића, 14.329.

Summary

Aleksandar P. Lukić

ELECTION FIGHTS FOR THE CONSTITUENT IN THE SMEDEREVO REGION IN 1920

Elections for the Yugoslav Constituent (Parliament made by the law) were called for November the 20th in 1920 and were supposed to show the schedule and strength of political parties at the state level. In that sense in the work will be considered fight of the political parties in the Smederevo region for the entry into the Constituent of the newly founded Yugoslav state. In Smederevo and its surroundings, the old Serbian political party, such as the People's Radical Party, and the new Yugoslav parties, such as the Yugoslav Democratic Party, the Communist Party of Yugoslavia, the Yugoslav Republican Party, worked. The Democratic Party led by Kosta Timotijević won the elections in the region of Smederevo, while the Radical and Agricultural Party won one mandate. Electoral agitations have passed mostly in peace and without bigger incidents. The election battle has shown the beginning of the process of the division and dissolution of Serbian political parties to factions, mainly because of the personal interests of some prominent party members.

Слободан Л. Бјелица

АРХИВСКИ ИЗВОРИ ЗА ПОЛИТИЧКУ ИСТОРИЈУ СМЕДЕРЕВСКОГ КРАЈА У ДУНАВСКОЈ БАНОВИНИ

Апстракт: Град Смедерево, једна од српских средњовековних престоница, мењајући државне и административне оквире кроз историју, 1929. године нашао се у саставу Дунавске бановине. Дунавска бановина, као једна од девет југословенских бановина, основана је Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја 3. октобра 1929. године. Обухватала је Банат, Бачку, Барању и источни Срем, те централне и североисточне крајеве „преткумановске Србије“. Смедерево је у Дунавској бановини било средиште Подунавског среза, а после Априлског рата, једно време, и бановински центар. Будући да се дванаест година Смедеревом управљало из Новог Сада, за сваког истраживача завичајне или урбане историје међуратног Смедерева незаобилазан је Архив Војводине у Новом Саду који похрањује добро очуван и прилично архивистички сређен фонд 126 – Краљевска банска управа Дунавске бановине. Овом приликом представимо неке документе из другог, управног одељења тог фонда, а који се односе на политичке прилике у Смедереву и околини.

Кључне речи: Велика Плана, Дунавска бановина, Смедерево, Смедеревска Паланка

Година 1929. младој југословенској држави донела је монархов лични режим, промену имена, идеологију интегралног југословенства, нормативну унификацију, али и нову административну поделу. Доношењем „Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја“, 3. октобра 1929. године територија Југославије подељена је на девет бановина: Дравску, Савску, Врбаску, Приморску, Дринску, Зетску, Вардарску, Моравску и Дунавску. Границе бановина,

које су добиле називе углавном по рекама, пренебрегавале су раније административне, историјске и националне баријере.¹ Отуда су се у оквиру Дунавске бановине, којом се управљало из Новог Сада, поред војвођанског простора нашле и Шумадија и североисточна Србија, укључујући и две старе српске престонице – Крагујевац и Смедерево. Дунавска бановина била је по броју становника на другом (иза Савске), а по територијалном пространству на трећем месту (иза Вардарске и Савске бановине). Међу педесетак срезова које је обухватала Дунавска бановина налазила су се и три која су била предмет нашег интересовања: Јасенички срез, са седиштем у Смедеревској Паланци, Орашки срез, са седиштем у Великом Орашју и Подунавски срез, са седиштем у Смедереву.²

Управо из Подунавског среза потичу први документи на које наилазимо у архиви Дунавске бановине, а који се тичу политичког живота у смедеревском крају. Из начелства Подунавског среза 2. децембра 1929. године Краљевској банској управи у Новом Саду поднет је извештај о стању у срезу, у коме се, између осталог, казује о политичким приликама и то следеће: „У политичком погледу народ је у овом срезу исправан и до сада се нису појавиле никакве струје и покрети у масама“.³ Истога дана начелник Подунавског среза поднео је Краљевској банској управи Дунавске бановине и следећи кратак извештај: „На територији повереног ми среза не излази ни један лист новине о чему се ради знања извештавате – у случају појаве ма каквог листа бићете у свему по наредби извештени“.⁴

Но, управо против начелника Подунавског среза стигла је бану Дунавске бановине марта 1930. године притужба грађана општине Лугавачке, испод које је уместо потписа написано: „несмемо потписати јер нам прети опасност“. Непотписани мештани Лугавчине у својој жалби моле бана „да изволи извидети како је могао начелник среза Подунавског сменити председника општине Лугавачке Димитрија Дабића који је гонио лопове а чува председника општине Врановске

1 Како наглашава академик Љубодраг Димић, таква подела „била је покушај да брисањем граница историјских области буду спречени даљи дезинтеграциони процеси у југословенској држави, заустављена инерција историје, дефинитивно разбијене и разобличене историјске и националне области које су постојањем потхрањивале сепаратизме, успостављене политички, економски и саобраћајно стабилне и јаке целине способне за живот“. Љ. Димић, Историја српске државности – Србија у Југославији, Нови Сад, 2001, 140.

2 Б. Шимуновић Бешлин, Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941), Нови Сад, 2007, 23–24.

3 АВ, фонд 126/2, 2996/29.

4 АВ, фонд 126/2, 2211/29.

који штити лопове и како је могао пустити из апсе Божидача Марковића званог Цвејиног из Вранова код кога је нађена украђена опаклија Филипа Срејића из Лугавчине коме је разбијена стаја и украђена опаклија и друге ствари. Кад будете ово извидели Ви ћете се уверити како трпе поштени грађани од начелника среза подунавског који пушта лопове из апсе да и даље краду. Тешко нама код оваквог начелника среза Подунавског“, завршили су своју молбу анонимни Лугавчани.

Краљевска банска управа наложила је окружном инспектору у Смедереву да испита овај случај, те је, јуна месеца 1930. године помоћни секретар окружног инспектора известио Управно одељење Дунавске бановине да „начелник среза подунавског по тужби Филипа Срејића из Лугавчине води истрагу против Марковић Божидача зв. Цвејина из Вранова за дело крађе извршене за време окупације Србије, да је предмет заведен у кривични контролник среза Подунавског на бр. 1392/930, и да исти није окончан као и то, да председник општине врановске Андрејић Ж. Петар са крађом опаклије и оптуженим нема никакве везе а ово у толико пре што је украђену опаклију код оптуженог (нечитко) приликом претреса нашла жандармеријска станица. Према свему овоме што је до сада проверено и утврђено, анонимна доставка не истинито представља стање ствари. У исто време част ми је извести да је начелнику среза подунавског актом бр. 1347. од данас издато наређење да истрагу поводом ове крађе у што краћем року оконча и да са одговорним лицем поступи по закону“.⁵

Окружни инспектор смедеревски саслушао је, марта 1930. године, Димитрија Дабића, бившег председника лугавачке општине, који је поднео жалбу Краљевској банској управи због наводне незаконите смене. Према Дабићевим речима, њега је начелник Подунавског среза „без икакве моје стварне кривице разрешио са дужности председника општине па ме чак и слободе лишио без икаквог решења. Слободе ме лишио 17-ог јануара а пустио 18-ог по подне“. У наставку је Дабић одбацио све оптужбе на свој рачун, а које је у свом писму окружном инспектору, априла 1930. године, опширно изнео срески начелник. Наиме, позивајући се на истрагу коју је водио против Дабића, начелник среза Подунавског тврди „да је Димитрије Дабић као председник Општине Лугавачке крио од власти свог задружног сина Божидача, кога није хтео привести власти, све дотле, док га није венчао са одведеном малолетном девојком и то не у цркви свог села, већ у цркви

5 АВ, фонд 126/2, 68399/30.

другог села и другог среза. Он, Димитрије Дабић, за време прикривања свога сина од власти, радио је преко својих пријатеља у Београду код г. Епископа за благослов и у Смедереву код Старатељског судије за одобрење, да би његов син Божидар могао узети за жену малолетну Радмилу. И све док није издејствовао ова одобрења упорно је крио од власти, како сина, тако и одведену девојку, те према томе његово тврђење, да није знао где му је син неистинито је“.

У продужетку је срески начелник изнео још неке оптужбе на Дабићев рачун: да је „ургирао на општинске часнике, да издаду уверење Божидару о његовом владању“, које је овом служило „за слободно кретање приликом бекства и прикривања од власти“. Потом: „небројено пута кажњаван је на основу чл. 158. зак. о општинама као посве лабав у вршењу своје председничке дужности. Општину је напустио; од дужности се удаљавао без знања и одобрења надзорне власти; лична и имовна безбедност у општини била му је несигурна; упуштао се у политизирање после шестог јануара“. У прилогу су достављени и предмети – пресуде против Дабића и извештаји са вођеног ислеђења поводом ових кривица, али и тужбе Живојина Јанковића из Лугавчине да га је Дабић незаконито лишио слободе, као и истрага која је вођена „због свађе и неслоге између њега и општинских часника“.

Маја месеца 1930. године окружни инспектор Дунавске бановине у Смедереву предложио је Краљевској банској управи солонско решење: да се одбаце оптужбе које је начелник среза Подунавског изнео против Дабића, али да се Дабић ипак смени са положаја „јер и ако је поштен и исправан грађанин, није способан да води послове општинске, јер је неактиван и слаб човек“. Истовремено је препоручено да се читава лугавачка општинска управа смени из разлога што „сељак не види државну политику, већ локалну; његов круг је његово село, и променом режима, он хоће да види и нове људе, јер му овако изгледа, да у опште никаквих промена нема, кад на челу управе седе исти људи као и за време партијског режима“. Окружни инспектор приложио је и списак лица за које је нашао да су најпогоднији да буду нови општински часници „јер је опште мишљење, да су часни поште-ни, савесни људи добри домаћини“. Епилог читавог овог случаја било је решење бана Дунавске бановине из јуна 1930. године о разрешењу старе општинске управе лугавачке у срезу Подунавском и постављању нове, на челу са Лазаром Савићем као председником општине.⁶

6 АВ, фонд 126/2, 71259/1930.

Проблема је било и у општини врановској. Како стоји у жалби коју је извесни Лазар Јовановић поднео Краљевској банској управи, фебруара 1930. године, „на дан 13. децембра 1929. год. у Суду Општине Врановске срезу Подунавском председник општине Петар Ж. Андрејић, из Вранова, донео је један бардак вруће ракије – алкохола и Димитрије Ж. Пантић, деловођа општине Врановске, такође исто донео је један бардак од 3 кгр. вруће ракије – алкохола у судници поменутој и вршили су пијанку сви општ. учасника. Па како је ту био Драгољуб Ракић благајник пом. општ. и кмет Станислав Ђорђевић оба из Вранова и пили ракију – алкохол, председник Петар Ж. Андрејић осуђен је пресудом смедерев. првостеп. суда са 30 – тридесет дана затвора па ни до дан данас није смењен већ стоји на положају још као председник, псује страшним изразима људима, оца, матер, сестру и у крајњем случају и децу и туче људе и невине гађа и тиранише по његовој вољи; за ово имам и сведоке. Молим за спасење тј. да се предузме мера према овом ставу и председника смени са положаја, јер толико су тужбе над њим биле од грађана код бивше жупаније“.

Банска управа је и у овом случају замолила окружни инспекторат у Смедереву да изврши „извиђај“ и достави исцрпан извештај. Крајем марта месеца 1930. године у канцеларији Окружног инспектората у Смедереву саслушан је Лазар Јовановић, бивши општински писар, који је поновио своје оптужбе на Андрејићев рачун. Јуна 1930. године саслушана су и лица која је у својој жалби поменуо Јовановић. Очекивано, они који су били оптужени за пијанчење негирали су то, али је зато Божидар Тасић сведочио да му је Андрејић псовао децу и „матер бугарску“, док се други сведок присетио како га је својевремено председник општине „марширао из општ. канцеларије, и том ми је приликом опсовао оца и матер“. Дан након саслушања, које је било одржано у згради врановске општине, у канцеларији Окружног инспектората у Смедереву појавио се Божидар Тасић тврдећи да је приликом саслушања Андрејић „стално прислушкивао на вратима из собе у којој се телефон налази“, што је могло утицати на исказе сведока.

Поменути Тасић се, маја 1930. године, писмено обратио ни мање ни више него председнику Министарског савета и министру унутрашњих послова са молбом „за заштиту обести председника општине Врановске који надамном врши такав терор да се не може подносити“. Конкретно је навео како Андрејић „честим зивкањем у судници не да ми мира, дангубећи ме и кинући, измислио је и тобожње нападање моје умно ограничене сестре на његовог брата и слугу“. Циљ таквог

притиска, тврдио је Тасић, био је да он повуче тужбу коју је поднео начелнику среза Подунавског против Андрејића, а због увреда и псовки које му је овај упутио. Уједно је Тасић навео и десетак имена грађана које је Андрејић наводно вређао, псовао и тукао, те објаснио да се председнику владе обраћа незадовољан што ниже власти нису смениле Андрејића са места председника општине. „Молим за помоћ и заштиту, иначе не знам шта може бити самном и осталима од овог нечувеног предс. (нечитко) који нас дави ни криве ни дужне“, завршио је своју молбу „понизан“ Божидар Тасић из Вранова, срез Подунавски, бановина Дунавска.

Због ове представке Тасић је месец дана касније поново саслушан од стране чиновника Окружног инспектората заједно са свим лицима које је поменуо као прогоњене од стране Андрејића. Узимајући у обзир те исказе као истините, као и извештај начелника Подунавског среза да се против Андрејића води кривична истрага, те да је годину дана раније био кажњаван са месец дана затвора, у окружном инспекторату је закључено да се Андрејић у својој општини „направио кабадахија и да је као такав омрзнут од масе грађана своје општине“ и да је самог себе „дисквалификовао за положај на коме се сада налази“. Стога је препоручено да се Петар Ж. Андрејић смени и на његово место „постави друго лице, које ће у свему одговарати жељи данашњег режима“. Коначно, августа 1930. године, Андрејић је одлуком бана Дунавске бановине разрешен дужности, а за председника општине врановске именован је земљорадник Милорад Јањић.

Лични сукоби унутар општинских управа нису заобишли ни општину Друговац у срезу Подунавском. Наиме, неколико грађана општине друговачке жалило се, фебруара 1930. године, бану Дунавске бановине на председника општине Обрада Милосављевића, захтевајући његову смену. Окружни инспектор у Смедереву подржао је захтев за смену Милосављевића и читаве општинске управе како би се успоставио „ред и мир у овој општини, јер су односи између претсед. кметова и одборника поремећени, те би непрестано било тужакања“. И у овом случају председник је био оптужен за различите злоупотребе – за нерад, проневеру општинског новца, богаћење током окупације, зеленашење итд. Априла 1930. године Обрад Милосављевић је поднео оставку, али је задржао право да управља Друговцем до избора новог председника општине. У јуну је начелник среза Подунавског предложио нове „часнике суда и одбора општине Друговачке“ на челу са Светозаром Ивковићем, што је, у јулу, одобрила и банска управа.

Међутим, из даље преписке која је вођена на релацији Друговац – Смедерево – Нови Сад – Београд сазнајемо да стара општинска управа није била разрешена дужности све до дубоко у јесен 1930. године. Чини се да је разлог лежао у сазнању смедеревског општинског инспектора да кандидат за новог председника општине Ивковић „није популаран код грађана и у опште није подесан за претседника“. Ипак, децембра 1930. године начелник Управног одељења Дунавске бановине известио је Министарство унутрашњих послова у Београду да је, решењем бана, Обрад Милосављевић коначно разрешен дужности, а на његово место постављен „Ивковић Л. Светозар, учитељ у пензији из Друговца, који је тамо стално настањен и има своје имање, а иначе је врло исправан и угледан у овоме месту“.

Међутим, из неког разлога, ова одлука није била спроведена у дело, што је изазвало нову серију писама који су незадовољни Друговчани упућивали председнику владе, бану Дунавске бановине и окружном инспектору смедеревском. Овог пута критике за нерешено стање у друговачкој општини усмераване су и на рачун начелника среза Подунавског, а Обрад Милосављевић је оптужен, поред осталог, да намерава да на место председника општине прогура свог сина Бранка, несвршеног студента медицине. Како је након „извиђаја“ утврдио окружни инспектор смедеревски, срески начелник је направио грешку када је сазвао скуп мештана Друговца, а у намери да сазна какво је расположење у општини. Наиме, користећи чињеницу да су му многи Друговчани дужници, Обрад Милосављевић је обезбедио да се већина окупљених на скупу изјасни у корист његовог сина као будућег председника општине. Ипак, након што је срески начелник „и сам увидео, да није добио право расположење народа“, одбацио је кандидатуру Бранка Милосављевића, али и Светозара Ивковића, да би коначно, фебруара 1931. године, за председника општине Друговац био именован земљорадник Иван Петровић.

Оно што Друговац издваја из низа општина смедеревског краја у којима су се, у годинама диктатуре, водиле жестоке борбе за челно место, јесте чињеница да се овде радило, у неку руку, о породичном сукобу. Наиме, опозицију Обраду Милосављевићу водио је његов брат од стрица Петар Милосављевић. Скандалозно је какве су пикантерије из приватног живота богате и угледне породице Милосављевић у својим жалбама надлежним органима износили завађени рођаци те ћемо их оставити да почивају у архивским списима. Представићемо само делове писма Бранка Милосављевића упућеног начелнику управног

одељења Дунавске бановине у коме одбацује кандидатуру за председника друговачке општине. У том писму, између осталог, он одговара на оптужбе да се „моја кућа сматра као антидинастична, да моја кућа живи у традицијама пок. Живе Милосављевића бив. напредњачког посланика за време Милана и Александра Обреновића, да смо ми непомирљиви непријатељи данашње Династије, Народне Радикалне Странке и данашњег режима“.

Бранко Милосављевић је, у своју одбрану, наводио чињеницу да је био лекар Краљеве гарде под командом генерала Петра Живковића, када је упознао и тадашњег регента Александра, чија је слика великог формата, упоредо са сликом последњег руског цара, висила на зиду Бранковог дома. Насупрот томе, оптуживао је Бранко свог рођака и супарника, „слике бив. Династије Обреновић вију се и даље у кући г. Петра Милосављевића, јер је он баш на деоби и рекао и молио, да му се те слике доделе, јер су то пријатељи његовог оца пок. Живе, па он воли, да их као успомене и даље задржи“. У наставку се Бранко Милосављевић похвалио да „у моме селу и у мојој најближој околини на мојим плећима и плећима мојих пријатеља лежи ова наша данашња монархија и Династија Карађорђевића и данашњи режим, и ја ћу и даље, увек, подржавати само онај режим, који иде у прилог и добро ове данашње Династије...“. Обрадов син се вајкао и како, „стицајем прилика, моја кућа после рата ушла је у састав Демократске странке, и у тој сам странци видео све старе и огорчене противнике мога Дома“, у коме, наводно, никада није гајена мржња према радикалима, него је у њему радо виђен гост био Стојан Протић. Бранко Милосављевић се позивао и на своје везе са Божидаром Максимовићем, Бошком Јефтићем, Вељом Поповићем и другим радикалским првацима, свечано најављујући „да ћу се у свима данашњим и будућим политичким комбинацијама само тамо определити, где се буде определила Радикална странка“.

У хвалоспевима шестојануарском режиму и његовим протагонистима није заостајао ни Петар Милосављевић, који се у писму генералу Петру Живковићу, писаном наравно поводом случаја положаја Обрада Милосављевића председнику владе и министру унутрашњих дела, обраћа следећим речима: „Дивећи се вашој Истрајности на раду уложеном на сређивању прилика у нашој дивној отаџбини на добробит свега народа чије се последице Вашег позитивног рада у великом осећају, не можемо пропустити прилику а да Вам за све то овако и овим путем не захвалимо, са искреном жељом да на

започетом делу истрајете до сретног свршетка. Појмимо Ваш тежак и мучан положај јер је ваљало много што шта довести у ред и упутити једним новим путем наш Државни Брод, што ни мало није лака ствар за прилике у којима се наша земља налазила у часу кад сте Ви узели Крму Државног Брода. Нека Вам Господ Бог да добро здравље и дути век“.⁷

Имајући у виду овакво „прилагођавање“ личном режиму краља Александра политички искусних и угледних грађана, требало би веровати извештају начелника Подунавског среза Краљевској банској управи из новембра 1930. године у коме стоји: „у политичком погледу народ је у повереном ми срезу на висини своје грађанске дужности и до данас се нису појавиле никакве струје у широким масама. Широке народне масе са стањем од 6. јануара на овоме задовољан је, јер осећа да се према њему објективније по закону поступа; те онај мали део, који је од политике на рачун народне кесе живео, прижељкује стање пре 6. јануара, али је оно мање и незнатан. Држање истакнутијих политичара исправно је и лојално без предузимања ма какве акције а акти од 6. јануара и 3. октобра у најширим слојевима примљени су са задовољством“. Проблема није било ни у Јасеничком срезу, одакле је новембра 1930. године реферисано Краљевској банској управи да „народ у срезу мирно ради своје послове и показује се задовољан данашњим стањем у земљи“. Извесну живост изазвала је посета групе министара Смедереву 19. октобра (Узуновића, Шврљуге, Максимовића, Радивојевића и Куманудија), а састанку грађана са њима присуствовало је и двадесетак житеља Јасеничког среза. Напоменуто је да „врло много њих жале, што нису присуствовали овом састанку, јер су за њега сазнали тек пошто је одржан“. Како је још наведено, „кретања бив. политичара нису запажена сем г. Тимотијевића Косте, министра у пензији, али је он долазио адвокатским послом, и састајао се са својим бив. партијским пријатељима из Паланке, и водио обичне разговоре, које није вредно саопштавати“.

Јануара 1931. године из Смедерева је послат опширнији извештај о политичким приликама у срезу у минула два месеца, у коме стоји: „Народ у широким својим масама у срезу подунавском промену партијског политичког живота из досадашње парламентарне уставне владавине актом од 6. јануара 1929. год., и примио је са великом симпатијом и истинским задовољством као олакшање дотадашњем партизанске мере, која је готово била парализовала државни живот

7 АВ, фонд 126/2, 5417/931.

и социјални напредак, очекујући од те врло крупне промене остварење свих партискополитичких утицаја готово увек личне природе са објективног рада државне администрације, престанак извесних разлога за племенску нетрпељивост и кложење, умирење државне целине и њене нације, изједначење законодавства, олакшање терета народу побољшање администрације, њеним упропашћавањем и редукцијом свега непотребног, задржавајући администрацију најбоље и највредније снаге, а потом да Краљевска Влада посети сву своју бригу и старање привредном побољшању свих делова државне целине, јер та питања привредног карактера (економско финансијске природе), широке масе највише интересују. Широки слојеви народа одахнули су после 6. јануара јер су осећали и уверили су се да стање пре 6. јануара није ваљало. Само духовно и материјално уједињење било је у последњим догађајима пред 6. јануар даље но на дан 1. децембра 1918. год., када је то уједињење било са заносом и полетом, какав само наша нација може да да проглашено и било је наново доведено у питању и народ је још једино упирао своје очи у свог Краља тај највиши и непристрасни ауторитет, а да се неговори о сталним животним проблемима државног и народног живота и његовог привредног напретка. Било их је који су изражавали бојазан да ли ће добро намерни подухват Њ. В. Краља успети услед неразумевања створене ситуације и индолентности или недовољне способности државног апарата за извођење намера и акција обележених у Краљевом манифесту од 6. јануара. Током рада после 6. јануара показало се да су те бојазне отпале и сведене и спорадичне случајеве, који су може бити неминовни у већој државној администрацији и њеном апарату, који је спроводи. Био је врло мали број оних бивших политичких људи и оних који су за њима ишли, а готово су сви од политике живели, који су промену стања од 6. јануара дочекали изненађени, погођени и који прижељкују систем деобе власти путем парламента. Но и ти, мада мало бројни, не желе оно рђаво и негативно стање на свим пољима делатности како је било пре 6. јануара. Као што се из горњег види и осећа, жеља за враћање партијском и парламентарном животу не постоји у широким масама, а о тим широким слојевима свих друштвених редова треба водити рачуна, а не о незнатном броју бив. политичких људи, којима је 6. јануар пресекао извор живота од политизирања на њихов начин схваћеног и искоришћаваног“.

Занимљиво је да је потпуно истовестан текст стајао и у извештају о политичким приликама у срезу Подунавском за месеце март и април 1931. године. Из Смедеревске Паланке је маја 1931. године

у Нови Сад јављено да у минула два месеца „није било важнијих политичких догађаја, сем земљораднички збор у Вел. Плани“, док „кретање бив. полит. првака у овом срезу није запажено“. Напоменуто је како је „вест о смени свих општ. часника бираних 1926. год. односно оних, који су без смене 4 године на управи, продрла је у народ и пре него смо ми о томе обавештени, односно пре него је распис о томе стигао и најлепше примљена од свих, па делом и оних, који тим наређењем имају бити смењени“. Узгред буди речено, у извештајима о политичким приликама не помиње се делатност комуниста, али се она детаљно описује у извештајима о јавној безбедности, као нпр. у оном из среза Јасеничког из септембра 1930. године – о растурању летака комунистичке садржине у Смедеревској Паланци у ноћи 30/31. јула. „Растурачи летака и цео комунистички покрет откривен је и у вези са тим ухапшено је 23 лица“, стоји у овом извештају, у коме су наведена и имена окривљених за доношење летака из Београда.

Свакако, и локална штампа је била под будним оком среских начелника. Како је из среза Подунавског извештена Краљевска банска управа јула 1931. године, у то време су у Смедереву излазила два недељна листа: *Југословенско село* и *Глас Подунавља*. Као сувласници *Југословенског села* наведени су трговац из Михајловца Милоје Сретеновић и Јован Обрадовић, земљорадник из Велике Плане, што је био и уредник листа Миодраг Стоиљковић – Бич. За сву тројицу наведено је да су припадали бившој земљорадничкој партији, али да се сматрају „као исправни грађани и лојални према садашњем режиму“. Политичко искуство имали су и издавачи *Гласа Подунавља*. Власник и одговорни уредник био је Бранислав Маринковић, бивши социјалиста, а главни сарадник му је био смедеревски адвокат Бора Штрбић, некада члан Демократске странке.⁸

Доношење Септембарског устава и укидање краљевог личног режима изазвало је оживљавање политичког живота, што се види и из депеша које су из Подунавског и Јасеничког среза стизале у Нови Сад, на руке одговорним бановинским чиновницима. Тако је, половином новембра 1931. године, начелник среза Подунавског предлагао смену Ђуре Наумовића, кмета смедеревске општине. Поред, у оваквим случајевима већ уобичајених, критика да је „неспретан, лабав и немаран у вршењу своје дужности“, Наумовићу је на душу стављено и да је на дан тек одржаних парламентарних избора, 8. новембра, „одвраћао од гласања многе гласаче, чиме је допринео, да је у Смедереву

8 АВ, фонд 126/2, 7228/32.

гласао знатно мањи број гласача него што је то требало и могло да буде“. Предвиђено је да Наумовића замени Илија Тошић, смедеревски кафеџија, а предложена је и смена још четворице општинских часника. Занимљиво је да се приликом ових промена водило рачуна о политичкој симетрији, па је на крају свог предлога срески начелник напоменуо „да су предложена лица припадала истој бив. политичкој партији којој су припадала досадања; т. ј. од предложених за смену, припадала су тројица демократској, а двојица радикалној партији. Тако су сада од новопредложених, тројица припадници бив. демократске партије, а двојица припадници бив. радикалне партије“. Окружни инспектор смедеревски је подржао овај предлог среског начелника, али је, јануара 1932. године, из Банске управе стигао захтев да се он употпуни подацима „како код оних који се предлажу за смену тако и код оних који се предлажу за постављење: којој су бившој странци припадали“. Након што су достављени тражени подаци, министар унутрашњих послова одобрио је, марта 1932. године, промене у општинској управи Смедерева, што је у априлу месецу и спроведено у дело.⁹

Осим „бивших“ странака, које су све биле обновили рад, у смедеревском крају су се појављивале и нове политичке снаге, што је занимало ревносну бановинску администрацију. Тако је из Смедерева у Нови Сад, октобра 1933. године, извештено да је Драгиша Томанић поднео молбу за одобрење скупштине за оснивање месног одбора Радикално социјалне странке у Смедереву,¹⁰ а фебруара 1934. године Акциони одбор Социјал-демократске странке најавио је одржавање оснивачког збора, који је међутим отказан, због болести Живка Топаловића.¹¹ Нешто раније, Краљевска банска управа је обавештена да ће се 21. јануара у смедеревском општинском дому одржати окружни збор „са циљем да умоли Краљевску Владу да својим ефикасним мерама учини да се национална привреда подигне као и изврши растерећење дугова народних – земљорад. – занатлија и трговаца“. Посебно је наглашено како најављени збор, на који су позвани и сенатори и народни посланици, неће имати „политички карактер већ чисто економско-национални“.¹²

Након убиства краља у Марсељу и преузимања власти од стране намесништва дошло је до даље либерализације политичког система.

9 АВ, фонд 126/2, 10796/932.

10 АВ, фонд 126/2, 69863/1933.

11 АВ, фонд 126/2, 10960/1934.

12 АВ, фонд 126/2, 4029/1934.

Ипак, да су државни чиновници били у обавези да подржавају власт, сведочи и случај извесног Марка Тодоровића, који се, јула 1935. године, жалио министру унутрашњих дела, Антону Корошцу, што је смењен са дужности благајника општине Смедеревска Паланка. У својој молби Тодоровић се позвао на указ од 29. јуна 1935. године, према коме „предају се забораву све кривице политичке природе учињене поводом избора народних посланика, за народну скупштину“. Које су то биле „кривице“ паланачког благајника сазнајемо из депеше среског начелника јасеничког, Драг. Маринковића, из априла месеца, у којој налаже надлежним у општини Смедеревска Паланка да „благајника те општине г. Тодоровић Марка, одмах удаљи од дужности и одлуку о томе достави овом начелству“. Разлог су били искази сведока који су Тодоровића теретили да је након конференције у хотелу „Централ“, на којој је биран посланички кандидат на опозиционој листи, „присутним сељацима у локалу хотела Централ казао ове речи: ‘шта је дала влада Бошка Јефтића, ми ћемо са чика Љубом и са Мачеком да подавимо пацове“, те да је једном другом приликом претио „да ће бити побележени сви они, који буду гласали и радили за листу Богољуба Јефтића, јер ће им ускоро доћи црни петак и да ће председник општине паланачке Раде Ристић одржати свој углед, јер он неће да гласа за садању владу“. Према тумачењу среског начелника, Тодоровић је „критикујући рад Краљевске Владе и давајући политичке изјаве о своме претпостављеном председнику општине тешко огрешио о чл. 13. став 2 статута о општинским службеницима“. После свега, Тодоровић је поднео тужбу против своје смене Управном суду у Београду, а није нам познато како је она решена.¹³

О политичкој нестабилности оног времена сведоче и честе промене у врху смедеревске власти током друге половине тридесетих година. Августа 1935. године разрешен је дужности председник смедеревске општине Света Ристић, трговац, а на његово место постављен опет трговац, Живота Тодоровић. Промењени су били и сви градски већници.¹⁴ Већ марта 1936. године смењена је читава општинска управа у Смедереву и постављена нова, на челу са др Живадином Стефановићем. Занимљиво да је овој промени присуствовао и бивши председник Живота Тодоровић, који је честитао свом наследнику и новоизабраним већницима, замерајући једино „што се поред старих Смедереваца – оцаковића – бира ново лице

¹³ АВ, фонд 126/2, 50309/1935.

¹⁴ АВ, фонд 126/2, 2238/935.

и то на супрот њему који је на последњим петوماјским изборима за народне посланике, имао већину“, на шта је нови председник општине одговорио да „он и његово веће није дошло као нека клика него као грађани који воле и желе добро свом граду“.¹⁵ Да се ни Стефановић није дуго задржао на челу Смедерева указује податак да је јуна 1939. године разрешен председник општине Драгутин Марковић, а са њиме и сви градски већници, да би на њихово место били постављени нови, на челу са Миланом Рајаковићем, индустријалцем и директором стругаре.¹⁶

Поменути градоначелник Живадин Стефановић Сомборац са-звао је новембра 1936. године конференцију Југословенске радикалне заједнице у Смедереву на којој је дошло до нереда, које су изазвали припадници Југословенског народног покрета „Збор“. Наиме, како су надлежни органи утврдили, „за време конференције пред поменути локал дошла је група присталица Ј. Н. П. „Збор“ са заставом, у циљу да омета рад конференције, у чему је била спречена од органа власти. Покушала је да уђе унутра, а када није могла надала је вику и ларму поред прозора поменутог локала, лупајући у канте и бакраче. На више опомена службених органа власти пом. група није се хтела разићи и уклонити са збора, провоцирајући присутне, који су дошли да слушају говорнике. У једном моменту нагрнула је на жандарме који су одржавали ред и покушала да им отме пушке. За време тог напада жандарма Драшкић Бошка изгредници су ударили по глави копљем од заставе, а градске стражаре Васић Трифуна и Милојковић Богољуба оборили су на земљу и тукли“. Одлуком среског начелства подунавског, коловође нереда: Милосав Марковић, пиљар, Радосав Миловановић „Сингер“, Велимир Митровић, бивши пекар, Душан Петровић „Соларац“, Василије Петровић, чиновник водне задруге, Живојин Живковић „Гара“, Марко Девећ, радник, Костадин Арсић, радник и Миодраг Радосављевић, берберин, кажњени су са по десет дана затвора и са по 500 динара глобе, док су остали изгредници, међу њима и Петар Грујић, председник општине из Шалинца, кажњени са по пет дана затвора и са по 200 динара глобе.¹⁷

О делатности „збораша“ у смедеревском крају, њиховом највећем упоришту, сведочи и одлука Краљевске банске управе из јануара 1939.

15 АВ, фонд 126/2, 22127/1936.

16 АВ, фонд 126/2, пов. 711/1939.

17 АВ, фонд 126/2, 79780/1936.

године, да новчаном казном казни Живана Илића, начелника среза Јасеничког, из разлога што „није издао превентивне мере за растурање збора Димитрија Љотића у Смед. Паланци нити благовремено поднео реферате против истога и говорника Брковића ср. начелству у Смедереву односно Бос. Градишци“. У образложењу стоји да је последњег дана децембра 1938. године Љотић одржао непријављен и неодобрен збор. Начелнику среза је замерено да у погледу подношења пријаве против Љотића „није поступио ни брзо ни одлучно“. Кажњени Илић се правдао да је о доласку Љотића није ништа знао, те да је одмах по сазнању о томе наредио растурање збора, које међутим није било могуће учинити „јер се скупила велика маса народа“. Ипак, Банска управа је располагала информацијом да је срески начелник „пре доласка Љотићева разговарао са Костом Мајсторовићем – кандидатом на листи Љотића – око пола 10 часова а који му је рекао да Љотић долази у 11 часова и да треба да га сачека. Према томе је срески начелник Илић имао један сат и три четврта времена да предузме превентивне мере и да спречи одржавање збора, што исти није учинио, него је напросто поверовао Мајсторовићу, који му је казао да се збор неће одржати“.¹⁸

На самом крају, споменимо и то да је увођење бановинског система створило извесну конфузију у погледу надлежности појединих установа у смедеревском крају. Тако су се, на пример, октобра 1929. године Министарству унутрашњих дела обратили председници општина Милошевац, Сараорци и Трновче, срез Орашки. Како су поменути председници у својим (истоветним) молбама наглашавали, из дневне штампе су сазнали да Орашки срез „потпада“ под Окружни инспекторат у Крагујевцу, те су затражили да „срез орашки дође у надлежност окружног инспектора у Смедереву“. Све то, како у молби стоји, „ради самог народа – који има да обавља послове код окружног инспектора, да неби дангубио и излагао се сувишним трошковима око одласка и доласка, као и из разлога економских и финансиске природе и ради саме комуникационе везе – услед удаљености места – лакше и брже овд. грађани свршавали би послове“. Како је било уобичајено, министарство унутрашњих дела проследило је молбу Краљевској банској управи у Новом Саду, која је мишљење затражила од окружног инспектора у Крагујевцу, а овај од начелника среза Орашког. Годину дана од подношења захтева, срески начелник у Великом Орашју је констатовао да се подносиоци молбе „као

18 АВ, фонд 126/2, 4286/939.

и грађанство, не интересује више овим питањем, пошто су увидели да немају велике пословне везе са Окружним инспекторатом, т. ј., све им је једно где ће припасти, Крагујевцу или Смедереву“. Начелник Орашког среза је у наставку препоручио да се то питање сматра „као ликвидирано“, са чим се сложио и крагујевачки окружни инспектор.¹⁹

Децембра 1931. године Краљевској банској управи је прослеђена молба коју је поднео Ненад Јоцић, кмет засеока Луњеваца, заједно са групом мештана. Они су тражили да се њихово место издвоји из општине селевачке, срез Јасенички и припоји општини коларској, срез Подунавски. Луњевчани су свој захтев аргументовали чињеницом да им је „Смедерево ближе и приступачније од Паланке“. Молбу је разматрао и начелник среза Јасеничког, коме је она првобитно и упућена, као и окружни инспектор из Крагујевца, у чијој надлежности се налазио Луњевац. Обојица су препоручили да се „молби изађе у сусрет“, будући да Луњевац није испуњавао услове прописане Законом о општинама Краљевине Југославије да постане засебна општина – што је била првобитна амбиција подносиоца молбе. Након разматрања овог предмета, из управе Дунавске бановине предложено је Министарству унутрашњих послова да се засеок Луњевац издвоји из општине селевачке и припоји општини суводолској у срезу Подунавском.²⁰ Није нам познато је ли ова промена граница срезова остварена до почетка Другог светског рата.

Белешка о аутору

др Слободан Л. Бјелица
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет,
Одсек за историју, ванредни професор
Контакт: sbjelica@eunet.rs

¹⁹ АВ, фонд 126/2, 2189/931.

²⁰ АВ, фонд 126/2, 1999/931.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелица, Слободан, *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2008.

Вајагић, Предраг, *Историјска анализа оснивања и функционисања Дунавске бановине у Краљевини Југославији* (докторска дисертација), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2013.

Димић, Љубодраг, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Платонеум, Нови Сад, 2001.

Шимуновић Бешлин, Биљана, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Војводине, Нови Сад, фонд 126/2, Краљевске банске управе Дунавске бановине – друго одељење (управно), 1929–1941.

СКРАЋЕНИЦЕ

АВ – Архив Војводине, Нови Сад

Summary

Slobodan L. Bjelica

ARCHIVE SOURCES FOR THE POLITICAL HISTORY OF SMEDEREVO'S AREA IN DANUBIAN BANOVINIA

In 1929, Smederevo and its surroundings, in complex of the major reforms that were implemented in the Yugoslav kingdom after the introduction of the Sixth January dictatorship, were found in the frame of one of the nine newly established banovinas - the Danubian, whose headquarters were in Novi Sad. The documentation of the Royal Banovina's Administration of the Danubian Banovina, which is preserved today in the Vojvodina Archives in Novi Sad, is rich in material that relates to the political occasions in the Smederevo region between 1929 and 1941. They mostly originate from the offices of the regions of the Oraškog, Danubian and Jaseničkog area and concern to various problems: the activities of political parties, the activities of their prominent leaders, the conflict inside certain municipal administrations - which were sometimes personal and sometimes of a principle nature, disputes over the administrative district or municipal borders, strict control of local press, etc. On this occasion, presented documents testifying not only about the details of the interwar past of the Smederevo region, but also point to certain general characteristics of the political life of the Kingdom of Yugoslavia: a pronounced political instability, insufficient building of institutions, disrespect of democratic principles, omnipresence of central authorities, underdevelopment of local self-government, immoderately expressed local patriotism, the corruption of the ruling classes, and the gradual strengthening of extreme movements ahead of the Second World War.

Срђан Б. Мићић

ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВСКЕ ДИПЛОМАТЕ И АТАШЕИ ИЗ СМЕДЕРЕВСКОГ КРАЈА

Анстракт: У раду су анализиране каријере међуратних југословенских дипломата и аташеа за штампу, који су родом били из смедеревског краја. Пажња је посвећена њиховом службовању у иностранству и њиховој везаности за свој родни крај. Анализа је заснована на релевантним изворима југословенске провинијенције, као и релевантној домаћој и старој историографској мемоаристици и литератури.

Кључне речи: дипломатија, пропаганда, дипломате, аташеи, југословенска спољна политика, кронизам, непотизам.

Милан Јовановић Стоимировић¹ иако није оставио најдубљи траг међу југословенским дипломатама и аташеима, својим целокупним животним путем је постао најистакнутији међу Смедеревцима у државној служби и друштвеном животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС)/Краљевине Југославије. Као апсолвент Правног факултета у Београду ступа у државну службу 1. августа 1923. године. Постављен је за дописника Одељења за штампу (ОШ) Министарства иностраних дела (МИД) при југословенском Посланству у Берну. На дужност је ступио 6. новембра 1923. године. Поред новинарских послова били су му поверени и послови обавештајне природе.² Међутим, његов допринос југословенској пропаганди у Швајцарској није могао да буде од већег значаја услед недовољног познавања страних језика. Наиме, тек по доласку у Швајцарску

1 Приликом истраживања у Архиву Југославије и Архиву Србије, сусрели смо се са проблемом навођења његовог имена у инвентарима фондова. Наиме, Милан Јовановић Стоимировић се у својим службеним актима и приватним писмима потписивао са „Мил. С. Јовановић“, стога се у инвентарима његово име наводи или под „Милан С. Јовановић“ или под „Мил. С. Јовановић“.

2 Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Персонални одсек, кутија 159, јединица описа 482, фолијација 79 (даље: АЈ, 334–Персонални).

озбиљније се посветио учењу француског и немачког језика и то не због своје државне службе већ због својих студија на Правном факултету у Берну. Стога је своју дописничку дужност у почетку свео на праћење писања швајцарских и југословенских листова.³

Након положених факултетских испита, фебруара 1924, почео је да изражава своје незадовољство даљим останком у немачком Берну и жељу да буде послат у француску Женеу. Као главни аргумент за свој премештај указивао је на константно интригирање између дипломатских чиновника Посланства у Берну, у којима он није желео да учествује.⁴ Иако је основна мотивација Милана Јовановића Стоимиrowића била да напусти немачку средину и настани се у француској средини, његова аргументација о ситуацији у Посланству у Берну није била без основа. Наиме, посланик Милутин Јовановић се арогантно држао према надређенима у МИД-у и аутократски односио према потчињеним чиновницима, користећи се рођачким везама са Николом Пашићем.⁵ Стога се у Посланству у Берну почетком двадесетих година збио низ инцидената у које су били уплетени саветник Александар Ђорђевић, секретари Милан Антић, Владислав Којић, Страшимир Милетић, Душан Степановић, Милутин Марковић и Тоша Ристић, писари Синиша Смиљанић, Бранко Димић, Милутин Мићић, Радован Петровић, Милош Рашовић, Свет. Николић, Мил. Јовановић, дијурнисти Адра Франићевић и Борис Глушчевић, инспектор Министарства просвете Јован Кангрга, делегати Министарства финансија Васа Димић и Јаков Васић, и војни изасланик пешадијски потпуковник Ђорђе Аранђеловић. Резултати ових догађаја били су премештаји већег броја чиновника из Берна и расправе између Министарства војске и морнарице и МИД-а.⁶

Током 1924. и 1925. године, очигледно довољно савладавши стране језике, Милан Јовановић Стоимиrowић се више заинтересовао за дужности дописника ОШ МИД-а. Највише пажње је посветио демантовању информација које су страни новинари објављивали о

3 Архив Србије, Лични фонд Милорада Павловића Крпе (МП), предмет МП-447, фолијација 2, 3 (даље: АС, МП).

4 АС, МП, МП-447, ф. 6, 7.

5 Милутин Јовановић је приликом сваког неспоразума са својим надређенима из МИД-а олако нудио своју оставку или одлазак у пензију, понекад и директно Николи Пашићу, знајући да оне неће бити прихваћене и да ће његови надређени морати да попусте у тим расправама (АЈ, 334-Персонални, к. 159, ј. о. 482, ф. 328, 330-332).

6 АЈ, 334-Персонални, к. 159, ј. о. 482, ф. 351, 355-362, 365-388, 402, 404; АЈ, 334-Персонални, к. 194, ј. о. 517, ф. 73-82, 90-102.

унутрашњој ситуацији у Краљевини СХС. Међутим, током комуникације са уредништвима различитих швајцарских листова, Милан Јовановић Стоимировић је доживео потпуно разочарање у западноевропско јавно мњење. Сматрао је да су уредници новина „уцењивачи најгоре врсте“. Због тога је он постепено променио и начин комуникације са њима. У почетку им је слао уљудна и отмена писма, демантујући разне гласине и новинске чланке о унутрашњој ситуацији у Краљевини СХС, али је, напослетку, почео да пише агресивне чланке и полемише са уредништвима. Због тога је био и званично опоменут од стране ОШ МИД-а. У складу са својим дужностима Милан Јовановић Стоимировић је бранио југословенску спољну и унутрашњу политику иако је и сам процењивао да је унутрашња ситуација у Краљевини СХС била веома лоша. Након посете Берлину и Лајпцигу закључио је да је унутрашња ситуација у Вајмарској републици, и поред многобројних проблема⁷, била повољнија него унутрашња ситуација Краљевине СХС.⁸

Међутим, Милан Јовановић Стоимировић је већ у овом периоду показао склоност ка чувању културне баштине Смедерева и Србије, али и ка књижевном раду, што ће бити израженије у његовим познијим годинама.⁹ У приватним писмима бившем гимназијском професору Милораду Павловићу писао је о својим бригама у вези са очувањем културне баштине и плановима за будућност. Избор личности којој је писао очигледно није био случајан јер је његов бивши професор био близак династији Карађорђевић. Молио је Милорада Павловића да утиче на свог некадашњег ученика и тадашњег председника Клуба за чување старина кнеза Павла Карађорђевића да се прекине бесправна сеча храстова у Радовању, где је убијен Карађорђе. Ову молбу упутио је бившем професору јер је претпостављао да краљ Александар није смео лично да се умеша у то питање.

Међутим, за Милана Јовановића Стоимировића много значајније питање је било очување културног наслеђа Смедерева. Он је

7 Након пораза у Првом светском рату Немачка се суочила са многобројним проблемима на унутрашњем и међународном плану: губитак дела територија, међународна акција за спречавање уједињења са Аустријом, положај Немаца изван граница немачке државе, револуционарна превирања, политичка убиства, покушаји државних удара, хиперинфлација, француска окупација Рурске области и др.

8 АС, МП, МП-447, ф. 6-9.

9 О делатности Милана Јовановића Стоимировића на пољу књижевности, новинарства и политике, више видети у: Гордана Ранковић, „Новинар, политичар, књижевник и преводацац“, у: *Ударје Милану Јовановићу-Стоимировићу*, ур. Г. Ранковић, Смедерево, 2002, 37-77.

организовао једну групу угледних Смедереваца са циљем да преузму послове на рестаурацији Смедеревске тврђаве и изградњи једног спортског стадиона и тркалишта. Своје идеје јавно је износио преко радикалног органа *Самоуправа*, 1923. године. Са очигледном намером да посредним путем скрене пажњу Двору на проблем заштите и уређења Смедеревске тврђаве, Милан Јовановић Стоимировић се обратио министру војске и морнарице и члану „Беле руке“ генералу Миливоју Зечевићу, који му је обећао своју подршку, а писао је Милораду Павловићу. Међутим, поред идеја за заштиту и уређење, он се највише прибојавао могућих последица чувања велике количине војне муниције у близини Тврђаве. Још маја 1924. године Милан Јовановић Стоимировић је упозоравао да би муницију требало уклонити јер је био уверен да ће она „кад-тад разнети“ Смедеревску тврђаву, што би била ненадокнадива штета нанета једном од највећих архитектонских споменика средњовековне Србије.¹⁰ Поред бриге за културну баштину, Милан Јовановић Стоимировић је током својих студентских дана почео са стварањем личне библиотеке у Смедереву, са планом да у будућности почне свој публицистички опус.¹¹

Током 1926. године Милан Јовановић Стоимировић је показао очигледну незаинтересованост за даљи боравак у Швајцарској. Његове позиције су се побољшале након пада последње владе Николе Пашића априла 1926. године, што је условило погоршање положаја посланика Милутина Јовановића. Милутин Јовановић Стоимировић је добио десетодневно одсуство и отпутовао је у Краљевину СХС 3. јуна 1926. године и није се више враћао у Берн. Он је продужавао свој боравак у Београду све док Милутин Јовановић није тражио, у току августа, да га МИД или врати на дужност или да га казни због његовог понашања. Тада је Милан Јовановић Стоимировић изјавио помоћнику министра Јовану Т. Марковићу да не жели више да се враћа у Берн.¹² Остаје отворено питање да ли је његово противљење даљем раду у Швајцарској било мотивисано неким сукобом са послаником Милутином Јовановићем или жељом да промени средину.

Милан Јовановић Стоимировић је премештен са функције дневничара – новинара Посланства у Берну за дневничара – новинара ОШ МИД-а 1. августа 1926. године и на дужност је ступио 9. августа.¹³ Због завршавања студија на Правном факултету у Београду

10 АС, МП, МП-447, ф. 4, 5.

11 АС, МП, МП-447, ф. 6, 7.

12 АЈ, 334–Персонални, к. 159, ј. о. 482, ф. 82, 84–86, 90.

13 АЈ, 334–Персонални, к. 159, ј. о. 482, ф. 87, 89, 91.

морао је током 1927. године да узме вишемесечно одсуство са посла новинара ОШ МИД.¹⁴ Крајем децембра 1928. године премештен је за дописника ОШ при Посланству у Берлину,¹⁵ а потом је преведен за дописника Централног пресбироа (ЦПБ-а) при Посланству у Берлину.¹⁶ Ово је било његово последње намештење у иностранству пошто је из Немачке премештен за дописника ЦПБ-а у Скопљу.¹⁷

Међу југословенским дипломатама, који су родом били из смедеревског округа, двојица су се, добивши врло високе положаје у дипломатско-конзуларној служби Краљевине СХС, истакла својим успешним каријерама, Тихомир А. Поповић и Милан Ђ. Милојевић.

Тихомир А. Поповић је ступио у државну службу као студент Правног факултета у Београду 1899. године, а дипломатску каријеру је почео након одслужења војног рока 1904. године. У Министарству иностраних дела Краљевине Србије радио је као писар Конзулата у Приштини, а потом и посланстава у Атини и Паризу. Ратне године, 1914–1915, провео је као делегат председника владе Николе Пашића при Врховној команди српске војске.¹⁸ Приликом јачања дипломатске акције Краљевине Србије, почетком 1918. године, која је уследила као одговор на критичну ситуацију на европским фронтовима, Тихомир Поповић је био постављен за посланика при црногорском Двору.¹⁹

Његова каријера у југословенској дипломатској служби била је директно повезана са улогом Николе Пашића у југословенском политичком животу. У време коалиционе владе Љубомира Давидовића, 1919–1920. године, демократе су припремале пензионисање Тихомира Поповића.²⁰ Међутим, пад Давидовићевог кабинета и формирање владе радикала Стојана Протића утицало је и на промене у врху МИД-а. Са положаја помоћника министра иностраних дела је смењен демократа Милан Милојевић, а постављен радикал Тихомир Поповић.²¹ Будући да је министар иностраних дела био Анте Трумбића,

14 АЈ, 334–Персонални, к. 159, ј. о. 482, ф. 94, 95.

15 Архив Југославије, Фонд Централног пресбироа Краљевине Југославије (38), кутија 47, јединица описа 105 дописник Одељења за штампу при Посланству у Берлину Милан С. Јовановић директору ЦПБ-а, Берлин, 9. мај 1929 (даље: АЈ; 38); АЈ, 334–Персонални, к. 159, ј. о. 482, ф. 97.

16 АЈ, 334–Персонални, к. 159, ј. о. 482, ф. 98.

17 АЈ, 38, к. 1, ј. о. 2 заменик шефа ЦПБ-а Општем одељење Председништва Министарског савета, Ц. П. Бр. 6819 од 18. августа 1931. године.

18 АЈ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 924–928, 1015, 1061, 1080.

19 Др М. Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, Београд, 1994, 175.

20 *Исто*, 182–185.

21 АЈ, 334–Персонални, кутија 184, јединица описа 507, фолијације 929–931.

пореком Хрват, чланови дипломатског кора у Београду су сматрали да је Тихомир Поповић био стварни шеф југословенског МИД-а јер је пореклом био Србин и блиски сарадник Николе Пашића.²² Он је остао помоћник министра и након оставке Анте Трумбића, када је ресор МИД-а преузео у своје руке председник владе Никола Пашић.

Након што је Никола Пашић препустио ресор МИД-а Момчилу Нинчићу, Тихомир Поповић је премештен за посланика у Бечу јануара 1922. године. Он је био први југословенски посланик после успостављања званичних југословенско-аустријских дипломатских односа.²³ Најзначајнији послови на којима је Тихомир Поповић радио у Бечу били су везани за организовање посете председника аустријске владе Игнаца Зајпела Београду, потписивање југословенско-аустријске Конвенције о архивама и припремне радње за потписивање трговинског уговора.²⁴ Међутим, доживео је и један пех који је бацио сенку на његову дотадашњу каријеру. У јавности је кружила информација да је један од повереника југословенске обавештајне службе у Бечу успео да превари посланика и добије суму од 400.000 аустријских круна, а да при том није поднео никакав поверљив извештај. Ова гласина је нанела велику штету његовом личном угледу, али и државном угледу Краљевине СХС.²⁵ И поред тога, када је аустријски МИД оцењивао југословенску дипломатску службу, окарактерисао је Тихомира Поповића као „die besten “Pferde im diplomatischen Stalle”“.²⁶ Крајем 1923. године, извршена је рокада посланика у Аустрији и Мађарској, Тихомира Поповића и Милана Милојевића.

Тихомир Поповић је напустио Беч децембра 1923. године и преузео нову дужност у Будимпешти фебруара 1924. године.²⁷ Према добијеним инструкцијама, почео је да ради на побољшању политичко-економских односа Краљевине СХС и Мађарске. Први задатак Тихомира Поповића је био вођење преговора за потписивање билатералног

22 В. А. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските отношения*, София, 1991, 89, 92, 93.

23 АЈ, 334–Персонални, к. 82, ј. о. 244, ф. 733.

24 АЈ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 942; A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938: Bilaterale Aussenpolitik im Europäischen Umfeld*, Wien–München, 1996, 358–368.

25 Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Мађарској – Будимпешта (396), кутија 1, јединица описа 2, фолијација 217 (даље: АЈ, 396).

26 Цитирано према: A. Suppan, *op. cit.*, 335, Fußnote 56.

27 АЈ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 945, 946, 948; АЈ, 396, к. 1, ј. о. 2, ф. 104–106; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd, 1971, 274.

трговинског уговора.²⁸ На политичком плану морао је да изглади неспоразуме које је створио његов претходник због отворених контаката које је одржавао са опозиционим личностима и странкама.²⁹ Поред рада на побољшању политичко-економских односа са суседном земљом Тихомир Поповић је у сарадњи са војним изаслаником генералштабним пуковником Живком Станисављевићем прикупљао податке о тајном наоружавању мађарске војске, што је било противно одредбама Тријанонског мировног уговора.³⁰ Децембра 1924. године у МИД-у је разматрана опција да буде премештен за посланика у Риму, што је био један од најзначајнијих положаја у југословенској дипломатској служби, али се од овог плана одустало.³¹

Један од последњих значајних послова на којима је радио Тихомир Поповић у Будимпешти били су разговори о даљем политичко-економском зближавању. Ову акцију је иницирао лично Никола Пашић средином 1925. године, у духу споразумевања великих сила потписивањем Локарно пакта. Међутим, Краљевина СХС није успела да са Мађарском пронађе формулу која би одговарала интересима обе државе и преговори су утихнули до краја те године.³² Тихомир Поповић је био прилично разочаран када је одређен за новог посланика у Варшави, што је био један од безначајнијих положаја у југословенској дипломатској служби. Пољска влада је дала свој агреман децембра 1925. године, међутим указ о његовом постављењу није потписан све док је Никола Пашић остао на власти. Тек након оставке његове владе и формирања кабинета Николе Узуновића, потписан је указ о постављењу за посланика у Варшави, априла 1926. године. Стога је Тихомир Поповић закључио да више не ужива поверење министра Момчила Нинчића и понудио своју оставку, која је прихваћена.³³

Иако је убрзо враћен у дипломатску службу, нестанак Николе Пашића са југословенске политичке сцене одразио се и на даљи ток

28 AJ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 951, 961, 962; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, 274; V. Vinaver, „O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924–1926. godine“, u: *Istorija XX veka*, Zbornik radova IX, Beograd, 1968, 200, 201.

29 V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, 274.

30 *Isto*, 271, 272.

31 AJ, 334–Персонални, к. 145, ј. о. 468, ф. 308; AJ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 970, 971.

32 V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, 285, 286, 296, 297; V. Vinaver, „O neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924–1926. godine“, 206–210.

33 AJ, 334–Персонални, к. 135, ј. о. 458, ф. 743; AJ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 989–999; AJ, 396, к. 1, ј. о. 2, ф. 107–110.

дипломатске каријере Тихомира Поповића. Након успостављања званичних југословенско-турских дипломатских односа, јуна 1926. године постављен је за првог југословенског посланика у Истанбулу. На том положају остао је свега пола године, након чега је, у периоду захлађења југословенско-грчких односа, премештен за посланика у Атини.³⁴ Премештај из Цариграда у Атину је указивао на наставак опадања утицаја Тихомира Поповића у МИД-у јер му нису чак ни дозволили да сачека пријем опозивног писма и лично га преда председнику републике Мустафи Кемалу паши.³⁵ На положају посланика у Атини остао је до маја 1929. године када је министар Војислав Маринковић поставио демократу и свог блиског сарадника Јована Вучковића, у циљу рада на побољшању југословенско-грчких односа.³⁶ Указом од 28. маја Тихомир Поповић је поново постављен за посланика у Истанбулу. Очигледно дубоко разочаран развојем каријере и положајем који је имао у МИД-у, који је додатно погоршан под министром-демократом Војиславом Маринковићем, напустио је Грчку не предавши званично дужност и никада се није јавио на нову дужност у Турској. Након што југословенско Министарство иностраних послова (МИП) скоро пола године безуспешно покушавало да утврди локацију на којој је боравио Тихомир Поповић, 19. марта 1930. године донет је указ о његовом пензионисању.³⁷ Место посланика у Истанбулу је остало упражњено више од годину дана, све до јуна 1930. године.³⁸

Други значајан југословенски дипломата из смедеревског краја био је Милан Ђ. Милојевић. За разлику од Тихомира Поповића, чије је кретање у дипломатској служби зависило од положаја Николе Пашића на политичкој сцени, Милан Милојевић је био истакнути члан странака које су биле у опозицији према Народној радикалној странци (НРС). Пре Првог светског рата био је члан Самосталне радикалне странке, а у међуратном периоду био је члан Југословенске демократске странке (ЈДС). Након завођења личног режима краља Александра, 6. јануара 1929. године, наступио је раскол у редовима демократа. Љубомир Давидовић је око себе окупио већи део чланства које су углавном предводили бивши самостални радикали, док

34 АЈ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 1003–1007.

35 АЈ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 1009.

36 АЈ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 1039–1041, 1048; K. S. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, Knjiga treća, London, 1957, 26, 27.

37 АЈ, 334–Персонални, к. 184, ј. о. 507, ф. 1042, 1044, 1045, 1050, 1053, 1054.

38 Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкадар (370), кутија 6, јединица описа 33, фолијација 793 (даље: АЈ, 370).

су мањину представљали бивши напредњаци на челу са Војиславом Маринковићем.³⁹ Иако је фебруара 1928. године подржао Маринковићеву опозицију и формирање заједничког посланичког клуба ЈДС, Сељачко-демократске коалиције и Савеза земљорадника⁴⁰, Милан Милојевић је остао веран својој предратној политичкој оријентацији и био је у групи Давидовићевих демократа.⁴¹

Милан Милојевић је ступио у српску дипломатску службу након окончаног доктората из правних наука у Паризу, 1905. године. Пре балканских ратова био је секретар дипломатских представништава у Софији и конзул у Приштини, а Први светски рат провео је на положају конзула у Трсту. Потом је придодат на рад Посланству у Лондону, и, на крају, постављен је за секретара и унапређен у посланика у Хагу.⁴² Нагли успон дипломатске каријере Милана Милојевића је отпочео након формирања коалиционог кабинета Љубомира Давидовића.⁴³ Будући да је тадашњи министар иностраних послова Анте Трумбић био члан делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, председник владе је уједно заступао министра.⁴⁴ Љубомир Давидовић је на чело МИД-а поставио чланове бивше Самосталне радикалне странке па је и Милан Милојевић добио положај помоћника министра иностраних дела. На тој функцији је провео од новембра 1919. године до фебруара 1920. године, када је оборена коалициона влада.⁴⁵ Милан Милојевић је потом враћен на положај посланика у Хагу.

Током јула 1920. године прихватио је положај опуномоћеног представника (*Représentant Plénipotentiaire*) југословенске владе у Будимпешти и ново намештење је преузео средином септембра.⁴⁶ Милан Милојевић је премештен у Мађарску јер је југословенски МИД поседовао информације да се припрема *coup d'état* у циљу повратка Карла фон Хабзбурга на мађарски краљевски престо.⁴⁷ У том периоду

39 Б. Глигоријевић, *Историја Демократске странке 1919–1928*, Књига I, Београд, 2010, 323, 324.

40 Б. Глигоријевић, *н. д.*, 282, фуснота 633.

41 М. Милојевић, *н. д.*, 220; Д. Тешић и К. Николић, *Историја Демократске странке 1929–1941*, Књига II, Београд, 2010, 27–29, 31, 32, 42, 43.

42 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 892–894, 943, 1034–1036; М. Милојевић, *н. д.*, 157–181.

43 О формирању коалиционе владе демократа и социјалдемократа, више у: Б. Глигоријевић, *н. д.*, 90–92.

44 Председник владе Љубомир Давидовић је заступао министра иностраних дела Анте Трумбића од 16. августа 1919. године до 19. фебруара 1920. године (АЈ, 334–Персонални, к. 59, ј. о. 164, ф. 601).

45 АЈ, 334–Персонални, к. 60, ј. о. 167, ф. 340; М. Милојевић, *н. д.*, 182–185.

46 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 896, 897, 906, 907, 909, 912, 913; АЈ, 396, к. 1, ј. о. 2, ф. 175.

47 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 904.

југословенско-мађарски односи су били заоштрени услед формирања Мале Антанте која је имала јасно изражену антимађарску оријентацију.⁴⁸ Заступник министра иностраних дела Момчило Нинчић му је дао одрешене руке да организује југословенску дипломатско-конзуларну службу у Мађарској на начин који буде сматрао најцелисходнијим.⁴⁹ Међутим, и Милан Милојевић је морао да искуси непријатности представљања своје државе пре успостављања званичних дипломатских односа од стране државних органа земље која је била поражена у рату. Мађарски цариници желели су да претресу његов пртљаг на привременој југословенско-мађарској административној граници, што је он спречио и избио је инцидент због којег је мађарски министар иностраних дела морао званично да се извини југословенском МИД-у.⁵⁰ Указом из децембра 1920. године Милан Милојевић је постављен за посланика у Будимпешти.⁵¹

Када је сагледао ситуацију у Мађарској, марта 1921. године, Милан Милојевић је закључио да су главни проблеми у његовом раду: турбулентне прилике у Мађарској, недефинисани југословенско-мађарски односи, и чињеница да мађарска елита није прихватала резултате Првог светског рата као коначне.⁵² Додатни проблем је представљао успостављање нормалних дипломатских односа јер су Мађари у почетку одуговлачили са слањем свог посланика у Београд, не знајући каква би била реакција југословенских државних органа и јавности.⁵³ Милан Милојевић је предао акредитивна писма марта 1922. године, што је било пропраћено додатним инцидентима јер је мађарски МИД желео да из Мађарске буду повучени сви југословенски дипломатско-конзуларни чиновници и официри који су били на служби од 1919. године.⁵⁴

Схватајући да је Велика Британија уживала велики углед у елитним мађарским круговима,⁵⁵ Милан Милојевић је тежио да придобије симпатије британског посланика у Будимпешти сер Томаса Холера за Краљевину СХС, водећи га у лов у Дворско ловиште на Бељу 1922.

48 V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, 146.

49 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 907.

50 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 914, 915.

51 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 1035.

52 АЈ, 334–Персонални, к. 87, ј. о. 268, ф. 431, 432.

53 АЈ, 334–Персонални, к. 87, ј. о. 268, ф. 443.

54 АЈ, 334–Персонални, к. 87, ј. о. 268, ф. 477, 482, 487–489, 498, 503, 505–507; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, 201.

55 М. Милојевић, н. д., 199.

године.⁵⁶ Његово настојање је резултирало одласком млађег брата енглеског краља, војводе од Јорка, у лов на дивље свиње заједно са краљем Александром Карађорђевићем.⁵⁷ Искоришћавање пасије за ловом британских аристократа и припадника више класе била је пракса коју су примењивали Аустријанци и Мађари пре и после Првог светског рата. Државници земаља наследница Хабзбуршке монархије су схватили значај придобијања британских симпатија организовањем лежерних активности тек након 1918. године.⁵⁸ Милан Милојевић је био један од првих југословенских дипломата који је спознао сву комплексност парирања мађарским активностима на пољу спољне политике и дипломатије.

Према његовим речима, једно од најтежих питања са којим се суочио као посланик у Будимпешти, било је оптирање држављанства. Мировним уговорима потписаним у Паризу, члановима националних мањина је било омогућен избор да ли желе да се преселе у своју матичну државу или остану грађани државе рођења. Мањи део Шокаца и већина Срба у Мађарској се определила за југословенско подаништво и преселила се, док је највећи део Мађара оптирао за југословенско подаништво и остао. Стога није била могућа размена становништва и ангажовање Милана Милојевића у том питању је било неблагонаклоно гледано од стране мађарских државних органа.⁵⁹ Са југословенске стране је било битно да се приликом оптирања држављанства, антидржавни елементи и агенти страних служби не доселе у Краљевину СХС.⁶⁰

Међутим, највећи изазов са којим се суочила Краљевина СХС током рада Милана Милојевића у Будимпешти била су два покушаја Карла фон Хабзбурга да се врати на мађарски краљевски престо. Настојања Мађара да рестауришу своју монархију, као први корак ка повратку територија које су припале државама наследницама Хабзбуршке монархије, представљало је највећу претњу за југословенску државу у Подунављу, у току двадесетих и већег дела тридесетих година. Два инкогнито доласка Карла фон Хабзбурга у Мађарску, у пролеће и јесен 1921. године, изазвали су заједнички реакцију Мале Антанте

56 АЈ, 334–Персонални, к. 87, ј. о. 268, ф. 532, 533, 555, 556; АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 933; М. Милојевић, н. д., 204.

57 АЈ, 334–Персонални, к. 87, ј. о. 268, ф. 531.

58 С. Мићић, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије. Случај потписивања Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске* (мастер рад) Београд, 2010, 17, 18.

59 М. Милојевић, н. д., 192–194, 203–206.

60 АЈ, 334–Персонални, к. 87, ј. о. 268, ф. 469.

и делимичну мобилизацију југословенске, румунске и чехословачке војске.⁶¹ Милан Милојевић се, схватајући да Мађари изузетно цене држање Британије у међународним питањима⁶², трудио да на дипломатском плану сарађује са британским послаником у Будимпешти сер Томасом Холером против рестаурације. Југословенски посланик у Будимпешти је имао другачији став у односу на већи део југословенских политичких и војних кругова. Милан Милојевић је сматрао да обнова мађарске монархије не би представљала велику претњу за Краљевину СХС, уколико би се у заклетву краља унела клаузула којом би признао Тријанонски мировни уговор. Такође, веровао је да Карл фон Хабзбург нема много изгледа на успех јер је био уверен да регент адмирал Миклош Хорти претендује на краљевски престо.⁶³

И поред успешно обављаних послова на најделикатнијим питањима у југословенско-мађарским односима, Милан Милојевић се компромитовао пред јавним мађарским мњењем због својих контаката са опозиционим личностима. Када је Краљевина СХС почела да мења своју политику према Мађарској, било је потребно да се тај посао повери новом дипломати.⁶⁴ Милан Милојевић је премештен из Будимпеште у Беч октобра 1923. године.⁶⁵ Нову дужност је примио од посланика Тихомира Поповића јануара 1924. године.⁶⁶ Аустрија је у односу на Мађарску била знатно помирљивија према међународној ситуацији проистеклој као последица пораза у Првом светском рату и искренија у настојањима да изврши своје обавезе из Сен-Жерменског мировног уговора. Међутим, Милан Милојевић је већ приликом поздравних говора размењених током предаје акредитивних писама приметио да Аустријанци не желе да оставе писани траг о својој спремности да извршавају наметнуте међународне обавезе.⁶⁷ Његова прва запажања су била да је политичка и економска ситуација у Аустрији била „врло туробна“.⁶⁸

61 О покушајима повратка Карла фон Хабзбурга на мађарски краљевски престо; разликама у југословенским, чехословачким и румунским гледиштима шта представља највећу претњу у Подунављу за чланице Мале Антанте; различитим политичко-економским идејама и пројектима о преуређењу односа између земаља Средње Европе, више видети у: М. Ádám, *Richtung Selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920–1938*, Wien. 1988; E. Kampus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucuresti, 1978; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*; M. Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, Titovo Užice, 1969.

62 М. Милојевић, н. д., 195–202.

63 V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska*, 160, 190.

64 Isto, 247, 274; isti, „O neuspehom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924–1926. godine“, 191.

65 AJ, 334–Персонални, к. 173, j. о. 496, ф. 1024.

66 AJ, 334–Персонални, к. 87, j. о. 268, ф. 606; AJ, 334–Персонални, к. 173, j. о. 496, ф. 947, 956.

67 AJ, 334–Персонални, к. 173, j. о. 496, ф. 950–954.

68 М. Милојевић, н. д., 206.

Један од првих задатака Милана Милојевића је био да настави рад Тихомира Поповића на побољшавању економских, културних, конзуларних и политичких односа Краљевине СХС са Републиком Аустријом. Посебну пажњу је морао да посвети отвореним питањима у вези положаја Корушких Словенаца.⁶⁹ У погледу решавања отворених питања од посебног значаја је била припрема званичне посете министра Момчила Нинчића Бечу. Двојица министара, Нинчић и Гринбергер, са-стали су се 15. јула 1924. године у циљу проналажења решења постојећих нерегуларности и проблема у југословенско-аустријским односима. Милан Милојевић је радио на припреми ове посете заједно са директором Политичког одељења МИД-а Петером. Током сусрета Нинчића и Гринбергера Милојевић није био само неми сведок разговора већ и стварни консултант југословенског министра иностраних дела.⁷⁰

Милан Милојевић је као посланик у Бечу наставио и додатно развио активности које је почео у Будимпешти у погледу сарадње са Српском православном црквом (СПЦ). Он се трудио да материјалном потпором, саветима и личним примером утиче на јачање угледа СПЦ у локалној српској колонији. Посебну пажњу је посветио уређењу гробова српских војника и цивила из Првог светског рата на тлу Аустрије. Својим радом и залагањима стекао је углед добротинитеља и саветодавца Српске православне црквено-школске општине и Цркве Св. Саве у Бечу. Милан Милојевић је остао упамћен од стране Српске црквено-школске општине као најангажованији међу југословенским посланицима у Бечу.⁷¹

Искуство Милана Милојевића у Бечу му је указало на двоструке аршине које је МИД примењивао према дипломатама који су били чланови ЈДС и НРС. Он се жалио директно Момчилу Нинчићу да Тихомир Поповић, као посланик у Аустрији, има знатно више финансијске потпоре и административне подршке из МИД-а. Стога је упозоравао министра да би требало да избегава да се услед страначких борби уноси „зла крв“ међу дипломатско-конзуларне чиновнике, закључивши: „Сигурно сте и Ви чули онај шапат међу чиновништвом „Ако си радикал све су ти двери отворене, ако ниси шта ти Бог да““.⁷²

69 A. Suppan, *op. cit.*, 368–375.

70 *Ebd.*, 368, 375, 376.

71 Споменица о седамдесетпето годишњици Српске православне црквено-школске општине у Бечу, 1860–1935, Београд, 1936, 47, 48.

72 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 960, 961.

Милан Милојевић се у Бечу сусрео са антидржавним радом Хрвата, чланова Хрватске републиканске сељачке странке и оних који су остали верни Хабзбуршкој династији.⁷³ Истовремено, наставио је да прати рад Мађара против Краљевине СХС. Један његов извештај послат МИД-у 1924. године изазвао је право узбуђење у југословенским политичким и војним круговима. Након пада владе демократа Љубомира Давидовића, радикали су желели да га смене са положаја посланика у Бечу и као аргумент су наводили његов извештај о мађарским активностима.⁷⁴ Дотадашње искуство у дипломатској служби је утицало на Милана Милојевића да као кандидат ЈДС-а прихвати кандидатуру за народног посланика на парламентарним изборима одржаним 1925. године.⁷⁵ Међутим, био је изабран за народног посланика тек на парламентарним изборима 1927. године и 21. децембра те године повукао се са положаја посланика у Бечу.⁷⁶

Након распуштања Народне скупштине и увођења личног режима краља Александра Карађорђевића, Милан Милојевић је поново постављен за посланика у Бечу 25. јануара 1929. године и дужност примио 14. фебруара.⁷⁷ На овом положају је остао нешто дуже од годину дана. Кључни проблем са којим се суочио у Аустрији била је знатно ојачана акција хрватских емиграната, који су постали огорчени не само против државе, већ и против краља Александра лично. У то време Хрвати у Аустрији су тврдили да ће југословенски монарх због своје политике изгубити престо, проричући његову абдикацију по угледу на пример краља Милана Обреновића.⁷⁸ Указом од 4. априла 1930. године Милан Милојевић је премештен за посланика у Бриселу,⁷⁹ што је био положај од другоразредног значаја у југословенској дипломатској служби. У Белгији је радио нешто мање од годину дана јер је указом од 18. марта 1931. године, премештен за посланика у Берну.⁸⁰ Овај премештај је наговештавао скори крај његове каријере јер је у оквиру југословенске дипломатске службе место посланика у Берну било још безначај-

73 М. Милојевић, *н. д.*, 211–213, 215, 216; А. Suprap, *op. cit.*, 387–390, 393.

74 М. Милојевић, *н. д.*, 224, 226.

75 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 966.

76 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 973, 975, 978.

77 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 993–995; М. Милојевић, *н. д.*, 227.

78 М. Милојевић, *н. д.*, 227–230; А. Suprap, *op. cit.*, 395.

79 АЈ, 334–Персонални, к. 134, ј. о. 457, ф. 972.

80 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 1007, 1008.

није од места посланика у Бриселу. Милан Милојевић је пензионисан указом од 17. фебруара 1933. године.⁸¹

Међу осталим југословенским дипломатама који су пореклом били из смедеревског краја најуспешнију каријеру је имао Владимир Милановић. Он је пре избијање Другог светског рата имао ранг саветника посланства. Унапређен је у ранг посланика септембра 1939. године. Истраживање живота и рада Владимира Милановића делимично је отежано чињеницом да се његов лични фонд чува у Архиву Хуверовог института на Станфорд универзитету.⁸² Владимир Милановић је матурирао у Првог београдској гимназији непосредно пред избијање Првог светског рата. Највећи део рата провео је као редов – железничар у Скадру и на Крфу. Након дипломирања на Правном факултету у Паризу 1918. године и докторирања на Слободној школи политичких наука у Паризу 1919. године ступио је у југословенску дипломатску службу. На основу знања француског, енглеског и италијанског језика обављао је писарске и секретарске послове у посланствима у Лондону, Риму и Паризу, као и у централни, у периоду 1919–1932. године.⁸³ Као „енглески формиран човек“ важио је за англофила међу југословенским дипломатама.⁸⁴

Владимир Милановић се доказао као умешан дипломатски чиновник на положају секретара Посланства у Риму током 1926. године. Посланик Живојин Балутџић му је поверио комуникацију са италијанским МИД-ом, а у више махова је био и отправник послова.⁸⁵ У периоду италијанских настојања да оформи сопствени обруч око Краљевине СХС, 1927. године⁸⁶ Владимир Милановић је повучен у централу и постављен за в. д. шефа IV одељења Генералне политичке дирекције (ГПД) МИД-а, које је било задужено за Италију, Аустрију, Мађарску, Румунију, Чехословачку и Пољску.⁸⁷ Своје дужности у том одељењу је обављао током 1927. и 1928. године.⁸⁸ Владимир

81 АЈ, 334–Персонални, к. 173, ј. о. 496, ф. 1025.

82 http://www.oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/kt9z09s28z/entire_text/ (приступљено 15. маја 2016)

83 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 33 (1–4), 34–37.

84 М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, прир. С. Трећаков, В. Шовљански, Нови Сад, 2000, 415.

85 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 95, 96.

86 О покушајима Италије да групише Албанију, Грчку, Турску, Бугарску, Румунију, Мађарску и Пољску и оформи сопствени систем држава у Средњој, Источној и Југоисточној Европи, више видети у: М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, Bari 2006, 46–57, 96–153.

87 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 99, 100, 104.

88 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 106, 111.

Милановић је унапређен за саветника Посланства у Букурешту указом од 11. јула 1932. године.⁸⁹ Након повлачења у централу, октобра 1935. године,⁹⁰ Владимир Милановић је као помоћник начелника Конзуларно-привредног одељења (КПО) МИП-а био задужен за извршавање конвенција које је Југославија имала потписане са Румунијом.⁹¹ Његови претпостављени, посланик у Букурешту Нинко Перић и начелника КПО МИП-а Светислав Предић, учили су велику стручну спрему и посвећеност Владимира Милановића приликом проучавања питања која су му била стављана у надлежност.⁹²

Крајем децембра 1936. године Владимир Милановић је враћен на дужност у Посланство у Лондону, али овај пут у рангу саветника. Током 1937. године био је отправник послова скоро четири месеца.⁹³ Посланик Драгомир Касидолац га је оценио као интелигентног, сталоженог, веома промишљеног и врло спремног дипломатског чиновника.⁹⁴ У току његове службе у Лондону у два наврата је Посланство остало без шефа, 1937. и 1939. године, јер је прво преминуо посланик Славко Грујић, а потом и посланик Драгомир Касидолац.⁹⁵

Након избијања Другог светског рата Владимир Милановић је премештен за саветника Посланства у Берну, указом 15. септембра 1939. године и скоро моментално унапређен у ранг посланика указом од 23. септембра.⁹⁶ На овом посту је остао мање од пола године јер је указом од 5. јануара 1940. године премештен за посланика у Софији и нову дужност је преузео почетком фебруара.⁹⁷ Владимир Милановић је био последњи посланик Краљевине Југославије у Бугарској.

Остао је на свом положају све до капитулације априла 1941. године.⁹⁸ Међу југословенским дипломатама који су били пореклом из Смедерева посебно место је имао Јаков Љотић, који у ширим друштвеним

89 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 126, 127.

90 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 153, 156.

91 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 166, 167.

92 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 151, 166.

93 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 163, 170, 174, 175.

94 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 185.

95 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 170, 174, 196.

96 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 202, 208.

97 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 209, 213, 214.

98 АЈ, 334–Персонални, кутија 172, ј. о. 494, ф. 245; В. Митаков, *Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Къосеванов и Богдан Филов*, Софија 2000, 392–394.

крugовима био познатији као брат Димитрија Љотића него као дипломатско-конзуларни чиновник. Међутим, њега је истицало у односу на остале дипломате из смедеревског краја још једна особеност. Јаков Љотић је све своје годишње одморе проводио на породичном имању док је већина осталих дипломата или остајала у иностранству или боравила у неком другом крају југословенске државе. Он се прво определио за војнички позив. Као подофицир и официр српске војске 1914–1918. године био је одликован више пута због исказане храбрости, а након Првог светског рата постављен је за помоћника војног делегата Врховне команде у Будимпешти. Ту функцију је напустио након што је јануара 1921. године поднео молбу за отпуст из војске. По окончању студија у Паризу 1924 године, као капетан у оставци, ступио је у службу МИД-а фебруара 1925. године.⁹⁹ Међутим, о његовој дипломатској каријери Иво Андрић се веома негативно изразио. У мемоарском спису писаном након Другог светског рата бивши помоћник министра иностраних послова је тврдио да је једини разлог за пријем Јакова Љотића у дипломатску службу лежао у чињеници да му је рођени брат био Димитрије Љотић. Иво Андрић је у том контексту навео Јакова Љотића као једног од дипломатско-конзуларних приправника који није довољно знао француски језик да би могао да положи државни-стручни испит и да му је састав написао Илија Гарашанин.¹⁰⁰ Иако се овај исказ мора узети са резервом, чињеница је да је Јаков Љотић полагао два пута државни-стручни испит, 1926. и 1927. године, и да је из писменог дела испита добио просечну оцену седам.¹⁰¹ Након две и по године проведене у служби МИД-а, пензионисан је маја 1928. године. Пензионисање је била последица оцене помоћника министра Стевана Павловића да је Јаков Љотић неколегијалан чиновник који није упућен у законодавне прописе Краљевине СХС.¹⁰²

Јаков Љотић је враћен у државну службу након завођења личног режима краља Александра 6. јануара 1929. године као секретар краљеве Канцеларије.¹⁰³ Преузет је у дипломатско-конзуларну службу новембра 1931. године, и постављен за вицеконзула у Трсту.¹⁰⁴

99 АЈ, 334–Персонални, к. 102, ј. о. 396, ф. 793; АЈ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 538–542, 547, 561, 562, 580.

100 АЈ, 334–Персонални, к. 134, ј. о. 457, ф. 916.

101 АЈ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 563, 564, 571, 573, 574, 577.

102 АЈ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 599–602, 604, 605.

103 АЈ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 722–724.

104 АЈ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 613, 614, 618, 620, 722–724.

Главна задужења Јакова Љотића, као вицеkonzула и konzула у Трсту, била су политички послови и обавештајна служба према Италији. На положају konzула у Трсту провео је до септембра 1934. године.¹⁰⁵ Као секретар Посланства у Тирани радио је од септембра 1934. године до августа 1936. године. Био је задужен за политичке послове Посланства, али је обављао и дужност отправника послова Посланства и жерана Konzулата у Валони у одсуству шефова тих дипломатско-konzуларних мисија.¹⁰⁶ Изгледа да се није у потпуности слагао са политиком коју је посланик Јован Ђоновић водио у Албанији јер се он придржавао инструкција које је добио од краља Александра,¹⁰⁷ пре ступања на своју дужност јануара 1932. године.¹⁰⁸ Јаков Љотић је из Тиране премештен у Грчку.¹⁰⁹ Као секретар и саветник Посланства у Атини био је задужен за политичке послове, отправљање послова током одсуства посланика и контролу рада свих осталих чиновника.¹¹⁰ Његов рад на политичким пословима у Италији, Албанији и Грчкој, био му је добра препорука за постављење за шефа IV одека ПО МИП-а, који је био задужен за све балканске државе, а на овом положају је провео од маја 1939. године до марта 1941. године. Последње постављење Јакова Љотића било је постављење за генералног konzула у Скадру и на том положају је дочекао окончање Априлског рата 1941. године.¹¹¹

Радомир Маринковић је, попут Јакова Љотића, био југословенски дипломата родом из Смедерева и његова каријера је углавном била везана за балканске послове. Као привремено неспособан за служење војне обавезе, он је провео Први светски рат на школовању у Француској. Након завршеног Правног факултета у Поатјеу 1919. године ступа у државну службу у својству званичника, потом и писара Генералне

105 AJ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 621, 623, 625, 628, 630.

106 AJ, 334–Персонални, к. 152, ј. о. 457, ф. 425, 441; AJ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 631, 635, 636, 638, 640–643, 647, 649, 650, 652–654, 656, 657, 660, 665.

107 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 29.

108 Према казивању Николе Станаревића, Јован Ђоновић је приликом аудијенција код краља Александра изложио своје ставове о ситуацији у Албанији и предложио начин на који би се парирало италијанским акцијама у Тирани. Краљ Александар се сложио са његовим погледима, оставивши му одрешене руке за вођење дипломатских активности и дозволивши му да сам изабере персонал Посланства у Тирани. (Архив САНУ, 14.329 Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, стр. 175, 176).

109 AJ, 334–Персонални, к. 82, ј. о. 240, ф. 120, 121; AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 288; AJ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 667, 668.

110 AJ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 673, 681–688, 692–694, 698; AJ, 334–Персонални, к. 185, ј. о. 508, ф. 652, 653.

111 AJ, 334–Персонални, к. 167, ј. о. 490, ф. 699, 701, 710, 711, 718, 722–724.

дирекције државног рачуноводства.¹¹² Након промене каријере и ступања у дипломатско-конзуларну службу, октобра 1921. године био је упућен од стране МИД-а у Одељење за извршење међународних уговора при Министарском савету.¹¹³ Од стране Одељења упућен је на рад при Сервису за ратне репарације у Будимпешти у којој је остао на раду до маја 1923. године, када је премештен на рад у КТО МИД-а.¹¹⁴

Прву службу у иностранству добио је марта 1924. године и то као писар Конзулата у Задру.¹¹⁵ У том моменту, у Конзулату је радио само жеран др Филип Доминиковић, који је у току фебруара молио МИД да пошаљу макар два млађа чиновника који владају италијанским језиком.¹¹⁶ На своју нову дужност Радомир Маринковић је ступио априла 1924. године.¹¹⁷ Наредне две године радио је на административним пословима Конзулата у Задру при чему је показао спремност да посвети целокупно своје време дужностима, а и способност да самостално жерира конзулске дужности. Међутим, конзул др Андра Петровић је сматрао да је недовољно тачан у службеним пословима и да би требало да поведе више рачуна о начину на који води свој приватни живот јер су конзуларни чиновници имали и репрезентативну улогу у иностранству.¹¹⁸

У периоду када је Италија настојала да оформи обруч савезничких и пријатељских држава око Краљевине СХС¹¹⁹ Радомир Маринковић је повучен из Конзулата у Задру и постављен за писара у IV одељење ГПД МИД-а јуна 1927. године.¹²⁰ Нешто више од годину дана је провео на раду у централи када је, октобра 1928 године, постављен за вицеконзула Генералног конзулата у Трсту. Нову дужност је преузео 18. новембра.¹²¹ Током свог другог службовања у Италији Радомир Маринковић је исказао способност и за вођење деликатнијих послова. Прво су му били поверени административни послови и вођење Пасошког одељења.¹²² Ова дужност је била значајна јер су у пасошким

112 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 590 (1–4), 591–594.

113 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 130.

114 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 601.

115 AJ, 334–Персонални, к. 162, ј. о. 485, ф. 684; AJ, 334–Персонални, к. 175, ј. о. 498, ф. 189.

116 AJ, 334–Персонални, к. 87, ј. о. 265, ф. 54.

117 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 608–610.

118 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 612, 613, 616, 617.

119 M. Bucarelli, *op. cit.*, 46–57, 96–153.

120 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 619, 620, 624–629, 633.

121 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 637, 642.

122 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 645, 646.

одељењима конзулата и посланстава вођене евиденције свих сумњивих лица и антијугословенски настројених појединаца у циљу спречавања издавања виза за улазак или транзит преко југословенске територије. Успешан рад у Пасошком одељењу је очигледно била препорука да му буде поверен и део политичких послова које је Генерални конзулат у Трсту спроводио на територији под својом јурисдикцијом.¹²³ На положају вицеконзула је остао готово три године након чега је, указом од 24. септембра 1931. године, премештен за секретара МИП-а.¹²⁴

Радомир Маринковић је наредне три године провео на раду у центру, на различитим политичким и конзуларно-привредним пословима.¹²⁵ Потом је, указом од 25. септембра 1934. године, премештен за секретара Посланства у Анкари.¹²⁶ У време затегнутих италијанско-абисинијских односа секретар Радомир Маринковић је послат у Смирну са задатком да отвори нови Конзулат, што је и учињено 20. априла 1935. године.¹²⁷ Ово је очигледно било *ad hoc* решење, јер отварање новог конзуларног представништва није било предвиђено буџетом МИП-а.¹²⁸ Конзулату у Смирни било је одређено 13 вилајета у територијалну надлежност.¹²⁹ Радомир Маринковић је провео седам месеци као вршилац дужност конзула у Смирни.¹³⁰ Основни задатак му је био да прикупља информације о турском утврђивању Малоазијске обале због потенцијалног италијанског напада из база у Додеканезима.¹³¹ Након отпочињања италијанско-абисинијског рата, октобра 1935. године, Радомир Маринковић је премештен на рад у Генерални конзулат у Цариграду.¹³²

Као секретар Посланства у Анкари, на раду при Генералном конзулату у Цариграду, Радомир Маринковић је практично вршио дужност вицеконзула и другог чиновника по старешинству. У временском размеђу 1935–1937. године њему је било поверавано жерирање конзуларних послова у одсуству генералног конзула Ивана Вукоти-

123 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 650, 651.

124 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 653.

125 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 657–661, 663, 668, 671.

126 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 675.

127 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 678.

128 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 692.

129 У питању су били вилајети: Смирна, Маниса, Ајдин, Муглу, Денизли, Бурдур, Анталија, Спарта, Ичел, Мерсин, Адана, Џабели Бербекет и Газиантеп (Војни архив, пописник 17, кутија 95е, фасцикла 3, предмет бр. 12, рег. 1).

130 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 682, 683.

131 АЈ, 370, к. 3, ј. о. 17, ф. 179, 183, 186.

132 АЈ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 688, 697, 698.

ћа,¹³³ али и једна специјална мисија. На молбу Југословенско-палестинског привредног комитета, Радомир Маринковић је привремено упућен на рад у Почасни генерални конзулат Тел Авив, током одржавања VII Левантинског сајма, ради издавања виза југословенским привредницима који су желели да узму учешћа. Међутим, МИП је наложио Маринковићу да искористи свој боравак у британској Палестини како би изучио трговинско-привредна питања. Министарство је било заинтересовано да сазна какве су палестинско-југословенске привредне везе; да ли је било опортуно да се отвара званично конзуларно представништво и који левантински град би био најпогоднији у том погледу – да ли је потребно да Југославија мења своју трговинску политику према Палестини. Радомир Маринковић је радио у овој специјалној мисији, од 10. маја до 15. јуна 1936. године.¹³⁴

Фебруара 1937 године премештен је за вицеконзула Конзулата у Бариу и на тој функцији је остао нешто више од годину дана.¹³⁵ Радомир Маринковић је премештен за секретара Посланства у Тирани, указом од 13. фебруара 1938. године, а ступио је на дужност 3. августа.¹³⁶ Пре одласка у Албанију, био је послат на привремени рад у IV одсек ПО МИП-а, задужен за балканске земље, како би проучио прилике у земљи своје нове службе.¹³⁷ Одмах по доласку било му је поверено вишемесечно жерирање конзуларних представништава у Валони, Скадру и Корчи, током годишњих одмора шефова мисија.¹³⁸ Радомир Маринковић је остао на дужности секретара Посланства у Тирани до новембра 1938. године, када је премештен у МИП, а својим радом и владањем је оставио „изврстан утисак“ на Албанце.¹³⁹ Септембра 1939. године, вратио се у Албанију, али овај пут је био постављен за генералног конзула у Корчи.¹⁴⁰ Иако је указом од 21. октобра 1940. године премештен за саветника МИП-а, остао је на својој пређашњој дужности у Албанији све до окончања Априлског рата 1941. године.¹⁴¹

За разлику од Јакова Љотића и Радомира Маринковића, чије су

133 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 701, 720–722, 729.

134 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 704, 705, 707, 711–714.

135 AJ, 334–Персонални, к. 162, ј. о. 485, ф. 787; AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 723–727, 742.

136 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 733, 750.

137 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 746, 747.

138 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 744, 752, 753, 755, 756, 769.

139 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 777.

140 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 785, 787, 789, 790.

141 AJ, 334–Персонални, к. 168, ј. о. 491, ф. 805, 812.

дипломатске каријере биле превасходно усмерене на политичке послове везане за Балканско полуострво и Италију, Милан Станковић се профилисао за економске, политичке и поверљиве послове везане за Средњу Европу. Као правник са дипломом факултета у Поатјеу, Милан Станковић је од 1919. до 1921. године радио у Канцеларији за ратне репарације у Висбадену старајући се о сарадњи са француском репарационом комисијом и настојећи да се ускладе сва правна аката.¹⁴² Кратко време је провео на положају секретара Посланства у Риму – крајем 1922. године и током прве половине 1923. године. Међутим, локална клима је стварала здравствене проблеме Милану Станковићу који је готово два месеца боловао од маларије. Ово није био редак случај међу дипломатама који су били први пут на служби у италијанској престоници јер су мочварна тла у релативној близини Рима била идеалан предуслов за развој маларије. Због здравствених проблема Милан Станковић је тражио да га преместе на неки други положај.¹⁴³ Он је постављен за в. д. помоћника директора КТО МИД-а, а нову дужност је вршио од октобра 1923. године до марта 1924. године.¹⁴⁴

Милан Станковић је постављен за секретара Посланства у Прагу априла 1924. године. На новом положају се истакао својим радом на политичком и, посебно, економском пољу. Његова марљивост и детаљно упознавање са државом у којој је био на служби истицали су сви посланици у Прагу – Љубомир Нешић, Ђорђе Настасијевић и Бранко Лазаревић.¹⁴⁵ Са положаја секретара Посланства у Прагу Милан Станковић је премештен за секретара у МИД-у, марта 1928, где је годину дана провео на положају шефа II (Репарационог) одсека Економско-финансијског одељења Дирекције за уговор МИД-а. Био је задужен за предмете о мађарским ратним репарацијама и њиховим могућим ревизијама.¹⁴⁶ Будући да се Милан Станковић профилисао за економске и политичке односе Југославије са савезницима из Мале Антанте и са Мађарском, враћен је на службу у Средњу Европу као секретар Посланства у Будимпешти јуна 1929. године.¹⁴⁷ Током свог четворогодишњег рада у Мађарској истакао се како познавањем економских питања и потреба конзуларне службе тако и контролом

142 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 114 (1–8), 115 (1–1), 116–117, 126, 128, 129, 131.

143 AJ, 334–Персонални, к. 172, ј. о. 494, ф. 57; AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 137–141, 143, 146, 158, 159, 162.

144 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 201.

145 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 174, 175, 180, 181, 192–195, 202–204.

146 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 216–219, 225.

147 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 225, 227, 228.

сумњивих лица.¹⁴⁸ Милан Станковић је марта 1933. године премештен за секретара Посланства у Бечу. Захваљујући својим способностима, које су уочили сви дотадашњи његови шефови, добио је као део својих задужења и рад на поверљивим пословима које је југословенска дипломатска служба спроводила у Аустрији. Милан Станковић је остао на раду у Бечу до септембра 1936. године.¹⁴⁹ Наредне две године провео је у Београду као саветник VI одсека ПО МИП-а. На овој позицији је радио као стручњак за послове везане за Средњу Европу.¹⁵⁰ Након потписивања Минхенског споразума, којим је решена Судетска криза 30. септембра 1938. године, Милан Станковић је указом од 23. октобра постављен за генералног конзула у Милану. Према добијеним инструкцијама требало је да оживи југословенску конзуларну активност у том граду као потпору целокупној дипломатско-конзуларној акцији јачања веза Југославије са Италијом.¹⁵¹ Међутим, италијанска окупација Албаније априла 1939. године утицала је и на његову смену и повлачење у Београд.¹⁵² У периоду од маја 1939. до априла 1941. године био је шеф Легализационог одсека Правног одељења МИП-а.¹⁵³

Каријере шесторице дипломата и једног аташеа из Смедеревског краја у многим цртама су указивале на опште тенденције које су владале у југословенској дипломатско-конзуларној служби током међуратног периода. Успони и падови који су били директно везани за политичку снагу појединих партија или страначких првака нису били непознаница у југословенском Министарству. Штавише, међу дипломатско-конзуларним чиновницима је било познато да припадност радикалима или демократама отвара многа врата, али и представља претњу за превремено пензионисање или неоправдано отпуштање из службе.¹⁵⁴ Са друге стране, појединци који нису имали директну протекцију извесне страначке личности или своје партије, знатно спорије су напредовали у служби без обзира на квалитете које су исказивали током различитих врста послова које су обављали.

148 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 231–234, 241, 242, 246.

149 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 246, 248, 257, 275, 266, 276, 278, 300.

150 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 301–303, 305.

151 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 310, 320–322.

152 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 319, 331.

153 AJ, 334–Персонални, к. 193, ј. о. 516, ф. 114 (1–8), 115 (1–11), 116–117.

154 Према речима некадашњег помоћника министра иностраних послова Иве Андрића, постојали су спискови чиновника који су чланови НРС или ЈДС на основу којих су писани укази о унапређењима, премештањима, пензионисањима и отпуштањима из службе. Млађи чиновници, чланови партија, стварали су своје „клике за узајамну помоћ“ – радикали су штитили демократе када је њихов човек био на челу министарства и обрнуто (AJ, 334–Персонални, к. 134, ј. о. 457, ф. 917).

Недовољно познавање језика је била општа појава међу југословенским дипломатама и аташеима за штампу. Шљиво тумачећи ову карактеристику некадашњих српских и југословенских дипломата, Бранислав Нушић је писао да је за дипломатску службу било битно да је неко „дете из боље куће“ и да „врло [...] рђаво“ учи стране језике.¹⁵⁵ Сличне карактеристике им је приписивао и Иво Андрић.¹⁵⁶ Међутим, и поред очигледних недостатака који су постојали, међународни положај новоформиране југословенске државе унео је и извесне измене у дипломатску службу у односу на период постојања Краљевине Србије. У току међуратног периода постепено су се профилисали дипломатско-конзуларни чиновници који су постајали експерти за Балканско полуострво или за Средњу Европу. У складу са исказаним интересовањима и талентима они су добијали положаје на којима су радили на политичким, економским и правним пословима у једном од ова два региона.

Дипломате и аташеи из Смедеревског краја, што због природе свог посла или због својих преференци, углавном су се одвајали од својих родних места, провели знатан део свог живота у иностранству и ретко се враћали својим коренима. Ни ова особина није била њихов спецификум: слично су се понашали и дипломате које су биле родом из осталих крајева Југословенске државе. Управо из тога разлога животни пут и рад Милана Јовановића Стоимировића се истиче као несвакидашњи међу људима који су прихватили да раде у спољним службама Краљевине СХС/Краљевине Југославије. Он је био један од ретких којима је њихов родни крај остао значајан елемент у њиховом животу. У том погледу донекле је био специфичан и Јаков Љотић, који је користио сваку прилику да своје слободно време проведе у родном крају.

Белешка о аутору

Срђан Б. Мићић, МА

Институт за новију историју Србије, Београд, истраживач-сарадник

Контакт: srdjan.micic@inis.bg.ac.rs

¹⁵⁵ Б. Нушић, *Аутобиографија*, Београд, 1964, 43.

¹⁵⁶ АЈ, 334–Персонални, к. 134, ј. о. 457, ф. 915.

ЛИТЕРАТУРА

- Ádám, Magda, *Richtung Selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920–1938*, Wien, 1988.
- Bucarelli, Massimo, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, Edizioni B.A. Graphis, Bari 2006.
- Василев, Васил Ал., *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, Българската академия на науките, София, 1991.
- Глигоријевић, Бранислав, *Историја Демократске странке 1919–1928*, Књига I, Институт за савремену историју – Службени гласник, Београд, 2010.²
- Јовановић, Стоимировић Милан, *Дневник 1936–1941*, прир. С. Трећаков, В. Шовљански, Матица српска, Нови Сад, 2000.
- Kampus, Elia, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucuresti, 1978.
- Милојевић, др Милан Ђ., *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*, Signatura, Београд, 1994.
- Митаков Васил, *Дневник на правосјдния министър в правителствата на Георги Къосеиванов и Богдан Филов*, София 2000.
- Мићић, Срђан, *Неформална дипломатија Краљевине Југославије. Случај потписивања Пакта о вечном пријатељству између Југославије и Бугарске* (мастер рад), Филозофски факултет Унивезитета у Београду, 2010.
- Нушић, Бранислав, *Аутобиографија*, Новинско-издавачко предузеће Јеж, Београд, 1968.
- Pavlović, Kosta St., *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, Knjiga treća, Williams, Lea & Co, London, 1957.
- Ранковић, Гордана, „Новинар, политичар, књижевник и преводилац“, у: *Уздарје Милану Јовановићу-Стоимировићу*, ур. Г. Ранковић, Музеј, Смедерево, 2002.
- Споменица о седамдесетпетогодишњици Српске православне црквено-школске општине у Бечу, 1860–1935, Црквени одбор Српске општине бечке, Београд, 1936.
- Suppan, Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938: Bilaterale Aussenpolitik im Europäischen Umfeld*, Verlag für Geschichte und Politik-Oldenbourg, Wien-München, 1996.
- Тешић, Драган и Николић Коста, *Историја Демократске странке 1929–1941*, Књига II, Институт за савремену историју-Службени гласник, Београд, 2010.²
- Vanku, Milan, *Mala Antanta 1920–1938*, Titovo Užice, 1969.
- Vinaver, Vuk, „О neuspelom jugoslovensko-mađarskom zbliženju 1924–1926. godine“, у: *Istorija XX veka*, Zbornik radova IX, Odeljenje za istorijske nauke Instituta društvenih nauka, Beograd, 1968.
- Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.

НЕОБЈАВЉЕНИ ЗВОРИ

Архив Југославије

Фонд Централног пресбиороа Краљевине Југославије (38)

Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334)

Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370)

Фонд Посланства Краљевине Југославије у Мађарској – Будимпешта (396)
Архив Србије
Лични фонд Милорада Павловића Крпе (МП)
Архив Српске академије наука и уметности
Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I*
(оснивање странке и њен рад до 1941 (14.329)
Војни архив
Пописник 17

СКРАЋЕНИЦЕ

AJ – Архив Југославије
Архив САНУ – Архив Српске академије наука и уметности
АС – Архив Србије
ГПД МИД – Генерална политичка дирекција Министарства иностраних дела
ЈДС – Југословенска демократска странка
КПО МИП – Конзуларно-привредно одељење Министарства иностраних послова
Краљевина СХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
КТО МИД – Конзуларно-трговинско одељење Министарства иностраних дела
МИД – Министарство иностраних дела
МИП – Министарство иностраних послова
НРС – Народна радикална странка
ОШ МИД – Одељење за штампу Министарства иностраних дела
ПО МИП – Политичко одељење Министарства иностраних послова
СПЦ – Српска православна црква
ЦПБ – Централни пресбиро

Summary

Srđan B. Mičić

YUGOSLAV ROYAL DIPLOMATS AND ATTACHÉS FROM SMEDEREVO PLACE

In the Yugoslav diplomatic and consular service during the interwar period, the careers of officials were directly influenced by political parties or party champions. Among the diplomatic and consular clerks, was known that membership in the Radical or in the Democratic party opened many doors, but also supposed a threat to early retirement or unjustified dismissal from service. On the other hand, individuals who did not have a direct protection of a certain party personality or of their parties considerably slowly made progress in service; regardless of the qualities they shown during the various types of jobs they performed. Insufficient knowledge of languages was a common phenomenon among Yugoslav diplomats and press attaches.

The international position of the newly formed Yugoslav state also introduced some changes in relation to the pre-war Serbian diplomatic service. During the interwar period, diplomatic and consular officials gradually profiled themselves to become experts for the Balkan Peninsula or for Central Europe. In accordance with the expressed interests and talents, they obtained positions in which they worked on political, economic and legal affairs in one of these two regions.

Diplomats and attachés from Smederevo region, because of the nature of their work or because of their preferences, mostly separated themselves from their home towns, spent a considerable part of their lives abroad and rarely returned to their roots. Even this characteristic was not their specification, the diplomats who were born from other parts of the Yugoslav state behaved similarly. For this reason, the life and work of Milan Jovanović Stoimirović is emphasized as an unusual among the people who accepted to work in the foreign services of the Kingdom of the SHS or in the Kingdom of Yugoslavia.

Душан Б. Митровић

ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ПОДУНАВСКОМ СРЕЗУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Анстракт: Рад представља резултат истраживања основног школства у насељима која су у периоду између два светска рата припадала Подунавском срезу. Покушава да прикаже стање школских зграда, услове у којима су ученици похађали наставу, у којој мери су школе поседовале неопходна наставна средства, компетентност учитеља и наставника, као и кретање броја ђака од првих година након Првог светског рата, до избијања Другог светског рата.

Кључне речи: Основно школство, просвета, Краљевина Југославија, Дунавска бановина, Подунавски срез, Смедерево.

Основно школство у Подунавском срезу је тема која није довољно истражена. Идеолошки, веома дуго је међуратни период био неинтересантан истраживачима. Последњих година, пажња је поклањана пре свега политичкој историји овог краја. Такође, један од кључних разлога недовољног броја радова на ову тему је и недостатак сачуваних извора у локалном архиву.

Монографије основних школа које данас припадају Смедеревском крају веома мало се баве међуратним периодом, из наведених разлога. Овај рад ће се, с тога, готово у потпуности ослањати на архивску грађу. Покушаћемо да дамо један општи приказ основног школства у Подунавском срезу, пратећи услове рада, стање школских зграда, наставна средства, односно опремљеност школа, бројно стање ученика и слично. У томе су нам помогли извештаји школских надзорника који су сачувани у архивима.

Ситуација у Смедереву и околним селима након Првог светског рата била је веома тешка. Војска, која је 17. октобра 1918. године ослободила град, затекла је становништво у великој беди и оскудици.

Град је претрпео огромна разарања. Убрзо је, као прва помоћ, установљен Месни одбор за исхрану и снабдевање становништва основним животним потребама. Одбор је од Окружног одбора и министарства Исхране и Обнове добијао помоћ и делио становништву. Месним одбором председавао је заступник председника општине Милан Сретеновић јер је дотадашњи председник општине Љубомир Рајковић умро за време рата.¹ Ситуација око исхране сиромашних се није знатно променила, чак и кад су у питању деца. Тридесетих година, из сличног разлога, радило је Друштво милосрђа.²

У извештају, који је школски надзорник послао министру просвете поводом обиласка школа одмах након рата, наводи се да је Подунавски срез страдао у рату „као ретко који крај данас простране наше краљевине“. Најгоре су у овом прошле школске зграде и школска имовина.“³ Даље се наводи да је постизање задовољавајућих резултата по питању покретања наставе након рата углавном било условљено приватном иницијативом мештана. Просвећенији становници одређених места, који су били свесни значаја образовања, помагали су како финансијски тако и организационо. Смедерево је у јануару 1919. године био место одржавања конференције свих општинских часника на којој су договорене мере које је требало предузети. Главна тачка дневног реда конференције била је наредба, а свакако више жеља, министарства прочитана од стране школског надзорника да у сваком месту у коме постоји школа настава буде покренута најкасније до половине фебруара. Дакле, месец дана је остало представницима Подунавског среза да организују наставу.⁴

С обзиром да су школе систематски уништаване и потпуно онеспособљене за рад, њихово обнављање након рата је текло веома споро. Велики проблем након Првог светског рата представљало је издржавање школа. Оне су, према Закону о народним школама из 1904. године, издржаване од стране Школске општине (села).⁵

1 Д. Митровић, *Смедерево у Дунавској бановини*, необјављен мастер рад, одбрањен на филозофском факултету у Новом Саду 2012, стр. 18–19.

2 Архив Војводине, Фонд министарства просвете краљевине Југославије (у наредним напоменама фонд 126), *Правилник Друштва Милосрђа из Смедерева*, 1938.

3 Архив Југославије, Фонд министарства просвете Краљевине Југославије (у наредним напоменама фонд 66), бр. фасц. 1869, Начелство среза подунавског, 1919–1923, *Извештај о народним школама у срезу подунавском*, од 5. 2. 1919. год.

4 Исто.

5 *Закон о народним школама*, Просветни гласник, 1904, 325.

Иако законски прецизно регулисано, издржавање основних школа запало је у озбиљну кризу. Први светски рат, осим тога што је узроковао знатно веће издатке у оквиру школских буџета за поправке и опремање порушених и опљачканих школских зграда, на различите начине је успорио и реализацију тих радова.

Осим ратних последица, тешкоће у издржавању основних школа стварала је и ниска просвећеност сиромашног сеоског света. Сељаци нису могли да осете потребу за поправком порушених школа и подизањем нових, квалитетних школских зграда, када и сами проводе цео свој живот у оронулим, неокреченим кућама, са малим прозорима често подлепљеним хартијом.

И политичке прилике у земљи утицале су, посредно, на финансијске тешкоће школа. У међустраничким разрачунавањима, поготово пред изборе, као опробано средство користило се обећање о смањењу пореза. То је најчешће значило, ако се на обећања није заборављало, смањење школског приреза, а самим тим и редукацију месног школског буџета, из кога су, неретко, изостављане и ставке за подизање и обнову школских зграда.

Нарочито због одржавања парламентарних и општинских избора 1920. године, а отуда и веће лабавости општинских и полицијских власти у прикупљању приреза, али и у предаји школама прикупљеног новца, тек после три или четири године након завршетка рата дошло је до колике-толике нормализације у раду школа.⁶

Школски надзорник за Подунавски срез објашњава министру да 1. 12. 1918. ниједна школа није отпочела рад, јер у њима „сем зидова, апсолутно никаквих потреба није било“. Поред тога, многи наставници пуштени су са војне дужности тек у пролеће 1919, а неки тек по завршетку школске 1918–1919. године.⁷

Када је реч о покретању наставе у првим месецима 1919. године, највећи проблем приликом оправки школских зграда био је недостатак стакла за прозоре. Из више извештаја из различитих села Подунавског среза наилазимо на истицање овог проблема. Став представника министарства био је да тај проблем не сме одлагати почетак наставе, па се саветује да се стакло замени хартијом.⁸

6 М. Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд 2005, стр. 122–124.

7 Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1869, Начелство среза подунавског, 1919–1923, *Извештај о народним школама у срезу подунавском*, од 5. 2. 1919. год.

8 Исто.

Потребно је истаћи да је оправка школских зграда текла лакше у оним местима које су имала учитеље. Наиме, забележени су случајеви да су се многи мештани заинтересовали за обнављање школа личним настојањима учитеља, која су се често претварала у молбе. Има случајева да су наставници у школама давали свој новац за оправку школе. Најбољи пример је брачни пар Јекић, захваљујући којима је отпочела са радом школа у Дубони.⁹ Нажалост, забележени су и случајеви злоупотребе, као у Удовицама од стране учитеља Глигорија Крстића. Он је, наиме, био оптужен да је проневерио обвезнице ратне штете, да је набављао књиге од државних пара, али да их није остављао у школи.¹⁰ Проблем је, такође, био и у броју учитеља. Пре рата Подунавски срез је имао 50 одељења са исто толико учитеља. Након рата их је имао само 27. Оволика разлика у броју учитеља била је из много разлога. Неки су погинули у рату, неки умрли под неразјашњеним околностима, одређен број је и даље на војној дужности, а мањи број, углавном учитељица, није се јавио на дужност.¹¹

Министарство просвете је почетком 1919. године затрпано захтевима за распоређивање учитеља. Многе школе истичу да имају услова за рад и довољан број ђака, али не у довољан број наставног кадра. Министарство није било ажурно у одговарању, што је и разумљиво с обзиром да је у питању прва година након рата, па су зато неке молбе упућиване више пута. У томе су предначиле школе у Водњу и у Михајловцу. Школске 1919. рад је отпочет у оним сеоским школама у којима је било наставника. Укупно 36 одељења у 10 села је на време започело наставу. У школама у Друговцу и у Лугавчини недостајао је макар по један наставник, док школе у Водњу и Михајловцу нису имале ниједног. Вучак, Мало Орашје, Радианац, Суводол и Удовице имали су привремене наставнике постављене 1914. или 1918. године.¹²

У Подунавском срезу је за прву школску годину након рата уписано нешто мање од три хиљаде ученика (2791 тачно), који су распоређени у адекватне разреде. Од наведеног укупног броја, њих 2017 се

⁹ Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1869, Начелство среза подунавског, 1919–1923, *без назива*.

¹⁰ Архив Југославије, фонд 66, бр. фасц. 1343, просветна одељења жупанијских области, године 1925–1929, *без назива*.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

појавило на завршном испиту. Овако велика разлика између броја уписаних и броја оних који су дошли до завршног испита долази отуда што четири школе нису радиле, а извршиле су упис ученика. То су школе у Михајловцу, Водњу, Вранову и Радинцу.¹³

У Смедереву је јануара 1919. године било 429 ђака. Ученици су подељени у четири разреда са по једним мушким и једним женским одељењем, само је први разред имао три одељења (два мушка и једно женско). Накнадно је уписано 94 ђака у разним разредима. Одлучено је да се формира десето одељење које је било мешовито.¹⁴

Након рата постојало је и дечији Дом ратне сирочади. Ова установа се у списковима школа рачуна једнако као и остале школе. Дужност учитељице, васпитачице и управитеља Дома обављала је Станка Вучковић. За свој рад заслуживала је само речи хвале, што се види безмало у сваком документу у коме се помиње Дом. Не пропушта се прилика да се истакне њена умешност, љубав према деци, воља и преданост своје позиви. „Радила је са толико умешности да јој у томе нема премца... Скупивши око себе мале скоро полудивљачиће, са врло разноликим душевним особинама, она је за невероватно кратко време убризгала толико доброга у њих...“¹⁵

Велики проблем након рата представљала је и расподела ђака по одељењима. Наиме, због рата су многа деца онемогућена да заврше школу. Неретки су случајеви да су без завршене школе била деца и од 15 до 18 година (која су на почетку рата била 3. или 4. разред). У првој години након рата јавио се велики број ђака који није могао бити уписан због недостатка простора, односно скучености школских зграда, или недостатка учитеља. Према упутству Министарства просвете, предност приликом уписа су имала старија деца, док су она испод 10 година остајала на чекању до наредне године.¹⁶

Стање школа на крају школске 1918/1919. године, нарочито када је у питању покретање наставе у оним школама које нису почеле рад на време, може се окарактерисати као задовољавајуће за отпочињање наставе. Имена наставника, број одељења и ђака на крају прве послератне године приказаћемо у наредној табели.

13 Исто.

14 Исто.

15 Исто.

16 Исто.

Табела 1. Извештај о народним школама, у срезу подунавском и вароши Смедереву (по подацима из АЈ, фонд 66, фасцикла 1869).

Р. бр.	Школа	Број одељења	Распоред одељења	Име наставника	Број ђака	Напомена
1.	Врбовац	2	I-1 и I-2	I-1 Зорка Павловић I-2 Михаило Павловић	I-1 41 I-2 49	Отпочет рад 10. 3. 1919.
2.	Враново	1	I-1	Ђорђе Банковић	50	
3.	Водањ	1	I, II и III разред	Глигорије Крстић	115	Полудневна настава
4.	Вучак	1	I и II разред	Косара Бркић	57	Отпочет рад 25. 3. 1919.
5.	Друговац	2	I-1, I-2 и II-1	I-1, II - Светозар Ивковић I-2 – Љубица Михалачков	160	Отпочет рад 25. 3. 1919.
6.	Дубона	2	I-1, I-2, II-1, III-1, IV-1	I-1 - Даница Јекић I-2, II-1, III-1, IV-1 – Живота Јекић	98	Отпочет рад 1. 4. 1919.
7.	Добродо	2	I-1, I-2, II-1	I-1 – Кристина Ристовић I-2, II-1 – Никола Ристовић	90	Отпочет рад 8. 1. 1919.
8.	Колари	1	I-1, II-1, III-1, IV-1	I-1, II-1, III-1, IV-1 – Јелисавета Петровић	73	Отпочет рад 17. 2. 1919.
9.	Липе	1	I-1	I-1 – Полексија Пајић	80	Отпочет рад 15. 2. 1919.
10.	Ландол	2	I-1, II-1, III-1, IV-1	I-1, II-1 – Лазар Стевановић III-1, IV-1 – Савка Николајевић		

11.	Лугавчина	1	I-1, II-1, III-1, IV-1	Славка Ристић	60	Отпочет рад 1. 2. 1919.
12.	Мала Крсна	2	I-1, II			

Из табеле можемо видети различите периоде отпочињања школске године. Уочљиво је да су многе школе тек у марту, па чак и у априлу отпочеле рад. Наравно, разлози су организација након рата, недостатак простора, као и недостатак учитеља и основних учила.

Похађање наставе је описано као „местимично уредно“. Два су главна узрока зашто у неким местима похађање наставе није било редовно. Прво, недостатак адекватне зимске одеће навео је ученике да остану код куће током зиме, а друго, многа деца су почетком пролећа помагала у пољопривредним пословима. Међутим, уопште узевши, узроке нередовног похађања школе треба тражити у ниској просвећености сеоског становништва.

У наредним годинама се број ђака неће знатно мењати. Само као пример, у наредној табели приказаћемо упоредни преглед за школску 1919/1920. и школску 1920/1921. годину.

Табела 2. Бројно стање ученика за школску 1919/1920. годину (по подацима из АЈ, фонд 66, фасцикла 1869).

Место	Школска 1919/1920.				Укупно ђака у одељењу	Школска 1919/1920.				Укупно ђака у одељењу
	Разреди					Разреди				
	I	II	III	IV		I	II	III	IV	
Смедерево	65	/	/	/	65	55	/	/	/	55
Смедерево	/	66	/	/	66	/	50	/	/	50
Смедерево	/	/	48	/	48	/	/	50	/	50
Смедерево	/	/	/	47	47	/	/	/	61	61
Смедерево	34	25	/	/	59	/	/	/	49	49
Смедерево	65	/	/	/	65	64	/	/	/	64
Смедерево	/	77	/	/	77	/	55	/	/	55
Смедерево	/	/	55	/	55	/	/	62	/	62
Смедерево	/	/	/	64	64	/	/	/	60	60
Смедерево	/	/	/	53	53	24	20	/	/	44

Дечји дом	28	12	/	/	40	/	14	37	/	51
Колари	15	51	/	1	67	17	19	46	/	82
Бадљевица	66	/	/	/	66	29	37	2	/	68
Биновац	56	/	/	/	56	10	45	/	/	55
Водањ	47	29	/	5	81	19	39	29	/	87
Враново	44	31	9	28	112	28	45	31	9	113
Врбовац	44	18	/	/	62	22	43	/	/	65
Врбовац	/	66	/	/	66	/	/	75	/	75
Вучак	29	27	10	/	66	22	21	24	5	72
Добродо	28	/	29	/	57	26	31	/	/	57
Добродо	/	61	/	/	61	/	/	78	9	87
Друговац	54	73	/	/	125	70	54	71	/	195
Дубона	28	35	/	/	63	30	26	/	/	56
Дубона	/	/	44	6	50	/	/	35	29	64
Ландол	35	43	/	/	78	28	26	39	/	93
Липе	54	35	29	/	120	107	43	28	12	190
Лугавчина	53	/	/	/	53	61	/	/	/	61
Лугавчина	/	69	/	/	69	/	18	61	/	79
Лугавчина	/	/	46	26	72	/	29	/	42	71
М. Крсна	35	32	/	/	67	16	21	/	/	37
М. Крсна	/	/	55	/	55	/	/	32	55	87
М. Орашје	29	51	22	/	102	40	29	51	22	142
Михајловац	103	/	/	/	103	41	/	/	51	92
Михајловац	/	54	/	2	56	/	96	/	/	96
Осипаоница	/	55	/	/	55	60	8	/	/	68
Осипаоница	/	/	60	/	60	48	/	20	/	68
Осипаоница	13	-	41	19	73	/	/	20	55	75
Петријево	17	20	18	4	59	11	15	21	6	53
Радинац	44	37	/	/	81	42	23	36	/	101
Сеоне	30	13	24	/	67	22	24	12	16	74
Скобаљ	62	/	/	/	62	47	16	/	/	63
Скобаљ	/	55	3	60	118	/	37	52	14	103
Суводол	17	42	29	2	90	2	17	43	26	88
Удовице	16	37	24	16	91	25	20	30	20	95

Интересантно је, посматрајући табелу, да је распоред одељења потпуно различит у појединачним местима Подунавског среза. У многим местима је само један разред попуњен, док су остали празни. Такође, поједина места су избегавала мешовита одељења, па тако у Смедереву имамо по четири мушка и четири женска одељења.

Настава је извођена по скраћеном програму. Пажња је усмерена пре свега на савладавање читања, писања и рачунања.

Када је реч о училима, наставним програмима и уџбеницима, у Подунавском срезу наилазимо на веома интересантне податке. Наиме, из преписки надзорника и министарства видимо да се у овом срезу предлажу различити програми за градске и сеоске школе. Такође, препоручено је наставницима да од уџбеника користе само букваре и читанке. Наводи се да у основној школи ни не треба да буде других уџбеника. Саветује се да белешке са часова воде ђаци уз помоћ наставника, како би из њих касније могли да уче, односно да белешке замењују уџбенике. Касније је оваква идеја замењена идејом да остали уџбеници служе само као лектире.¹⁷ Од министарства је тражено да се набаве најпотребнија учила: рачуналке, карте и школски метар. С обзиром на катастрофално стање, тешко је било очекивати да се било шта сем наведеног набави у првим годинама након рата. Међутим, и у најпотребнијим уџбеницима као што су буквари и читанке осећа се велика оскудица тако да се у појединим школама уместо читанке употребљавала хришћанска наука за одређени разред.¹⁸ У школама које су почеле рад на време, односно у онима које су радиле макар три месеца, програм је пређен у свим главним деловима, па се може рећи да је практично заокружљен.

Укупно је било 32 наставника који су радили у Подунавском срезу. Сви, осим тројице, су на сталном раду. Из извештаја који говоре о наставницима појединачно можемо закључити да је већина свој посао радила савесно. Поред свих предвиђених дужности наставници су у првим годинама након рата имали и посебну васпитну улогу. Наиме, многа деца су остала без једног или оба родитеља у рату па је наставник неретко замењивао родитеља и на све начине се старао о ратној сирочади.

Већ смо рекли да је стање школских зграда у целој земљи након рата било катастрофално. То нам показују безмало сви извештаји из многих срезова. Ништа боља ситуација није била ни у Подунавском срезу.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1869, Начелство среза Подунавског, 1919–1923, *Годишњи извештај и статистика за срез Подунавски за 1918/1919. шк. год.*

У првој школској години након рата настава се одвијала у оштећеним зградама које никако нису испуњавале ни основне услове. У неким местима као школе служиле су разне општинске зграде. Због таквог стања неке школе нису радиле до јануара, а неке чак ни до априла 1919. године. Током лета радило се на поправљању зграда како би од септембра 1919. године школска година отпочела нормално. У том периоду је Подунавски срез имао 22 школске зграде и у свима је рад могао отпочети од септембра 1919. године.¹⁹

Почетком 1921. године школске зграде немају села Раља, Кулич и Шалинац. Према статистичким подацима свако од ових села може имати 50–60 ђака. Шалинац и Кулич су у овом периоду адаптирале две сеоске зграде за потребе школе. Раља је на крају 1921. године остала једино село без школске зграде. Ово село ће остати без своје школе до септембра 1925. године, те ће прва година рада у Раљи бити школска 1925/1926. Током првих година након рата нове школске зграде ће добити Бадљевица, Биновац и Сеоне, уз поменуте Шалинац и Кулич.²⁰

Процена ратна штете у школама рађена је дуго и темељно. Пописано је све што је оштећено у рату. Извештаји који су нам сачувани су поприлично детаљни. Наводи се тачно колико је комада одређеног намештаја и наставних средстава оштећено у довољној мери да се више није могло употребљавати. Тако можемо видети да је највећа штета, не рачунајући саме зграде, причињена када су у питању школске клупе: у свим местима је оштећено укупно 507 комада укупне процењене вредности од 86.930 динара. Поред оштећења школских зграда, пописане су и ограде, звона, клупе, табле, столови, столице, ормани, пећи, рачунаљке, мапе, слике, метарске мере, књиге, архивска грађа, канцеларијски материјал, а једна колона остављена је и за остали, недефинисани, углавном ситни, инвентар. Укупна штета процењена је на 627.860 динара.²¹

У првим годинама након рата дошло је и до благе конфузије око новца које је требало школе да добију на име ратне штете, па је с тога министар захтевао од школских надзорника тачне податке о висини накнаде, као и о томе да ли је та сума исплаћена. Из тог извештаја видимо да су свим школама, осим Ландолске и Малокршљанске,

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1869, Начелство среза подунавског, 1919–1923, *Преглед оштећених школа у срезу подунавском, округу смедеврском, од бив. Аустро-Угарске од 1915. 1918. године.*

исплаћене уговорене суме. Највише новца добиле су школе у Врбовцу, Михајловцу и Скобаљу, а најмање школе у Суводолу и Петријеву. Највећа сума предвиђена је за школу у Малој Крсни, али она, као што је већ речено, није исплаћена.²²

Као што можемо видети, проблем око школских зграда је био и у томе што надлежни дуго нису имали реално слику о стању зграда, као ни исплати ратне штете. Такође, нису утврђени нити јасно дефинисани кораци у отклањању недостатака. Често су села препуштена сопственој организацији. Неретко су школске зграде зависиле од воље појединих богатијих људи. Као пример неорганизоване и селективне помоћи наводимо и интересантан извештај у коме се каже да је током 1922. године моравска села обишла извесна „американска комисија“. Школски надзорник напомиње у свом извештају да нема тачних података, али зна да су школе у Лугавчини, Коларима, Осипаоници добиле помоћ у „оделу, платну, ћебадима, рубљу, чарапама и другим ситницама“.

Намештај је, такође, био веома оскудан. У почетку рада након рата, готово у свим школама, ученици су седели на једноставним трonoжним столицама; прозори су лепљени хартијом; настава је првих недеља извођена само усмено, услед недостатака папира и оловака. У већини села готово да нису постојале школске ограде. Када на то додамо да је и под вађен, закључујемо да је непријатељ наведену дрвену грађу користио као огрев.²³ У првим годинама након рата бележено је шта је од важнијих набавки извршено у свакој школи Подунавског среза. То је свакако било недовољно. Заједно су набрајани и намештај и наставна средства. Најчешће су то били столови, столице, прозори, патос, пећи, али и иконе, разне збирке, хербаријуми, карте, рачуналке итд.

На основу извештаја из наредних година закључујемо да се стање школских зграда поправљало, али да је далеко од доброг. Школске зграде су у међуратном периоду углавном разврставане на прописне, полупрописне и привремене. На крају школске 1923. године прописне зграде имале су школе у Врбовцу, Лугавчини, Скобаљу и Михајловцу. Полупрописне су биле оне у Дубони, Добродолу, Куличу, Суводолу, док су привремене имали Водањ, Друговац, Колари, Липе, Мала Крсна, Сеоне, Шалинац, Биновац, Бадљевица и Вучак. Примећујемо да неретко поједине школске зграде ни не улазе у извештаје школ-

22 Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1869, Начелство среза подунавског, 1919–1923, *Извештај за годину 1922.*

23 Исто.

ских надзорника. Довољно је само једном да се помену као толико недостојне да се предложи зидање нове и да се о томе више не говори.

Школа у Смедереву је била модерна двоспратна зграда, али је она у првој половини 20-их година привремено уступљена за гимназију. За то време основна школа је привремено смештена у једноспратној гимназијској згради. Та зграда, стара више од сто година, није испуњавала услове за адекватан рад. Чак је процењена као најгора школа у Подунавском срезу 1926. године.²⁴ Договорено је да се зграда уступи гимназији на пет година, али се са зидањем зграде за гимназију одуговлачило. На крају се од зидања гимназијске зграде одустало, па је гимназија 1930. године откупила зграду основне школе за своје потребе и тако само наставила рад у истој згради.

Дечји дом ратне сирочади је радио у згради бивше Женске основне школе, која је потом била и Женска гимназија. У питању је приземна зграда са пет соба и ходником. У дворишту се налази кухиња, соба за оставу и шупа. Поседује две ћачке трпезарије, од којих је једна за Дечији дом, а једна за Гимназију. Такође, има и станове за ђаке. Школа је издржавана од стране Државног одељења за заштиту деце и младежи, Београд. У опису школе такође пише да се налази под брдом, као и да је мало више изложена ветру. Наводи се да је зграда влажна. И она је оскудевала у погледу наставних средстава. Имала је само таблу, рачунаљку и 105 књига.

Школски надзорници су, осим свог основног посла који се сводио на извештавање министарства о стању школа, имали и разна друга овлашћења. Наиме, у Подунавском срезу примећујемо устаљену праксу наређивања школским управитељима да се летњи распуст обавезно искористи за поправљање школских зграда. Најчешће је то кречење учионица. Очигледно је да је свест о хигијени просторија где бораве ученици подигнута на знатно виши ниво. На више места се помињу да је од есенцијалне важности да на почетку школске године ученике сачекају уредне и чисте учионице. Међутим, као и са самим издржавањем школа, финансирање ових редовних, летњих радова, није било редовно. Зато је 1924. године, од 59 учионица колико је било у целом Подунавском срезу, тек трећина била хигијенски адекватна.²⁵

24 Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1343, Просветно одељење подунавске области Смедерево, 1925–1929, *Извештај за годину 1926.*

25 Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1870, Начелство среза подунавског, 1924–1928, *Извештај за годину 1924.*

Велики проблем, међутим, било је издржавање школа. Углавном је, и поред противљења надлежних, издржавање школа зависило од добре воље општине и њеног председника. На пример, у школској 1925. години, само је девет школа добило онолико новца колико је буџетом предвиђено.²⁶ Често су се школе сналазиле саме како су знале и умеле. Добро су пролазиле школе у Шалинцу и Скобаљу. Школе у овим местима су имале своја школска имања која су се давале у закуп, па су се на тај начин издржавала, и годишње зарађивала више него што је буџетом предвиђено. Много већи број је, међутим, оних који су једва састављали крај с крајем. Више од половине школа је добило мање од пола предвиђеног буџета. Финансијско стање је толико било лоше да је успех што и поред толиког немара уопште раде. Учитељи се углавном похваљују, имајући у виду такву финансијску ситуацију. Често можемо видети да се њихови позитивни резултати у оваквим условима посматрају са дивљењем. Неретки су примери да учитељи сами купују канцеларијски материјал, књиге, часописе за школу.²⁷ Важно је напоменути да се из општинских примања види да су општине имале средстава која су могле да пребаце школама, али да то једноставно нису чиниле, или барем нису благовремено. Учитељи у више наврата траже да држава преузме бригу о издржавању школа, али без успеха.

До краја 1926. године оградe на свим школама су потпуно обновљене. Многе нису биле нове, већ поправљене, али је и то задовољавајуће с обзиром на наведено финансијско стање. Све школе по селима су имале своје плацеве. Процењивани су на површине између 30 и 60 ари. Велике су биле и школске градине у којима су учитељи гајили најосновније поврће. Ово је посебно било значајно зато што је снабдевање намирницама текло веома тешко. Често се иде у Смедерево из околних села по намирнице. Оно што се може купити у селу скупље је него у граду.²⁸

Смедерево је на прелазу векова имало две мушке и једну женску основну школу. Две мушке основне школе, такозване Горња и Доња школа, позната и под називом Централна основна школа, радиле су у зградама које су смедеревски добротвори уступили општини. Тако се Горња школа називала и Маркићева, а Доња Ћир Антина. Женска основна школа, основана средином 19. века, радила је у згради на Мајдану.

26 Архив Југославије, Фонд 66, бр. фасц. 1343, Просветно одељење подунавске области Смедерево, 1925–1927, *Извештај за годину 1925.*

27 Исто.

28 Исто.

Поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка, 1904. подигнута је нова зграда Доње, односно Централне основне школе. Пошто је та зграда 1919. године уступљена Гимназији, из буџета краљевине Југославије ће бити издвојена средства за зидање нове школске зграде. До тада, настава се одвијала у старој школи, у такозваном Ћир Антином здању. Председник општине Смедерево Љубомир Видаковић је 1926. године био члан комисије која је прегледала школске зграде у Смедереву. Утврђено је да је зграда Горње школе, Маркићева школа, у толико лошем стању да нема сврхе поправљати је. Ова школа је после рата била права руина: без крова, врата и прозора. С тога је Министарству просвете упућен захтев за одобравање средстава за градњу нове зграде. Она ће бити изграђена 1931. године са осам учионица и две канцеларије. Чисто мушка одељења биће у приземљу, а женска на спрату.

У међувремену, 1926. подигнута је прва школска зграда на периферији града, на Царини. Саграђена је у шумадијско–моравском стилу, а према тадашњем правилнику о зидању школских зграда, имала је и учитељски стан. Наиме, августа те године одвојена су деца са Царине из матичне школе. Сврстана су у два мешовита одељења, где су први и други разред чинили једно, а трећи и четврти разред друго одељење. Нова зграда имала је две учионице. Први учитељи на Царини били су брачни пар Михајло и Наталија Јанковић. Они су на почетку школске године у матичној школи децу са Царине одвојили у посебна одељења, а крајем октобра су прешли у новосаграђену зграду на Царини. Око 80 ученика је похађало нову школу у првим годинама након изградње, а број деце, самим тим и број одељења, повећавао се у годинама које следе.²⁹

Тако је у Смедереву, у периоду између два рата, било четири основне школе. Поред старе Доње и Женске школе, радиле су и Нова школа на Царини из 1926. и Горња школа у новој згради из 1931. године.³⁰

Подунавски срез је 1929. године имао 27 школа. Школске 1929/1930. једна школа ишла је на 2096 становника, односно на 327 домаћинстава, и на 19 км².

Све основне школе у Смедереву биле су под управом Централне основне школе, тј. Доње школе, и имале су заједничког управитеља. Из те школе су постављани наставници за све школе. Такво стање је

29 Душан Митровић, *Сто педесет година школе у Лугавчини*, 81.

30 Душан Митровић, *Смедерево у Дунавској бановини*, необјављен мастер рад, одбраћен на филозофском факултету у Новом Саду 2012, стр. 23.

било све до 1933. године, када су Нова школа из 1931. и Нова школа на Царини из 1926. одвојене од матичне школе. Тада су оне добиле и своју управу, али је то потрајало само до 1937. када су враћене под окриље Централне основне школе.

Основне школе су углавном биле мешовите, јер су девојчице похађале и мушке школе, а у једном периоду су и дечаци ишли у Женску школу на Мајдану.

Након 1929. године и стварања Дунавске бановине којој је припадао и Подунавски срез, праћење рада школа било је у надлежности бана, као и посебних органа: Просветног одељења и Бановинског школског одбора. Према њиховим извештајима, Дунавска бановина је спадала међу просветно најразвијеније области у Краљевини Југославији, док је у самој Дунавској бановини најбоље стање јужно од Саве и Дунава.³¹

Према Закону о народним школама из 1929. и Допунама и Изменама овог закона из 1930, 1931. и 1933, школске општине које су се углавном подударале са управним општинама биле су у обавези да обезбеде потребне услове за рад школа. Наиме, школе су морале да имају школско двориште, игралиште, земљиште за практичну пољопривредну наставу, учитељски врт, учитељске станове, станове за послужитеље, просторије за школске свечаности, дворану за собну гимнастику, радионице итд. Школске зграде су морале испуњавати педагошке и хигијенске стандарде.³²

Међутим, у пракси ретко шта од наведених критеријума је испуњено. У Подунавском срезу ретко која школа је испуњавала све наведене услове, па је стање у школама углавном оцењено као „рђаво“. Такође, из сачуване грађе можемо пратити незадовољство општинских службеника поменутиим Законом о народним школама из 1929. године. Испоставиће се да су тако ригорозни услови за зидање школских зграда, односно велики број услова које су нове школске зграде морале да испуне, у ствари одлагало њихово зидање. Чини се да је тај део закона веома тешко испуњив.³³

Пратећи извештаје школских надзорника, закључујемо да се стање школских зграда заиста споро поправљало. Многи ученици су

31 Архив Војводине, фонд 126, краљевска банска управа Дунавске бановине, просветно одељење.

32 Б. Шимуновић – Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, стр. 213–215.

33 Архив Војводине, фонд 126, краљевска банска управа Дунавске бановине, просветно одељење.

боравили у неадекватним зградама, без довољно сунчеве светлости, у веома лошим хигијенских условима. Да би ова слика била потпуна, приказаћемо један извештај школског надзорника за 1929. годину. Напомињемо да су подаци дати онако како их је надзорник писао, без сређивања.

Табела 3. *Извештај за 1929. годину* (по подацима из АЈ, фонд 66, фасцикла 1344).

Место	Школска зграда	Намештај и учила
Петријево	Само три прозора у целој згради.	Има таблу, десет клупа и 85 књига.
Радинац	Зграда мала, тескобна, ниска и од слабог материјала. Скроз је нехигијенска, без сунчеве светлости.	Има клупу, таблу и 127 књига.
Добри До	Зграда од мешовитог материјала. Има две учионице, ходник, кухињу.	Има 28 клупа, два стола, три столице, 100 књига.
Липе	Примитивна зграда, преправљена од суднице.	Има две скамије, један сто, једну столицу, један орман, једну таблу и 120 књига.
Врбовац	Школа има две учионице, ходник и канцеларију.	Има 24 клупе, два стола, две табле, 100 књига.
Враново	Има једну учионицу, кухињу, шајз и шупу.	Има по једну клупу, сто и орман, 100 књига.
Бадљевица	Преправљена сеоска зграда. Има једну учионицу.	Има једну таблу, десет клупа, два стола, орман и 100 књига.
Друговац	Има две зграде, удаљене 250м. Стара у очајном стању. Нова има једну учионицу, три собе.	Има таблу, сто, карту и 100 књига.
Водањ	Има једну учионицу, бунар, шупу за дрва.	Има 15 клупа, сто, столицу, орман, три карте и 85 књига.
Дубона	Обновљена зграда захваљујући учитељу Јекићу. Има две учионице, бунар са одличном водом.	Наставних средстава нема, сем оних које учитељи израде. Има 100 књига.
Мала Крсна	Има две учионице, једну канцеларију.	Има једну клупу и један орман.
Михајловац	Има две учионице, остало у рушевинама. Најлошије стање у срезу.	Нема намештај, ни учила.
Вучак	Има две собе и ходник.	Има најосновније.

Осипаоница	Горња школа уништена. Доња школа у бољем стању. Има једну учионицу, ходник и кухињу.	До окупације имала све, данас ништа.
Сеоне	Преправљена од суднице. Има једну учионицу, ходник, кухињу.	Има по клупу, сто, столицу и 127 књига.
Скобаљ	Обновљена 1920. Има три учионице, канцеларију.	Нема ни најосновније.
Удовице	Обновљена 1920. Има две собе, учионицу и ходник.	Има руску рачунаљку, по једну таблу, сто, клупу. 127 књига.
Биновац	Од општинске суднице преправљена 1919. Има једну учионицу, три собе. Зграда је удобна.	Има по једну клупу, орман и таблу, и две пећи.
Смедерево	Модерна школска зграда, двоспратна. Има 10 учионица, три канцеларије, собу за послугу, сутерен и подрум. У дворишту још једна зграда од чврстог материјала са једном учионицом.	Учила нема, јер их је било немогуће набавити.
Лугавчина	Има четири учионице, канцеларију, ходник.	Има три клупе, сто, столицу и 120 књига.
Колари	Има једну учионицу, ходник, две собе.	Има 17 клупа, један сто, једну таблу и једну карту, као и 127 књига.
Суводол	Оштећена градом 1919. Обновљена, али није у сјајном стању. Има једну учионицу, две собе.	Има клупе, сто, столицу, две табле, једну карту и 100 књига.
Ландол	Има једну учионицу, две собе.	По једна клупа, сто, столица, карта и 127 књига.
Мало Орашје	Има четири учионице, ходник, канцеларију.	Има 21 клупу, два стола, четири пећи, 100 књига, рачунаљку и карту Краљевине Србије.

Као што видимо, стање је веома разнолико. Не само када су упитану саме зграде већ и број намештаја и учила. Примећујемо да негде нема нити једне столице, иако је прошло више од деценије од завршетка рата.

Током тридесетих година 20. века, готово сви извештаји који говоре о школама истичу исто запажање: стање се поправља, али недовољно, иако је просвећивање и васпитавање народа проглашено

првом културном дужношћу државе, нарочито када говоримо о касним тридесетим годинама, односно периоду владе Милана Стојадиновића.³⁴ У наредној табели приказаћемо број ученика и наставника у последњој пуној школској години пред избијање Другог светског рата.

Табела 4. Школе у Подунавском срезу, школска 1939/1940. година (по подацима из АЈ, фонд 66, фасцикла 3036).

Место	Година оснивања	Број разреда	Број одељења	Ученици М	Ученици Ж	Ученици Укупно	Наставници
Смедерево	1807.	4	24	585	542	1127	36
Бадљевица	1920.	4	1	40	26	66	1
Биновац	1875.	4	2	43	43	88	2
Врбовац	1870.	4	3	105	98	203	3
Враново	1870.	4	4	105	140	245	5
Вучак	1906.	4	2	52	55	107	2
Водањ	1875.	4	2	68	68	136	3
Добродо	1891.	4	2	107	82	189	2
Друговац	1863.	4	4	207	79	286	5
Колари	1837.	4	2	47	40	87	3
Кулич	1921.	4	1	26	21	47	1
Липе	1860.	4	5	183	44	227	6
Ландол	1923.	4	2	60	69	129	2
Лугавчина	1858.	4	7	214	192	406	9
М. Крсна	1887.	4	3	91	70	161	3
Михајловац	1869.	4	6	256	356	612	7
М. Орашје	1860.	4	3	90	135	225	4
Осипаоница	1870.	4	7	216	173	389	9
Петријево	1913.	4	2	54	67	121	2
Радинац	1875.	4	3	160	161	321	3

34 Д. Митровић, *Сто педесет година школе у Лугавчини*, 101.

Раља	1926.	4	2	57	39	96	2
Скобаљ	1865.	4	3	135	109	244	4
Сеоне	1919.	4	2	68	67	135	2
Суводол	1906.	4	2	66	50	116	2
Удовице	1806.	4	3	149	118	267	3
Шалинац	1922.	4	2	61	50	111	2
СВЕГА			99	3245	2905	6150	123

Као што можемо видети, све школе у Подунавском срезу су биле четвороразредне.

Стање школа у Подунавском срезу у предвечерје Другог светског рата можемо сагледати и из извештаја угледног Смедеревца Милана Јовановића Стоимировића. Стоимировић је, наиме, након што је постао посланик среза Подунавског 11. децембра 1938. године написао један извештај под називом „Какве су нам школе у срезу подунавском“. Тиме је желео да скрене пажњу на лоше стање школа у Смедереву, и сматрао је, у ствари, да је реално сагледавање ситуације први корак ка решавању проблема.

Стоимировић је у свом извештају школске зграде поделио у три категорије према стању. Прву категорију чине најбоље школске зграде које потпуно одговарају својој намени, озидане након Првог светског рата. Њих има 12, од тога две у Смедереву и 10 у околним селима.

У другу категорију спадају предратне зграде. Као највећи проблем код њих, Стоимировић наводи недостатак простора. Истиче да су и оне у добром стању, хигијенске, светле и удобне, али да не одговарају повећаном прираштају деце. Наводи да таквих зграда има у девет смедеревских села. Предлаже њихову обнову и евентуално дозиђивање.

Трећу, најугроженију категорију чине потпуно руиниране зграде, толико дотрајале да представљају опасност по безбедност ђака и наставног особља. Уместо њих, Стоимировић предлаже подизање модерних школских зграда. Таквих, наводи, има 10, од тога су по две у Смедереву и селу Михајловцу, и по једна у још шест села. Уз прорачун трошкова, Стоимировић пише и да се новац мора „издејствовати“ од бановине и државе. Такође, као посебан проблем школства у Подунавском срезу истиче и недовољан број учитељских станова.

Наводи да су учитељи у веома тешком положају јер скупо плаћају кирију што се одражава на квалитет наставе и њихову посвећеност послу.

Међутим, како је Стоимировићев мандат трајао само осам месеци, стање школа се није поправљало, а убрзо је уследило и избијање новог рата које је онемогућило било какав развој школа. Напротив, и благи напредак који је приметан, биће узалудан због страдања које ће школе наново претрпети у новом рату.³⁵

Избијање новог рата ће, свакако, онемогућити било какав развој школа. До озбиљнијег развоја ће доћи тек у периоду обнове државе након Другог светског рата.

Белешка о аутору

Душан Б. Митровић, МА
Смедерево
Контакт: dule_bass@yahoo.com

³⁵ Историјски архив у Смедереву, фонд Милана Јовановића Стоимировића, *Извештај о стању школа у Подунавском срезу*.

ЛИТЕРАТУРА

Исић, Момчило, Неуспех основношколског система у Србији за време Краљевине Југославије, *Токови историје* 4/2016.

Исић, Момчило, *Основно школство у Србији, књ. 1 и 2*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2005.

Исић, Момчило, *Писменост у Србији између два рата*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2001.

Кољанин, Драгица, *Изграђивање идентитета. Историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, Филозофски факултет, Одсек за историју Нови Сад, 2013.

Митровић, Душан, *Смедерево у Дунавској бановини*, мастер рад одбрањен на Филозофском факултету у Новом Саду (2012.)

Митровић, Душан, *Сто педесет година школе у Лугавчини*, ОШ Бранко Радичевић, Лугавчина, 2015.

Станковић, Војислав, *Настанак основних школа у Смедереву и његовим селима*, Народна библиотека Смедерево, Смедерево, 1992.

Шимуновић Бешлин, Биљана, *Просторни потенцијали основног школства у Дунавској бановини (1929–1941)*, Истраживања. Св. 15, 2004.

Шимуновић Бешлин, Биљана, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Филозофски факултет, Одсек за историју, Нови Сад, 2007.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Глас Подунавља (1928–1938)

Просветни гласник (1880–1944)

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Сарајево 1932.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књиге 1–4, Сарајево 1940.

Манакин (Ур.), *Алманах краљевине Југославије. IV јубиларни свезак. 1929–1931, XXVII*, Загреб 1932.

Закон о народним школама од 19. априла 1904. године, Београд 1904.

Закон о народним школама од 5. децембра 1929. године, са изменама и допунама од 5. јула 1930. године.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Војводине,

Фонд Краљевска банска управа Дунавске бановине:

Управно одељење:

Уговори, 16689/1933

Просветно одељење:

Надзорник народних школа среза Подунавског, списак додељених ми школа и одељења, 7043/1930

Начелство среза Подунавског, школском надзорнику 50487/1930

Начелство среза Подунавског, месечни извештај о издржавању школа 31248/1933

Буџети 33720/1936

Архив Југославије

Фонд министарства просвете Краљевине Југославије.

Просветно одељење подунавске области Смедерево 1925–1929, 1343–1344

Начелство среза подунавског 1919–1940, 1869–1874

Основне школе по жупанијским областима 1919–1941, 2724

Основне школе по срезовима: Смедерево 1919–1941, 3036

Заједнички извештаји о ратној штети, 1288

Школска надзорништва у местима: Смедерево, 2363

Историјски архив у Смедереву

Лични фонд Милана Јовановића Стоимировића:

Какве су нам школе у срезу Подунавском, кутија бр. 1

Summary

Dušan B. Mitrović

PRIMARY EDUCATION IN THE UNDER DANUBIAN COUNTY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

By studying the historical sources preserved, mainly in the archives of Yugoslavia, we can in the best way realistically to consider the state of primary education between the two world wars. From the many preserved reports of supervisors, various notes, suggestions, advice, critiques, etc., a clear picture of the educational circumstances in this region is created.

From many understandable reasons, in the first years after the war, the situation we estimate as catastrophic. The desert left behind by the war did not bypass the elementary schools. The buildings were used for military purposes, and so much went into destruction of them, that even the floors were removed, the fence was destroyed, primarily because of heating. The recovery was going very slowly. The bigger problem, it seems to us, was the correct and honest distribution of money, even than its deficiency. It's mostly seen that was money, even for basic needs. The special problem was, initially, the allocation of war damage, and later, the transfer of school funds by the municipality, although the budget had been foreseen. In such circumstances, pupils mostly stayed in inadequate buildings. It is especially tragic that the state of the buildings did not change much in the coming years.

Pupils, besides that were in bad, often darkened rooms, also had problems during registration in the first post-war year. The reason is the large number of children who grew up in certain classes due to the war situation. Those who registered will find, besides the old buildings, the lack of furniture and means of instruction. Only some bench, chair, closet, some board, abacus and books were there. Pupils were really in a very difficult situation, especially in the village, because there was no better situation at home. Many of them had very little clothes, often insufficiently warm for winter, so they often got sick. They were also starving, in consideration of the prices of basic foods, those that they could not produce themselves, were unrealistically high. In such circumstances, parents often did not let their children go to school. In particular, this was the case at the time of

agricultural work, when parents considered that their children needed more in the field.

The low level of education, especially the rural world, the poor state of schools, the greater need for children in the field than in the school, has influenced not only the lesser attendance of classes, but generally the poorer results achieved by the students. The above-mentioned shortcomings of the educational, why not to say the social, system of the country in the period between the two wars, the teachers tried to solve.

Милош З. Мунић

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ БИОГРАФИЈЕ И ПОЛИТИЧКЕ УЛОГЕ СМЕДЕРЕВСКОГ ПРЕДСЕДНИКА ДР ЖИВАДИНА СТЕФАНОВИЋА СОМБОРЦА

Апстракт: У раду је указано на друштвену улогу и политички значај смедеревског председника др Живадина Стефановића Сомборца. Анализа се односи на све аспекте живота и рада (радни ангажман као лекара, политички ангажман, породичне прилике и др). Од доступних историјских извора углавном су коришћена документа из збирке коју је Историјском архиву у Смедереву поклонила др Марија Стефановић, као и доступна литература која се односи на предмет рада и поједини новински чланци. Циљ рада је прикупљање, систематизовање, анализа и презентовање података који се односе на живот и рад овог смедеревског политичара и лекара, а узете су обзир историјски значајне чињенице и околности које до сада нису у довољној мери обрађене.

Кључне речи: др Живадин Стефановић Сомборац, Смедерево, председник општине.

Др Живадин Стефановић Сомборац рођен је у Крагујевцу 16. маја 1891. године. Од детињства је био навикнут на тешке материјалне услове живота, с обзиром на то да је рођен у радничкој породици од оца Станка и мајке Милеве, који су, поред њега, имали још двоје деце – ћерку и сина (сл. 1).

Још од младости живот му је био праћен породичним трагедијама. Сестра др Сомборца, иначе учитељица, разболела се и преминула од туберкулозе. У својој раној младости остао је и без оца па је преузео бригу и старање о породици. У родном граду завршио је

|Сл. 1. Милева, мајка
Живадина Стефановића

|Сл. 2. Живадин Стефановић
Сомборац, као студент
медицине у Грацу

|Сл. 3. др Божидар
Стефановић

основну школу и гимназију 1910. године. Са незнатним материјалним средствима 1912. одлази у Грац, где уписује студије медицине (сл. 2).

Без обзира на своју несумњиву опредељеност за бављење интелектуалним делатностима, током студија је био принуђен да се бави тешким физичким пословима, а често је радио и ноћу. На тај начин стицао је средства за сопствено издржавање и материјално помагао мајци и сестри. Почетак Првог балканског рата Стефановића затиче у Грацу. Одмах по избијању ратних сукоба Сомборац се прикључује као добровољац. Био је ратник и у Првом светском рату, прешао преко Албаније (када је прележао пагави тифус) и учествовао у борбама при пробоју Солунског фронта. Одмах након завршетка рата и демобилизације Сомборац наставља студије медицине. Захваљујући завидном успеху оствареном током студија Живадин Стефановић добија ангажовање као први асистент на престижном Институту за патологију Медицинског факултета у Цириху код познатог стручњака у овој области проф. др Ota Bussea. Сеченим материјалним средствима др Стефановић је помагао у школовању брата Божидара, који је студирао медицину у Женеви (сл. 3).

У то време др Стефановићу се пружају бројне могућности за наставак професионалног ангажмана у иностранству и стручног напредовања, међу којима је и понуда за наставак школовања на последипломским студијама у Сједињеним Америчким Државама. Међутим, др Сомборац не прихвата ове понуде и враћа се у Краљевину СХС.

По повратку др Стефановић се жени Миленом, ћерком свештеника Ђорђа Павковића из Сомбора. Отуда и надимак др Живадина Стефановића – Сомборац. На иницијативу супруге, породица се сели у Смедерево, где су др Живадин и Милена венчали 07. фебруара 1919. године¹ (сл. 4.).

|Сл. 4. др Сомборац са супругом Миленом и ћерком Маријом, Швајцарска, 1921 година

Др Сомборац је радио у Смедереву у државној болници, а потом је отворио и приватну ординацију, која се налазила у „Тајчићевој кући“, преко пута суда. У приватној амбуланти др Сомборац је радио заједно са братом Божидаром.² Упоредо са обављањем лекарског позива др Стефановић је улагао знатне напоре да створи узорно пољопривредно газдинство у Смедереву на имању свог таста. Заједно са ангажованим радницима обрађивао је породично имање и афирмисао се у области производње воћа и вина³ (сл. 5).

|Сл. 5. др Стефановић на имању у Смедереву

1 ИАС, *Извод из књиге за уписивање венчаних, цркве Смедеревске храма Св. В. муч. Георгија*, од 24. октобра 1923.

2 М. М. [Мој отац је доживео велику неправду], Интервју са прим. др Маријом Стефановић, *Наши глас*, 2. 9. 2003.

3 Р. Јовановић, *Сви смедеревски председници*, Смедерево, 2004, 49–50. ИАС, текст *Белешка о писцу*, у: др Ж. Стефановић, *Синас*, необјављена драма.

Према казивањима његове ћерке Марије Стефановић, др Сомборац је значајан део својих производа делио пријатељима и сиромашним Смедеревцима, а запамћен је и по многим несебичним и хуманим гестовима, попут бесплатног пружања лекарске помоћи и давања бесплатних лекова⁴ (сл. 6).

|Сл. 6. Радници на имању др Стефановића

До значајних државних и политичких функција др Стефановић долази у време које карактерише изражена економска криза и привредни пад на нивоу читаве Краљевине. Уз то су чести и интензивни међунационални сукоби, нарочито између Срба и Хрвата. У условима такве економске и политичке кризе и политички ангажман др Стефановића праћен је сталним сукобима са неистомишљеницима, а нарочито са Димитријем Љотићем.

О учесталим политичким сукобима и захукталој политичкој борби између Димитрија Љотића и др Сомборца говори и извештај насловљен „Сукоб између Љотића и др Сомборца“, сачињен у Смедереву 17. новембра 1949. године од стране Стевана Ј.

Јовановића. У извештају се наводи да се и др Стефановић појавио на српској политичкој позорници, отприлике у време оснивања Љотићевог покрета „Збор“⁵ и окупљања Љотићевих присталица, које су, из различитих разлога, биле незадовољне „старим“ политичким партијама.⁶ Овај извештај заправо представља својеврсни послератни елаборат УДБЕ о политичким сукобима др Сомборца и Љотића.

Након пада Јевтићеве владе, мандат за састав нове владе додељен је Милану Стојадиновићу, који на функцију премијера долази 24.

4 М. М. [Мој отац је доживео велику неправду], Интервју са прим. др Маријом Стефановић, *Наш глас*, 2. 9. 2003.

5 За детаљније информације о покрету Због погледати: М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Народна књига, Београд, 1984.

6 АС, БИА, збирка 1, фасцикла 38, документ XIX, Стеван Ј. Јовановић, *Сукоб Љотића и др Сомборца у Смедереву у периоду пре 1941*, 17. 11. 1949.

јуна 1935. године. У време доласка на власт Милана Стојадиновић, у Смедереву није било старијег политичара коме би могао да поклони поверење. Управо ова околност усмерила је Стојадиновића на сарадњу са др Сомборцем. Тако Стојадиновић налази свој интерес у сарадњи са др Живадином Стефановићем и пружа му помоћ да дође на положај у смедеревској Градској управи.

Решењем бана Дунавске бановине, 26. марта 1936. године, др Живадин Стефановић именован је за председника Градског поглаварства Смедерева, а такође су именовани и већници овог поглаварства: ветеринар др Армедић, срески лекар др Миладин Милић, кафеџија Никола Ђокић, виноградар Тимотије Биљанић, земљорадник Драга Тутунџић, земљорадник Јован Бакаловић, индустријалац Милан Рајаковић, пиљар Стоилко Ђурђевић, трговац Влада Митрашиновић, шеф ложioniце Илија Гавриловић и други. Истим решењем смењен је Живомир Жика Тодоровић и целокупно дотадашње Градско веће, и то само осам месеци након постављења.⁷ Према наводима из поменутог извештаја Стевана Ј. Јовановића, поменута одлука бана представљала је велики ударац за Љотића, јер је Жика Тодоровић помагао Љотићеве присталице, иако није био члан покрета „Збор“. Др Сомборац је уживао завидан углед у локалној средини, што је имало значајног утицаја на Стојадиновићеву одлуку да се определи за политичку сарадњу управо са др Стефановићем, као и на каснију одлуку о постављењу на функцију председника Градског поглаварства Смедерева.⁸ О подршци јавности коју је др Живадин Стефановић уживао, како у Смедереву тако и шире, најбоље говори чланак у листу *Време* који је објављен 27. марта 1936. и који преноси вест о именовању др Сомборца, а у ком се поред осталог наводи: „Долазак др Стефановића – Сомборца за председника градског поглаварства примљен је у свим овдашњим круговима врло срдечно, јер је др Сомборац најмаркантнија личност у целом Подунављу“.⁹

Међутим, сукоби на релацији Сомборац–Љотић постају још учесталији и још интензивнији након постављења др Стефановића. У вези са овим сукобима аутор поменутог извештаја наводи:

„Чим је градска општина прешла у руке Сомборца почиње отворено непријатељство између њега и Љотића. У тој борби Сомборац

7 Анон., [Нова Општинска управа у Смедереву], *Време*, 27. 3. 1936.

8 АС, БИА, збирка 1, фасцикла 38, документ XIX, Стеван Ј. Јовановић, *Сукоб Љотића и др Сомборца у Смедереву у периоду пре 1941*, 17. 11. 1949.

9 Анон., [Нова Општинаска управа у Смедереву], *Време*, 27. 3. 1936.

је био умеренији, док је Љотић јавно држао зборове и хрпу увреда сасипао на личност Сомборца.

У то време долази до негодовања против Љотићевог начина рада и у самом његовом покрету. Поједини људи почињу да иступају из његовог покрета преварени његовом идеологијом. Око њега се све више скуплају људи проблематичне прошлости и амбициозни за власт. Долази до слабљења његовог покрета у Смедереву. Сами његови људи, иступањем из „Збора“ одводе са собом масу његових присталица. Сви ови људи, незадовољни његовим радом, ступају у Југословенску радикалну заједницу /Ј.Р.З/ и раде сад противу њега. Но Љотић остаје упоран. На сваки начин покушава да дискредитује разне људе око Сомборца, не бирајући средства. На изборима 1939. године, Љотић бива тучен у Смедереву од стране Ј.Р.З. што изазива код њега смртну мржњу против Сомборца и Ј.Р.З. јер је он Смедерево сматрао за своју тврђаву.“¹⁰

Дакле, из ових навода извештаја јасно се може закључити да значајном учвршћивању политичке позиције др Сомборца, знатно доприносе непримерене методе политичке борбе које, у то време, користи Димитрије Љотић и припадници покрета „Збор“. Учесталим и интензивним нападима на др Живадин Стефановића, Љотић није долазио до жељених резултата, већ је овакво поступање доприносило осипању чланства покрета „Збор“ и јачању политичког утицаја Југословенске радикалне заједнице.

С друге стране, ни од др Сомборца нису изостале реакције на рачун политике Димитрија Љотића. У оквиру кампање за општинске изборе у Дунавској бановини, др Живадин Стефановић је говорио на збору Југословенске радикалне заједнице, који је одржан 8. новембра 1936. у Смедереву, и том приликом се у свом излагању директно обратио Димитрију Љотићу, речима:

„Један од тих диктаторских мозгова у овом нашем граду јесте г. Димитрије Љотић, вођа свога покрета који је фантазија назвала „Народни покрет ЗБОР“... Не фашизам и насиље, већ наука и искуство има да воде човека и народ. Љотићево проповедање пасује на душу нашег народа као рен под нос.

Не проповедај господине Љотићу фашистички мир, већ стваралачки немир и разумну борбу. Не презири онога који влада, већ

¹⁰ АС, БИА, збирка 1, фасцикла 38, документ XIX, Стеван Ј. Јовановић, *Сукоб Љотића и др Сомборца у Смедереву у периоду пре 1941*, 17. 11. 1949.

онога који се брзо решава мирно главу да погне. Не терорисани мир г. Љотићу већ све дотле стваралачки немир и борбу док се не ослободи разних заблуда, слабости и лажних знања, који окивају слободу човека и народа. (...)“.¹¹

У овом говору др Сомборац износи и разлоге своје политичке борбе и поред осталог, наводи:

„Три ме разлога гоне у борбу. Први је разлог, што сматрам да нема веће славе за човека него борба за част своју личну, за част свог народа и своје отаџбине.

Други је разлог, што држим да нема већег понижења и срамоте него служити зверском егоизму, том одвратном деспоту и тиранину, који руши исто тако појединца као и народ. Трећи је разлог, што држим за кукавицу и гадног издајника сваког који може, а неће једном речју и делом да спречи оне који чине насиље, штете и неправде и својим главама кују грешне планове.

Највећа светиња за људе јесте част, и то лична част и национална част.“¹²

Упркос замеркама које износи на Љотићев рачун и др Сомборац је изражавао одређене афирмативне ставове према нацистичкој идеологији и Хитлеровој владавини у Немачкој. Током руковођења смедеревским поглаварством, такви ставови су др Сомборцу донели и одређене проблеме у обављању те функције. У прилог наведеном говоре и наводи из књиге „Сви смедеревски председници“, аутора Радослава Јовановића, у којој су пренети делови чланка Радослава Пауновића, под насловом „Раднички покрет, Партија и СКОЈ у Смедереву“, у ком се поред осталог, наводи:

„Наиме, у време када се вршиле обимне припреме за прикључење Југославије осовини Рим–Берлин, Смедеревце је тих дана узбудила вест да је „председник смедеревске општине Живадин Сомборац позвао у посету Смедереву немачке авијатичаре. Иначе, Сомборац се у то време одушевљавао национал-социјалистичком Немачком, па је чак једном броју „Гласа Подунавља“ написао прави хвалоспев национал-социјализму и Хитлеру, истичући да се он бори за ову Европу ослобођену од комунизма и енглеског и америчког капитала“. Непосредно пред долазак авијатичара, председник Општине је упутио проглас

11 [Говор претседника Поглаварства и Месне Среске организације Ј.Р.З. за срез Подунавски и град Смедерево, одржан 8 о. м. на збору у Смедереву], *Мала Самоуправа*, (год. I, бр. 7), 21. 11. 1936.

12 Исто.

Сл. 7. Железничка карта издата сенатору Стефановићу, 1938.

грађанима да се што свечаније дочекају „гости“. Међутим, Смедеревци су бојкотовали не само Немце, који су положили венце на споменик ослободиоцима Смедерева и на немачком војничком гробљу, већ су и на друге начине исказали своје расположење. За банкет, који је приређивао председник Општине, требало је да се припреми пециво код смедеревских пекара, међутим они су то одбили да ураде, са образложењем да по колективном уговору имају недељу као слободан дан. Није помогла ни лична интервенција председника Општине, па је пециво набављено у Београду.¹³ Др Живадин Стефановић обављао је функцију председника Градског поглаварства Смедерева до 1938. године. Потом постаје члан Сената Краљевине Југославије¹⁴ (сл. 7).

Према тврдњама из већ поменутог извештаја Стевана Ј. Јовановића, др Сомборац није био поуздан политички партнер, већ је стално изражавао дух незадовољства услед чега водеће политичке партије увиђају да се на њега не могу ослонити. У Сенат је ушао као

13 Р. Пауновић, „Раднички покрет, Партија и СКОЈ у Смедереву“, *Наш глас*, 8. 4. 1980. цит. према Р. Јовановић, н. д., 50–51.

14 Р. Јовановић, н. д., 50.

представник ЈРЗ-а Милана Стојадиновића, али је већ након првог говора у Сенату напустио Стојадиновића и прешао у опозицију. Убрзо се придружио Драгиши Цветковићу, али и њега напушта одмах по избору Цветковића за председника Владе Краљевине Југославије, 5. фебруара 1939. године.¹⁵ Током обављања функције председника Градског поглаварства Смедерева један догађај ће нарочито „трасирати“ пут даљег обављања јавних функција и политичког ангажовања др Живадина Стефановића. Као председник општине, 1936. године, службено је учествовао у церемонији на гробљу немачких војника и том приликом упознао чланове делегације из Немачке који су присуствовали том догађају.¹⁶ После Априлског рата, распада Краљевине Југославије и укључивања подручја Бачке и Барање у окупациону зону Мађарске, а подручја Срема у састав тзв. Независне државе Хрватске, преостали делови Дунавске бановине (подручја Баната и Шумадије), формално су постали управна јединица окупиране Србије, док је седиште Бановине премештено у Смедерево. Власт у Бановини обављали су представници немачке окупационе управе и њихови сарадници, све до краја 1941. године, када је Бановина укинута, територија окупиране Србије подељена на нове административне јединице – округе.

Међу немачким официрима у Смедереву 1941. године био је и један од чланова делегације који је присуствовао церемонији из 1936. године. Знајући ове околности и уплашени за сопствене судбине у условима окупације, бројни Смедеревци, међу којима је било и присталица НОП-а, извршили су утицај на др Живадина Стефановића да се прихвати функције бана Дунавске бановине.¹⁷ Према казивањима његове ћерке Марије, др Сомборац је, током обављања функције бана, запамћен по многим добротним гестовима, попут спречавања одвођења људи у логоре, ослобађања из затвора и принудног рада и сл.¹⁸

Појединости у вези са обављањем функције бана и ангажовањем др Стефановића током Другог светског рата сазнајемо и из књиге „Смедеревски крај у Другом светском рату“, аутора Немање Девећа, у којој се поред осталог, наводи:

15 АС, БИА, збирка 1, фасцикла 38, документ XIX, Стеван Ј. Јовановић, *Сукоб Љотића и др Сомборца у Смедереву у периоду пре 1941*, 17. 11. 1949.

16 Р. Јовановић, н. д., 51.

17 Исто.

18 ИАС, текст *Белешка о писцу*, у: др Ж. Стефановић, *Синас*, необјављена драма.

„Измештањем седишта бановине у Смедерево, град је до краја 1941. добио нову функцију. За бана је постављен градоначелник из 1930-их, др Живадин Стефановић Сомборац, бивши радикал, утицајан и у бановини и међу представницима окупационих власти. Стефановић је већ током јула обилазио среска начелства, судове и жандармерију на повереној територији, како би допринео консолидовању постојеће власти, а тиме и нормализацији живота. Бан, који ће већ у новембру поднети оставку, био је убеђен да ће Немачка изгубивши рат, а и сам је желео њихову пропаст. Своје пријатељство и везе са Немцима је користио да олакша колико толико положај оних који су били у невољи. Помагао је покрете отпора и био у сукобу са Димитријем Љотићем.“¹⁹

Почетак Другог светског рата за др Стефановића представљао је додатну опасност. Наиме, дугогодишњи политички противник др Стефановића, Димитрије Љотић, успео је да се афирмише код окупационих власти и, захваљујући својим идеолошким гледиштима, заузме значајну политичку позицију. Управо таква позиција Љотићу је пружила могућност за одмазду према др Сомборцу. Према наводима из извештаја Стевана Ј. Јовановића, др Стефановић је успео да избегне Љотићеву освету само захваљујући свом личном пријатељству са немачким генералом Ферстером²⁰. Политички сукоби између Љотића и Стефановића настављају се и током Другог светског рата. У поменутом извештају наводи се да су међу Љотићевим политичким непријатељима, за време окупације, у Смедереву могли да опстану само они који се ослоне на Сомборца, а он за њих затражи заштиту од окупационих власти. Сукоб с Љотић кулминирао је током трајања окупације, када су једном приликом Љотићеви добровољци ушли у Стефановићу кућу у његовом винограду и извршили преметачину. На овакво поступање реаговао је др Сомборац и случај пријавио окупационим властима. Према наводима из Јовановићевог извештаја, тада су Немци „наредили Љотићу да убудуће не сме уопште нападати“ др Сомборца, „без обзира на сумњу у његову лојалност.“²¹

Током Другог светског рата, др Стефановић је помогао партизански покрет. Преселио је амбуланту из центра града на своје

19 АС, БИА, збирка 1, фасцикла 36, *Гестапо*. Ново време, 11. јул 1941. наведено према Н. Девећ, *Смедеревски крај у Другом светском рату*, Београд, 2015, 43.

20 Немачки генерал Luftwaffe Helmut Ferster је био први војни заповедник Србије. На ову дужност ступио је 20. априла 1941. године.

21 АС, БИА, збирка 1, фасцикла 38, документ XIX, Стеван Ј. Јовановић, *Сукоб Љотића и др Сомборца у Смедереву у периоду пре 1941*, 17. 11. 1949.

|Сл. 8. др Живадин Стефановић у Смедеревској болници са рањеницима допремљеним са Сремског фронта

имање, које се налазило на подручју данашње Економске школе. Циљ таквог потеза било је лакше успостављање комуникације са партизанским одредима, ради лечења, пребацивања и збрињавања болесних и рањених. Међутим, према наводима из поменуте књиге „Смедеревски крај у Другом светском рату“, током једног дела ратног периода, у винограду др Стефановића налазила се ортскомандантура.²² Након ослобађања Смедерева, др Сомборац је постављен за управника војне болнице, која се налазила у згради данашње ОШ „Димитрије Давидовић“. За време пробоја Сремског фронта, др Стефановић је организовао пребацивање и лечење рањеника с фронта (сл. 8).

При овим активностима, помоћ су му пружале ћерке Марија и Ружа. Током трајања Другог светског рата др Стефановић је претрпео значајне породичне губитке. Тада су му умрле мајка Милева и супруга Милена, док је његов млађи брат Божидар²³ страдао у експлозији муниције у Смедеревској тврђави 5. јуна 1941. године.²⁴

Након завршетка рата и после реформисања смедеревске војне болнице, др Сомборац је послат у Младеновац, а потом премештен

22 АС, БИА, збирка 1, фасцикла 36, *Гестапо*. наведено према Н. Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату*, Београд, 2015, 123.

23 Према појединим изворима, претпоставља се да је син Божидара Стефановића, Светислав, нестао при повлачењу са „националним“ снагама 1944. године.

24 Р. Јовановић, н. д., 51–52. ИАС, текст *Белешка о писцу*, у: др Ж. Стефановић, *Синас*, необјављена драма.

у Скопље, где је обављао функцију управника болнице. У Скопљу је ухапшен под оптужбом да је био сарадник окупатора, због обављања функције бана Дунавске бановине. У Скопљу је провео око два месеца, а потом је премештен на издржавање казне у затвор Забела, наомак Пожаревца. Убрзо након премештаја је амнестиран и пуштен на слободу, као заслужан за отаџбину. Након амнестирања радио је још неколико месеци у Јошаничкој бањи и затим у Гроцкој. Према појединим изворима, док је радио као лекар у Гроцкој имао је значајно већи број пацијената у односи у своје колеге, што је код њих изазивало завист и презир у односу на њега. Резигниран третманом и значајно понижен, др Стефановић се преселио у Београд, у кућу у којој је становала његова ћерка Марија.

Као свестрани интелектуалац др Живадин Стефановић се бавио и литерарним стваралаштвом, при чему су у књижевности др Стефановића чести мотиви аутобиографског карактера. Написао је збирку песама, коју је 2010. године објавила његова ћерка Марија под насловом „Моје песме“, као и драму у три чина „Синас“, која није објављена. Током 1936. и 1937. године др Сомборац је издавао и уређивао листове „Право човека и народа“ и „Мала самоуправа“²⁵. У листовима су објављивани текстови који се односе на најразличитије теме из друштвеног и политичког живота, али и чланци филозофског карактера. Тако у првом броју листа

Сл. 9. др Сомборац са ћерком Маријом, студентом медицине, 1938.

25 Према доступним подацима ниједна библиотека нити архив у Србији не поседује оригинални примерак листа „Мала самоуправа“. Једини преостали примерак овог листа чува се у Свеучилишној библиотеци у Загребу, док Историјски архив у Смедереву поседује фотокопије два броја ових новина (бр. 10. од 11. 12. 1937. и бр. 7. од 21. 11. 1936).

„Право човека и народа“ наилазимо на текстове под насловом: „О природном праву“, „Основне истине о вођама народа, знању, држави, управи“ и сл.

У браку са супругом Миленом др Сомборац имао је два сина и две ћерке, од којих је један син умро још као дете. Старија ћерка Марија, рођена у Цириху, по занимању лекар-примаријус, дуго је била начелник Одељења за паразитологију у Заводу за заштиту здравља у Београду. Управо ћерка Марија дала је највише информација о личности и делу др Живадина Стефановића, како у многобројним интервјуима за смедеревске листове, тако и у биографији др Сомборца, која је приређена у уводном делу необјављене драме *Синас* (сл. 9).

Млађа ћерка др Стефановића, Ружа, завршила је медицину и радила као лекар у Загребу, док је његов син Мирко првобитно студирао право, а потом је и он прешао на студије медицине, али их није довршио.²⁶

Др Живадин Стефановић умро је у Београду 19. децембра 1955. године, а сахрањен је у Смедереву 21. децембра 1955. године.²⁷

У поменутом извештају, Стеван Ј. Јовановић износи и поједине карактеристике личности др Стефановића, тврдећи да је „др Сомборац био душеван човек“, који је „хтео помоћи људима кад год је могао“, уз назнаку да често прекомерна обећања није могао да испуни, услед чега је окарактерисан као „политичар лажљивац“. У истом извештају износе се тврдње да др Сомборац није имао одређено политичко гледиште, да ни са „једним политичарем није издржао до краја“ и да је остао доследан једном принципу – изражавању вечитог незадовољства према актуелним политичким режимима, без обзира да ли је са њима сарађивао или није. Аутор извештаја констатује и да је др Сомборац свакако био левичар, „но своје левичарство није успео да формулише“.²⁸

Друштвене и политичке активности др Стефановића свакако карактеришу бројне контроверзе. Поред његових несумњивих добротних поступака и угледа који је уживао у локалној средини, др Стефановић до значајних јавних функција долази и захваљујући

26 Р. Јовановић, н. д., 51–52. ИАС, текст *Белешка о писцу*, у: др Ж. Стефановић, *Синас*, необјављена драма.

27 ИАС, плакат у ком је садржана информација о смрти др Живадина Стефановића.

28 АС, БИА, збирка 1, фасцикла 38, документ XIX, Стеван Ј. Јовановић, *Сукоб Љотића и др Сомборца у Смедереву у периоду пре 1941*, 17. 11. 1949.

Љотићевим непримерним методама политичке борбе. У периоду пре рата спада у групу политичара која изражава нескривене позитивне ставове према нацизму, не слутећи све страхоте до којих ће довести ова идеологија у наредним годинама. Његов друштвени ангажман и борбу карактеришу честе промене политичких сарадника, које су заступљене како у периоду пре рата, када напушта Милана Стојадиновића и убрзо се придружује Драгиши Цветковићу, тако и током рата, када у окупираној Србији обавља функцију бана Дунавске бановине и тако бива директан сарадник немачких окупационих власти, да би потом пружао помоћ и помагао партизанском покрету. Ни период након рата није нарочито другачији. На крају рата и у краћем послератном периоду др Сомборац је обављао значајне руководеће функције у здравству, као управник болнице у Смедереву и Скопљу, да би одмах потом био ухапшен и оптужен за сарадњу са окупатором.

Белешка о аутору

Милош З. Мунџ

Смедерево

Контакт: milosmunic88@gmail.com

ЛИТЕРАТУРА

Девидић, Немања, *Смедеревски крај у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд, 2015.

Јовановић, Радослав, *Сви смедеревски председници*, Штампарија „Димитрије Давидовић“, Смедерево, 2004

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Аноним., [Нова Општинска управа у Смедереву], *Време*, 27. 3. 1936.

Аноним., *Ново време*, 11. 7. 1941.

Говор претседника Поглаварства и Месне Среске организације Ј.Р.З. за срез Подунавски и град Смедерево, одржан 8 о. м. на збору у Смедереву], *Мала Самоуправа*, (год. I, бр. 7), 21. 11. 1936.

М. М. [Мој отац је доживео велику неправду], Интервју са прим. др Маријом Стефановић, *Наш глас*, 2. 9. 2003.

Пауновић, Радослав, „Раднички покрет, Партија и СКОЈ у Смедереву“, *Наш глас*, 8. 4. 1980.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије

Фонд БИА, збирка 1, фасцикла 36, *Гестапо*

Фонд БИА, збирка 1, фасцикла 38, документ XIX, Стеван Ј. Јовановић, *Сукоб Љотића и др Сомборца у Смедереву у периоду пре 1941*, 17. 11. 1949.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ У СМЕДЕРЕВУ

Збирка докумената и фотографија, поклон др Марије Стефановић (улазни инвентар бр. 3), прим. др Марија Стефановић, текст *Белешка о писцу*, у: др Живадин Стефановић, *Синас*, необјављена драма.

Збирка докумената и фотографија, поклон др Марије Стефановић (улазни инвентар бр. 3), *Извод из књиге за уписивање венчаних, цркве Смедеревске храма Св. В. муч. Георгија*, од 24. октобра 1923.

Збирка докумената и фотографија, поклон др Марије Стефановић (улазни инвентар бр. 3), плакат у ком је садржана информација о смрти др Живадина Стефановића.

СКРАЋЕНИЦЕ

АС – Архив Србије

БИА – Безбедносно-информативна агенција

ИАС – Историјски архив у Смедереву

ЈРЗ – Југословенска радикална заједница

УДБА – Управа државне безбедности

ИЗВОР ФОТОГРАФИЈА

Историјски архив у Смедереву, Збирка докумената и фотографија, поклон др Марије Стефановић

Summary

Miloš Z. Munić

CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE BIOGRAPHY AND POLITICAL ROLE OF SMEDEREVO'S PRESIDENT DR ŽIVADIN STEFANOVIĆ SOMBORAC

Dr Živadin Stefanović Somborac is certainly one of the most important persons of Smederevo interwar history. He was born in Kragujevac, where he finished elementary school and grammar school. He finished medicine in Graz. He is a participant of the First Balkan War in 1912, as well as the First World War. He participated in the crossing through Albania and in the breakthrough of the Thessaloniki front. After studying in Graz, Dr. Somborac worked in Zurich, at the Institute of Pathology.

Despite the fact that he was offered the opportunity to work at medical faculties abroad, Dr Živadin Stefanović returned to Serbia. In Smederevo he worked at the state hospital, and then he opened a private practice. Along with the doctor's call, he also worked on the family estate of his father-in-law. He is remembered for many human gestures such as the unselfish provision of help to the poor, the free provision of medical assistance and the provision of free medicines.

Because of his great reputation in the Smederevo region, in 1936 he was elected president of the municipality and the city of Smederevo. He remained in this position until 1938. Then he was elected Senator to the Parliament of the Kingdom of Yugoslavia, and since 1941 he served as the Ban of the Danubian Banovina. During the performance of the ban function, he was remembered as a benefactor because he prevented the people from being taken to the concentration camps, "withdrawn" them from prison and released forced labor.

During the Second World War, he moved the ambulance from city center to his own estate, in order to easy cure and take care for sick and wounded. During the break-up of the Sremski Front, he organized the transfer and treatment of the wounded.

Despite the fact that he helped the partisans, he was arrested and

sentenced after the war on charges of collaborating with the occupier. After release from prison he was moved to work in other cities several times.

Dr Živadin Stefanović was a highly educated man. A considerable part of life he devoted to the writing of songs and prose compositions, mostly autobiographical.

He launched the publishing of the newspaper “Prava coveka i naroda” and “Mala samouprava”.

He died in Belgrade on December the 19th, in 1955.

Бојан В. Симић

ДЕЛАТНОСТ МИЛАНА ЈОВАНОВИЋА СТОИМИРОВИЋА У ПЕРИОДУ ВЛАДЕ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА (1935–1939)¹

Апстракт: На основу архивске грађе која се чува у Архиву Југославије, Историјском архиву Смедерева, Рукописном одељењу Матице српске и његових објављених и необјављених забелешки, у раду се анализира улога рођеног Смедеревца Милана Јовановића Стоимировића током владе Милана Стојадиновића (1935–1939). Стоимировић је у овом периоду заузимао више важних функција (директор Новинске агенције „Авала“, уредник централног владиног листа *Самоуправа*, шеф публицистичког одсека Централног пресбироа, народни посланик). Акценат ће бити стављен на лични однос између премијера Стојадиновића и Стоимировића, који је био један од кључних личности за обликовање државне пропаганде у обрађеном периоду. Посебна пажња биће посвећена активностима Јовановића Стоимировића на изборима 1938. године када је био кандидат владине листе у смедеревском крају.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Агенција „Авала“, *Самоуправа*, Милан Стојадиновић, Милан Јовановић Стоимировић.

Милан Јовановић Стоимировић рођен је 19. јуна 1898. године у Смедереву. Као млад остао је без оца када га је прихватио ујак, познати неуропсихијатар др Душан Стоимировић, чије је презиме преузео из захвалности. Основну школу завршио је у месту рођења а започету гимназију завршио је у Београду. Студирао је права у Београду и Швајцарској. Своје образовање допунио је путовањима по Европи,

¹ Чланак је резултат рада на пројекту Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку ([№] 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

задржавајући се у Француској, Немачкој, Белгији и Холандији. Свој новинарски рад започео је у листу *Политика* још 1919. године. У *Самоуправи* је радио у периоду од 1921. до 1923. године, као уредник а често и уводничар. Приликом писања примао је инструкције и од самог Николе Пашића. Касније је био аташе за штампу при делегацији у Женеви (1923), да би се после вратио у Министарство спољних послова на сопствени захтев, где остаје до децембра 1928. када постаје аташе за штампу при Југословенском посланству у Берлину. У Немачкој се задржава око шест месеци када прелази у новоосновани Централни прес-биро (ЦПБ). Почетком 1930. бива отпуштен из државне службе јер је прекорачио дате инструкције везане за писање о Сарајевском атентату и одлази на своје имање у Смедереву.

У периоду од 1932. до 1935. године Стоимировић је радио у Скопљу и околини, био је на располагању бану Вардарске бановине и сарађивао је на „културним и националним стварима“. Покренуо је, уређивао и издавао лист *Вардар*. Током 1935. се враћа у ЦПБ на место „шефа стране пропаганде“. У октобру исте године поново долази у Скопље и поново издаје *Вардар*. Јануара 1936. на позив председника владе Милана Стојадиновића постаје главни уредник обновљене *Самоуправе*. У том периоду обављао је и функцију шефа Публицистичког одсека ЦПБ-а. У новембру 1937. године изабран је за директора Новинске агенције „Авала“. Тај положај је напустио када је на парламентарним изборима у децембру 1938. изабран за народног посланика на листи владајуће Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Од 1940. био је начелник Публицистичког одељења краљевске владе, радио као „врховни цензор“ у ЦПБ-у, одакле је отпуштен после пуча 27. марта. У Априлском рату добровољно се пријавио у војску. За време окупације био је директор Државног архива у Београду и главни уредник *Обнове*. Након Другог светског рата осуђен је на петнаест година робије. После издржане половине казне пуштен је из затвора. У Другој Југославији сакупљао је грађу за Југословенски лексикографски завод и сарађивао у периодици. Умро је 1966. године.²

У овом раду акценат ће бити стављен на политичко-пропагандну делатност Милана Јовановића Стоимировића и то у, вероватно, њеној најзначајнијој фази за време владе Милана Стојадиновића (од

2 За биографске податке консултовали смо: М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000, Предговор Бранко Бешлин, 5–6 и *Време*, 17. 11. 1937, стр. 4, као и сопствена истраживања Стоимировићеве рукописне заоставштине.

јуна 1935. до фебруара 1939), као и на лични однос између њих двојице. Занимљиво је да Милан Стојадиновић у својим обимним мемоарима индикативно насловљеним *Ни рат, ни пакт*, писаним и објављеним након Другог светског рата, само у два наврата помиње Милана Јовановића Стоимировића, и то само узгред, да је био члан делегације која је ишла на потписивање Конкордата и поводом неког реферата који је овај предао Корошцу 1940. године.³ Ово упадљиво изостављање Стоимировића, важне личности и поузданог премијеровог сарадника, последица је тога што је Стоимировић, након пада Стојадиновића, остао уз нову владу коју је формирао Драгиша Цветковић. Стоимировић то образлаже својом верношћу круни, али и страхом за сопствену егзистенцију. Није занемарљива ни чињеница да је током 1938. Стоимировић постао близак лидеру словеначког дела ЈРЗ и министру унутрашњих послова Антону Корошцу. Без обзира на поменуто, о Стојадиновићу је задржао високо мишљење. Ово је јасно приметно у бројним Стоимировићевим рукописима и размишљањима која се чувају у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду.⁴

У периоду од 1935. до 1939. године Милан Јовановић Стоимировић је разговарао са скоро свим најважнијим политичарима, књижевницима и новинарима међуратне Југославије, са већином у више наврата, са многима и у четири ока. Захваљујући својим честим службеним путовањима упознао је и многе стране државнике и политичаре, уметнике и публицисте. Након увида у његову велику заоставштину, без претеривања можемо рећи да је практично о свакој тој личности и сваком том сусрету оставио мањи или већи писани траг. Данас су ти рукописи не само извори за живот једног човека него и читаве епохе. Поред своје писане заоставштине овај Смедеревац оставио је свом граду и веома значајну колекцију уметничких дела.⁵

Један од првих задатака, које је Стоимировић добио након формирања Стојадиновићеве владе, јесте писање извештаја о утисцима из Италије у којој је боравио током јула 1935. у пратњи министра правде Људевита Ауера који је у Риму потписао Конкордат. На овај пут Стоимировић је кренуо по изричитој жељи новог

3 М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970, 473, 570.

4 У Рукописном одељењу Матице српске у фасцикли под ознаком М 13.407 постоји чак 466 страна Стоимировићевих сећања на Стојадиновића, написаних након Другог светског рата, у којима се анализира његова политика и којима се налази велики број мало познатих информација.

5 Више о томе видети: С. Цветковић, *Оставштина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Смедерево, 2010.

премијера са тачним инструкцијама на шта тачно да обрати пажњу. Стоимировић наводи да је Стојадиновића знао годинама, али да га је управо тада „опсенио својом енергијом и прецизношћу воље“.⁶ Италија је била најопаснији противник Југославије у међуратном периоду па је сваки председник владе и министар спољних послова посебно обраћао пажњу на њено понашање. У времену када Стоимировић говори о њој, Италија се увелико спремала за рат на афричком континенту против Етиопије.⁷ Иако је кратко боравио у Риму, он је јасно уочио дуготрајан процес припреме војске и јавног мњења за један офанзивни рат. Стоимировић је у свом извештају председнику владе констатовао да ће ангажовање Италије у Етиопији довести до промене њене политике према Југославији и Балкану. Знао је да фашистички режим неће трајно напустити своје амбиције у том делу Европе, али је веровао да ће „бар до 1945 (ако не и до 1955), дићи своје руке од Балкана“.⁸ Каснији догађаји показали су да је Италија стварно променила политику према Југославији и понудила јој сарадњу већ крајем 1936. године, али и да се друга Стоимировићева прогноза показала погрешном јер је непуне четири године касније Италија ступила на Балкан окупацијом Албаније.⁹

Као што смо поменули, у време Стојадиновићевог позива Стоимировићу да поново покрене *Самоуправу*, он се налазио у Скопљу где је веома успешно уређивао *Вардар*.¹⁰ Стоимировић се вратио у Београд и предузео све потребне послове за организацију листа. Посао се састојао у одабиру дела редакције (део му је послат из странке „ради ухљебљења“)¹¹, али и других техничких послова као што је проналажење просторија за редакцију. За врло кратко време,

6 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 524.

7 Више о последицама италијанско-етиопског рата на Југославију али и друге балканске земље видети: Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935 – 1937.*, Beograd, 1968, 35–96.

8 Рукописно одељење Матице Српске, Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, М. 13.967, Извештај Милана Јовановића Стоимировића упућен Председнику Министарског савета и Министру спољних послова Милану Стојадиновићу од 30. јула 1935.

9 Промена италијанске политике према Југославији отпочела је Мусолинијевим говором у Милану 2. новембра 1936, а формализована је Београдским споразумом у марту 1937. године. Споразум су потписали Стојадиновић и италијански министар спољних послова и Мусолинијев зет, гроф Галеацо Ћано.

10 Стоимировић је лист оставио са потраживањима од 500.000 динара. Лист је иначе излазио у 4.600 примерака од којих је око 3.500 одлазило на претплатнике. Након одласка Стоимировића *Вардар* је посустао у пословном смислу. Архив Југославије (АЈ), Фонд Централни пресбирео (38), фасцикла 75.

11 О члановима редакције који су му додељени, Милораду Иванићу и Мики Радосављевићу, он говори као о „два човека погане нарави и погана језика“. М. Јовановић Стоимировић, н. д., 32.

већ 10. јануара, Стоимировић је председнику владе предао предрачун поводом поновног издавања *Самоуправа*. Овај извештај третира сва питања и проблеме везане за покретање једног листа, његову структуру и могућу перспективу. У састављеном извештају препознајемо дело искусног новинара и уредника чији предрачуни иду до најситнијих детаља, од персоналних издатака, преко трошкова штампе, па чак укључују и могуће ванредне издатке.¹²

Самоуправа је обновљена 20. фебруара 1936. године када је изашао први број који је пласиран у седамнаест хиљада примерака, тиражу који ће тешко достићи у будућности. Лист је насловљен је као *Самоуправа* – главни орган Југословенске радикалне заједнице. За власника у име странке именован је Душан Трифковић, секретар Главног одбора ЈРЗ, што се поклапало са Стоимировићевим жељама да не сноси сву одговорност за издавање листа.¹³

Самоуправа је означена као лист који се „неуморно борио за правду, слободу и демократију“, који својим именом „симболички наговештава прави и најближи пут ка решењу наших унутрашњих проблема“. Циљ листа био је да буде тумач странаčkih идеја и „жижа нашег партијског живота у погледу просвећивања, обавештавања и моралног снажења наших партијских припадника“.¹⁴ Као што је Стоимировић предвидео на самом почетку лист се није могао издржавати из продаје, претплате и добровољних прилога. Из увида у финансијску документацију видимо да се лист ослањао на субвенције и да је само током 1936. направио губитак од преко милион динара.¹⁵ Ипак, важност листа за ЈРЗ био је толико велики да је он помаган током наредних година све до окупације земље 1941. године. Тај значај се огледао у томе што је био центар партијске штампе који су редовно преносили сви домаћи провладини листови, али и многи страни листови (из личног истраживања са сигурношћу то можемо тврдити за бугарску и италијанску штампу).

Поновно покретање листа *Самоуправа* 20. фебруара 1936. године поред наведених има и један други политичко-пропагандни циљ.

12 Документација се чува у Рукописном одељењу Матице српске, фасцикла М 13.395.

13 Занимљиво је да се о томе Стоимировић изјашњавао различито у кратком временском периоду. У белешци од 5. фебруара он тврди како жели да се неко други именује за директора листа, док 9. фебруара износи жаљење што ће бити само главни уредник. М. Јовановић Стоимировић, н. д., 32, 34.

14 „Наша прва реч“, *Самоуправа*, 20. 2. 1936. Текст је потписао извршни комитет у саставу: Стојадиновић, Корошец и Спахо, вођа босанског дела ЈРЗ и министар саобраћаја.

15 Губитак је износио тачно 1.026.603,63 динара. Рукописно одељење Матице српске, фасцикла М 13.395.

Сам назив Самоуправа асоцирао је на Народну радикалну странку (НРС) из Краљевине Србије, партију чији је вођа био Никола Пашић, најпознатији српски политичар, странку која је од самог свог формирања (1881), али и у каснијим годинама, окупљала највећи део српског народа. То наследство је Милан Стојадиновић желео да приграби за себе а Стоимировића је изабрао као главног сарадника да му помогне у остваривању тог циља.¹⁶ Поред тога што је у годинама које су следиле током Стојадиновићеве владе паралелно обављао и друге важне функције, Стоимировић није напуштао кормило *Самоуправе*. Као представник главног партијског гласила он је присуствовао састанцима Балканске антанте штампе који су се одржавали у балканским престоницама у овом периоду.¹⁷

Упоредо са уредништвом *Самоуправе* Стоимировић је био и шеф Партијског пресбириа ЈРЗ који је основан 16. септембра 1936. године. Он је имао улогу централног органа који је бдео на целокупном партијском штампом, давао упутства листовима и снабдевао их готовим чланцима.¹⁸ Пресбирио је водио рачуна да се послати чланци објављују на ударним местима и истог дана. У јануару 1937. институција који је водио Стоимировић пратила је и помагала укупно тридесет шест листова од којих је дневних било шест а недељних тридесет.¹⁹ Сарадња са листовима некад је ишла и превише лако јер многи локални листови нису „били у стању да саставе добре чланке, а често ни потребне воље за то“.²⁰ Стоимировићу је у овом послу помагао и Љубомир Лазичић са којим је радио још у *Вардару* а са њим је дошао и у *Самоуправу*. Просторије Пресбириа биле су поред просторија *Самоуправе*, што је Стоимировићу олакшавало посао. Као илустрација како је функционисао Партијски пресбирио ЈРЗ

16 Више о томе видети: B. Simić, „О ponovnom pokretanju lista „Samouprava“ 20. februara 1936. godine“, *Tokovi istorije* 1/2015, 70–80.

17 Балканска антанта штампе основана је у 1936. у Румунији.

18 Као илустрација може да послужи податак да је Партијски пресбирио током октобра 1938. *Самоуправи* дао 35 а провинцијској штампи 78 чланака. Историјски архив Смедерева, Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, фасцикла 8, Извештај о раду Партијског пресбириа од 1. јуна до 1. октобра 1938.

19 АЈ, Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 17, Извештај о раду Партијског пресбириа за прво тромесечје 1937. Међу недељним листовима налазио се и орган среске организације ЈРЗ у Смедереву *Мала Самоуправа* који је излазио од октобра 1936. до јануара 1938. Уредник је био др Живадин Стефановић Сомборац, а званични тираж био је 1.000 примерака. В. Драговић, *Српска штампа између два рата*, I, Београд, 1956, 183.

20 АЈ, Збирка Добривоја Стошовића (81), фасцикла 6, Извештај о раду Партијског пресбириа за прво тромесечје 1938.

наводимо једну реченицу из извештаја о раду из 1938. у којој се објашњавају главне смернице у раду: „имао се једино и увек пред очима само општи државни и партијски интерес и воља шефа ЈРЗ“.²¹

Јовановић Стоимировић је током тридесетих година много пута радио у ЦПБ-у који је основан 1929. године и до окупације земље играо улогу министарства пропаганде „без пропагандистичке фирме“.²² Као шеф Публицистичког одсека²³ током 1936. он се бринуо о обавештавању стране јавности о приликама у земљи, контакту са дописницима ЦПБ-а у иностранству, вођењу картотеке страних листова и новинара, спровођењу културне пропаганде, изради прегледа писања стране и домаће штампе итд.²⁴ Посебна обавеза био му је контакт са страним новинарима. Као шеф Публицистичког одсека Стоимировић је по правилу примао све стране новинаре који су долазили у Београд, а за оне који су процењени као посебно важни организован је и пријем код шефа ЦПБ-а.

Централни пресбиро чинили су различити људи, како по свом образовању, тако и по темпераменту и животном искуству. Међу њима било је доктора наука, професора, књижевника, новинара, правника... Значајан број њих су у ЦПБ дошли из материјалних разлога више него из неких убеђења о политичкој и моралној исправности свог позива. Финансијски приходи и повластице које је овај посао нудио биле су далеко изнад просечних за прилике у Краљевини Југославији. Поред наведеног, треба имати у виду и могућност напредовања, стицања друштвеног статуса и положаја, могућност путовања које је позиција у ЦПБ-у нудила. Све то је доводило до сукоба интереса и ривалстава, који су водили у нетрпељивост и сукобе. О стању у овој институцији за коју је радио много година Стоимировић је често имао оштре коментаре, називао је „осињаком“, „лудом кућом“, „јамом у којој гамиже свака гамад“, где се акумулирало „много покварености“. Ипак, како што смо видели, иако је више пута напуштао ЦПБ, што својом вољом, што вољом различитих власти, увек му се

21 Историјски архив Смедерева, Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, фасцикла 8, Извештај о раду Партијског пресбиороа од 1. јуна до 1. октобра 1938.

22 Више о оснивању, организацији и делатности Централног пресбиороа видети: Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, 2007, 79-103.

23 У том периоду ЦПБ се делио на три одсека: Административни, Информативни, који је био најзначајнији, и Публицистички. АЈ, 38-1.

24 Народна библиотека Србије, Централни пресбиро председништва Министарског савета, Извештај о раду у 1936 години, 4.

враћао и својим деловањем давао лични печат раду ове институције од прворазредног значаја.²⁵

Агенција „Авала“ била је државна телеграфска установа у Краљевини Југославији између два светска рата. Иако је формално функционисала као акционарско друштво, њен главни акционар била је држава (преко 90% акција), тако да је Агенција имала велики утицај на спровођење државне пропаганде. Њена најважнија улога у том послу била је да прослеђује информације које су долазиле из врха власти, као и да преноси вести из иностранства. За информације које је Агенција „Авала“ доносила знало се да су службене и проверене и да изражавају ставове владајућих кругова у држави.²⁶ Фактичке дужности директора Агенције биле су брига о финансијама куће, надзор над тиме шта се објављује, како са политичке стране, тако и са литерарне. Имајући то у виду наметнула се потреба да директор буде не само политички подобан него и образован, и да при том поседује неопходно искуство. Ове услове је Милан Јовановић Стоимировић и те како испуњавао.

Када је Стоимировић преузео место директора 16. новембра 1937, констатовао је да је у каси било само 1500 динара, док је „дугова било на све стране”.²⁷ У акцији коју је спровео на сређивању затеченог стања, пронађено је још низ неисправности, као што је књиговодствена неажурност, неплаћени порези и друго. Стоимировић је одмах кренуо са политиком „завртања славине“ и предложио Скупштини акционара низ реформи као што су систематизација плата, напредовање персонала, подела финансијског, политичког и редакцијског пословања, реформа услова претплате и др. Предузете мере дале су мање резултате, али је пословање са губитком настављено и у наредном периоду. Губици су настајали делом и зато што се пословање Агенције грнало и бивало сложеније, што је чинило најзначајнијом таквом Агенцијом на Балкану у коју је стално улагање било неопходно за одржавање постигнуте улоге. Њене вести су преносили практично сви листови у земљи што је Стоимировића навело да са нескривеним задовољством

25 Током 1955. године Стоимировић је саставио спис од око 90-так страна „Varia у вези са Пресбиroom“ у коме описује функционисање ове институције из свог угла, личне утиске и сећања. Периоду владе Милана Стојадиновића он посвећује последњих двадесетак страна. Рукописно одељење Матице српске, М. 13.314.

26 Више о оснивању, организацији и деловању агенције: Б. Симић, „Агенција „Авала“, *Зборник Матице српске за историју* бр. 75-76/2007, 75-91.

27 *Годишњи извештај Управног одбора Агенције „Авала“ А. Д. о раду у 1937 години*, Извештај директора Авале, Београд, 1938, 10.

закључи да се информације целокупне домаће штампе углавном базиране на билтенима Агенције „Авала“.²⁸ У неким случајевима дешавало се да државни репресивни апарат захтева да листови обавезно пренесу саопштење Агенције као што је било приликом Стојадиновићеве посете Италији 1937. године.²⁹

Посета Немачкој почетком 1938. такође је била једна од осетљивих тачака у односима Агенције са штампом. У овом случају Стоимировић је могао изразити потпуно задовољством закључком како су „сви листови доносили (су) целе стране извештаја, које им је само наша Агенција стављала на расположење“.³⁰ Највећи број извештаја из Италије и Немачке писао је лично он, а посебно захтевно било му је путовање у Анкару на састанак савета Балканског споразума када је деловао сам „без иједног пратиоца, који би са њим могао поделити бар терет техничког дела извештачких дужности“.³¹

Иако је био директор, Стоимировић није могао, а изгледа ни смео да спречи очигледне малверзације које су се у тој кући дешавале. Наиме, држава је сваке године уплаћивала Агенцији по 5 милиона динара, који су, по правилу, нерационално трошени.³² Из његових бележака делује да је он искрено желео да напусти место директора „Авале“ и оде негде другде, пре свега у Државни архив.³³ Било како било, и на овој дужности Стоимировић је извршавао наређења председника и неких важнијих чланова владе. Тако је на захтев Корошца у мају 1938. отпустио дописника „Авале“ из Љубљане, при чему је половину отказнине платио лично министар унутрашњих послова.³⁴

Почетком 1938. Стоимировић је у договору са председником владе и уз његову финансијску подршку почео да издаје часопис „XX век“. Стоимировић је био власник листа³⁵ док је главни уредник био др

28 У новембру 1937. *Политика* је објавила 1252 вести из билтена Агенције, приближно колико и *Време*, док је *Правда* објавила 865. *Годишњи извештај Управног одбора*, Извештај директора Авале, 13.

29 АЈ, Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 73, листови 333/335, Извештај о раду државних тужилаштава у вези са претцензуром новина.

30 *Годишњи извештај Управног одбора*, Извештај директора Авале, 14.

31 *Годишњи извештај Управног одбора*, Извештај главног уредника, 31.

32 *Најновија фаза у развоју Агенције Авала*, Београд, 1937, 7.

33 У белешци од 11. 6. 1938. о евентуалном одласку из агенције он је написао: „Али, кад помислим на лоповлуке у „Авали“, срећан сам што могу из ње да побегнем и да идем даље, даље, даље, да и сам не бих одговара једног дана за махинације и малверзације у тој кући“. М. Јовановић Стоимировић, н. д., 196.

34 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 189.

35 Интересантно је да се Стоимировићево име не наводи у импресуму часописа.

Ранко Младеновић.³⁶ На насловној страни истакнуте су четири области којима ће се часопис бавити: књижевност, наука, уметност и друштво. Поред наведеног, ни политичке теме нису биле изузете, па је тако штампан и редован годишњи Стојадиновићев експозе о спољној политици одржан пред народним посланицима 9. марта 1938. године.³⁷ „XX век“ је излазио сваког 25. у месецу на чак 160 страна, осим јула и августа, а цена му је била 20 динара. Часопис је издавала издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. коме је Стојадиновић директно плаћао 75.000 месечно.³⁸ У „XX веку“ је сарађивао велики број реномираних имена: Иво Андрић, Бранислав Петронијевић, Сима Пандуровић, Момчило Настасијевић, Раде Драинац, Станислав Винавер и др. Током 1938. изашло је десет бројева а наредне још пет, када је часопис престао са излажењем јер је одласком Стојадиновића са власти изгубио главног финансијера. Стоимировић се посебно жалио на сарадњу са Гецом Коном који је генерално био личност о коме је он писао у негативном светлу и кога је окарактерисао као похлепног, неморалног и амбициозног.³⁹

Током последњих парламентарних избора у Краљевини Југославији 11. децембра 1938. Стоимировић је био посланички кандидат владајуће ЈРЗ у свом Смедереву. Већ током пролећа са више страна из врха странке он је добио препоруку, па чак и сугестију, да се кандидује. Као главног противника имао је Југословенски народни покрет „Збор“ Димитрија Љотића. Када је пажљиво проучио ситуацију у крају, схватио је да би његова кандидатура имала мале шансе за успех јер „у Миту 2.000 Смедереваца верује као у Бога“.⁴⁰ Ипак, с обзиром да

36 Ранко Младеновић (Клисура код Беле Паланке, 28. 6. 1893 – Београд, 5. 1. 1943) био је новинар и књижевник. Гимназију и Филозофски факултет је завршио у Београду, Цириху, Женеви и Берну, где је и докторирао. Био је генерални секретар Народног позоришта, шеф кабинета министра просвете, уредник часописа *Мисао* и *XX век*. Заробљен је у Априлском рату и одведен у заробљеништво када се тешко разболео. Враћен је у Србији где је и умро. Написао је биографије Јоакима Вујића и Симе М. Сарајлије. Носилац је југословенских и француских одликовања.

37 Занимљиво је рећи да говор председника владе није штампан на ударном месту, већ се налази од 38. до 43. стране.

38 У билансу за 1938. годину укупни приходи били су 797.145,45 динара али је од тога само 122.145,45 динара био приход од продаје, док је 675.000 динара стизало од субвенције председника владе. Рукописно одељење Матице српске, Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, М 13.324.

39 У белешци од 16. марта 1939. Стоимировић процењује како је Геца Кон „прогутао од Стојадиновића за ову годину више од 1.000.000 дин. субвенције за ту ствар и зарадио још пола милиона“. М. Јовановић Стоимировић, н. д., 256. Занимљиво је рећи да је запис који је о Кону оставио након Другог светског рата скоро потпуно супротан онима које је бележио у свом дневнику. Тај запис објављен је у издању Матице српске под називом *Портрети према живим моделима*.

40 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 198.

су његову кандидатуру подржали и Стојадиновић и Корошец и Цветковић, није могао назад. Према Љотићу је гајио одређено поштовање, једном је записао да је он „заиста свет човек“, али није видео шта је Љотић учинио за смедеревски крај. Знао је да ће његово хапшење током изборне кампање бити контрапродуктивно за власт и томе се успротивио код Стојадиновића. С друге стране Стоимировић је и увиђао да је његова лична позиција ослабљена чињеницом да је, како наводи, живео као лорд у поређењу са шумадијским сељаком и што је, упоређујући свој и њихов стандард, сам себи изгледао као „забојач и паразит најгоре врсте“.⁴¹ Званично је акламацијом изабран за посланичког кандидата за срез Подунавски 4. новембра на конференцији ЈРЗ у Смедереву. Током изборне кампање одржао је велики број говора у многим местима, некада и више пута у току дана, а завршни наступ био је у Општинском дому у Смедереву дан пред гласање, када је говорио око пола сата.⁴² Стоимировић је изгледа за потребе изборне кампање поново покренуо и *Смедеревски журнал* који је уређивао још у периоду између 1921. и 1923. године.

Коначни изборни резултати били су: Стоимировић 3.233, кандидат „Збор-а“ Живота Тодоровић 5.819, док је кандидат са листе Удружене опозиције Миливоје Перић добио 1.447 гласова.⁴³ Стоимировић је добио подршку око 30% изашлих бирача. Његова дневничка белешка на дан избора веома убедљиво показује стање у Смедереву, али и целој држави с једне стране, а са друге презентује његову веру у исправност Стојадиновићеве политике, да заслужује да је цитирамо у целости: „Пошто сам гласао у Београду, пре 8.30 кретох за Смедерево са Лазом шофером. Од куће сам отишао у Среско начелство, где сам и ручао. Из свих села све до три сата долазили су сељаци, тражећи новац и нудећи своје гласове на сраман начин. Ива⁴⁴ је исплатио за 5–6 сати неких нових 20–30.000 дин. под видом изборних трошкова за пиће и цигарете, ја нисам смео и нисам хтео ни да се појавим, ни уста да отворим. Било их је чак који су долазили и тражила дрва, месо итд. Око 3.30 сати је наша ситуација била врло критична. Пред мрак љотићевци почеше чак и да бију наше бираче у Смедереву. У Петријеву је такође дошло до велике туче. Улицама су јурили љотићевци и викали: „Доле Јереза,

41 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 210–211.

42 Током 30. новембра Стоимировић је одржао чак четири скупа и говора и то у Радинцу, Вранову, Красни и Скобаљу.

43 „Према јуче објављеним резултатима из целе земље, листа претседника владе г. др Стојадиновића добила је 1.636.519 гласова, а листа г. др. Мачека 1.336.823 гласа“ *Политика*, 13. 12. 1938, стр. 3.

44 Ради се о Стоимировићевом рођеном брату Ивану Јовановићу.

живео Љотић!‘ Око 8 сазнадосмо да имам 3.200 гласова, Перић 1.800 а Љотић 5.000 гласова. Из жара извукосмо тих 3.000 гласова. Весели љотићевци са заставама почеше из околних села да доносе штафете на коњима, орни на бој и осиони, ведри и сјајни, поносити и весели. Наши људи дођоше да само поднесу рачуне и да још нешто наплате *post festum*. Затим навали чаршија да честита, неких 50 грађана, 20 радника итд., други ме чак загрлише. Али мени дође тешко и би ме стид. Зар само 3.200 гласова? Зар то народна захвалност режиму који га је раздужио, који му подигао привреду, чувао мир? Зар то поверење за даљи рад? Зар то *encouragement* за мој даљи рад у Смедереву? Зар то награда за оне говоре, муке, интервенције и помоћи?⁴⁵ Ипак, захваљујући изборном закону који је фаворизовао листу која је добила највише гласова (ЈРЗ је за 54% освојена гласа добила чак 82% мандата) Стоимировић је завршио у парламенту. Његов мандат трајао је само до 26. августа 1939. када је Народна скупштина распуштена. Крајем године објавио је „Рачун бирачима Среза Подунавског“, као својеврсни извештај свега учињеног.⁴⁶

Стојадиновић и Стоимировић имали су посебан однос. Иако у његовим забелешкама можемо прочитати небројено пута како председник тога и тога дана није имао времена за њега, важно место које је имао у партијској пропаганди и велики број функција биле су доказ поверења које је уживао. У времену када још то није звучало толико негативно, Стојадиновић га је чак назвао „малим Гебелсом“.⁴⁷ У личном контакту или преко телефона често му је излагао смернице и инструкције, одобравао написане чланке, преправљао текстове. Више пута га је укоравао због објављеног а најчешће је то било нешто везано за „Хрватско питање“ о коме Стојадиновић није желео да се пише.⁴⁸ Када се шушкало о формирању министарства пропаганде (1938. и почетком 1939), Стоимировић је увек био виђен као један од главних кандидата за место министра или бар његовог помоћника.

45 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 219–220.

46 Публикација има укупно 51 страну и носи поднаслов „Рад народног посланика за срез подунавски (Смедерево) г. Милана Стоимировића-Јовановића и његових партијских пријатеља на унапређењу Смедерева и среза подунавског“ и садржи следеће делове: „Говор смедеревског посланика господина Стоимировића-Јовановића у Нар. скупштини приликом буџетске дебате“, „Наш просветни програм. Какве су нам школе у срезу подунавском, а какве би оне требало да буду“, „Социјални проблеми Смедерева“, „Смедерево и његови комунални проблеми“ и „Поговор. Неколико искрених речи и неколико нужних закључака на крају ове књиге“.

47 Јовановић Стоимировић, н. д., 34. Забелешка је од 9. фебруара 1936. и односи се на разговор од „пре неколико недеља“. Сличну констатацију Стојадиновић је поновио и 13. 3. 1938. године.

48 Такви случајеви забележени су 10. 10. 1936, 20. 1. 1937, 2. 6. 1937. итд.

Ипак, то министарство није формирано до почетка Другог светског рата.

Јовановић Стоимировић је за време Стојадиновићеве владе често путовао у пратњи председника приликом његових посета европским престоницама. Тако је било и приликом посете Риму децембра 1937. и Берлину јануара 1938. године. Иначе, као представник Агенције „Авала“ Стоимировић је током посете добио немачко одликовање орден Немачког орла категорије Крста за заслуге првог реда којим га је одликовао „вођ Рајха и државни канцелар“. Шеф ЦПБ-а Луковић добио је орден Звезде и огрлице Немачког орла.⁴⁹ Новинарску делегацију из Југославије неколико дана касније примио је и Хитлер.⁵⁰ Стоимировић је тада имао прилику да са њим разговара и да га посматра.⁵¹ Иначе, страна одликовања челним људима државних новинских агенција и институција нису била реткост у тадашњој Европи.⁵²

У свом дневнику Стоимировић је могао да буде искрен и да сам разликује пропаганду у чијем је стварању учествовао од стварности. Тако за збор у Петровграду, данашњем Зрењанину, одржаном 6. новембра 1938. каже да није било ни 20.000 људи, а да је свесно пласирана информација да их је било двоструко више.⁵³ Могао је да запише како је за време боравка у Италији Стојадиновић на неком балу играо до 3 ујутро, а он јављао Београду како је председник „до 2 читао државна акта и радио државне послове“. ⁵⁴ Не мали број пута свесно је кршио новинарску етику мислећи да то чини у интересу државе и народа. Признао је како је по налогу председника владе напао вођу радикала Ацу Станојевића како је „упропастио 2.000.000 дин. пара Радикалне странке“. ⁵⁵ У његовим дневницима можемо видети и како је функционисала цензура. Тако је у њима он забележио како му је забрањено да пише о разговору кнеза са Мачеком у новембру

49 „Одликовање шефа Пресбироа и директора „Авале““, *Политика* 15. 1. 1938, 2.

50 „Г. Хитлер примио јуче у аудијенцију г. др. Стојадиновића и читав час са њиме разговарао, у присуству г. Геринга и барона фон Нојрата“, *Политика*, 18. 1. 1938, 1.

51 У дневничкој белешци од 17. 1. 1938. он је написао: „Посматрао сам га дуго и био ми је енигматичан, али сам ипак био узбуђен пред толиким личним успехом једног човека, који сад запањује сву Немачку својим енциклопедијским знањем напамет и својом вером у себе, своју мисију, своју Немачку. Виљем II је према њему био само наследан закупац суверених права, ово је *газда*“. М. Јовановић Стоимировић, н. д., 164.

52 Директор „Авале“ др Светислав Петровић, Стоимировићев претходник, одликован је приликом потписивања пактова са Бугарском и Италијом током 1937. године.

53 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 216.

54 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 166.

55 М. Јовановић Стоимировић, н. д., 204.

1936, о разговорима Стојадиновића и Мачека јануара 1937, прослави Бенешовог рођендана из маја 1938. године.

„Милан Јовановић Стоимировић на задатку“ из марта 1937. На фотографији се налази иза грофа Ђана и Милана Стојадиновића.

Извор: Рукописно одељење Матице српске, L VII-34 1831.

У периоду владе Милана Стојадиновића (1935–1939), Милан Јовановић Стоимировић је деловао као новинар и пропагандиста владајуће странке ЈРЗ којој је припадао и њеног председника. Поверени посао радио је одговорно верујући у исправност спољне и унутрашње политике које је вођена, као и у улогу и значај њеног главног извршиоца и његову „срећну звезду“. Свој став није променио ни након Другог светског рата када је већина актера са којима је сарађивао и о којима је писао на страницама свог дневника заувек сишла са политичке сцене.

Белешка о аутору

др Бојан Симић

Институт за новију историју Србије, Београд, научни сарадник

Контакт: bojan.simic@inis.bg.ac.rs

ЛИТЕРАТУРА

- Avramovski, Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935 – 1937.*, Prosveta, Beograd, 1968.
- Драговић, Вук, *Српска штампа између два рата*, I, Српска академија наука, Београд, 1956.
- Јовановић Стоимировић Милан, *Портрети према живим моделима*, Матица српска, Нови Сад, 1998.
- Јовановић-Стоимировић, Милан, *Рачун бирачима Среза подунавског*, Белетра, Смедерево, 1939.
- Симић, Бојан, „Агенција „Авала“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75-76/2007, 75-91.
- Simić, Bojan, „О ponovnom pokretanju lista „Samouprava“ 20. februara 1936. godine“, *Tokovi istorije* 1/2015, 70-80.
- Симић, Бојан, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007.
- Цветковић, Снежана, *Оставишина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2010.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Аноним, „Г. Хитлер примио јуче у аудијенцију г. др. Стојадиновића и читав час са њиме разговарао, у присуству г. Геринга и барона фон Нојрата“, *Политика*, 18. 1. 1938, 1.
- Аноним, „Нови директор Агенције Авале“, *Време*, 17.11.1937, 4.
- Аноним, „Одликовање шефа Пресбириа и директора“ Авале, *Политика*, 15. 1. 1938, 2.
- Аноним, *Према јуче објављеним резултатима из целе земље, листа претседника владе г. др. Стојадиновића добила је 1.636.519 гласова, а листа г. др. Мачека 1.336.823 гласа*, *Политика*, 13. 12. 1938, 3.
- Годишњи извештај Управног одбора Агенције „Авала“ А. Д. о раду у 1937 години*, Белетра, Београд, 1938.
- Јовановић Стоимировић Милан, *Дневник 1936-1941*, Матица српска, Нови Сад, 2000.
- Најновија фаза у развоју Агенције Авале*, Планета, Београд, 1937.
- Стојадиновић. М, Корощец. А, Спахо. М, *Наша прва реч*, Самоуправа, 20. 2. 1936, 1.
- Stojadinović M. Milan, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије

Збирка Милана Стојадиновића, фасцикле 17 и 73, листови 333/335.

Збирка Добривоја Стошовића, фасцикла 6.

Фонд Централни пресбирио, фасцикла 1.

Историјски архив у Смедереву

Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, фасцикла 8.

Народна библиотека Србије

Централни пресбиро председништва Министарског савета, Извештај о раду у 1936 години

Рукописно одељење Матице српске

Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, фасцикле: М. 13.314, М. 13.324, М. 13.395, М. 13.407, М. 13.967.

Summary

Bojan V. Simić

THE ACTIVITIES OF MILAN JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ DURING THE PERIOD OF THE GOVERNMENT OF MILAN STOJADINOVIĆ (1935–1939)

Milan Jovanović Stoimirović, a native of Smederevo, was an experienced journalist who during the government of Milan Stojadinović (1935-1939) performed several important functions, among other things, the director of the news agency Avala, the head of the publicist section of the Central press bureau and the chief editor of the central party paper “Samouprava”. During 1936 he founded the Party press bureau of the ruling Yugoslav Radical Community, which was the center of gathering of all the parties and “friendly” press in the country. In the parliamentary elections in 1938 he was elected deputy for the Smederevo region despite that he had less votes than his opponent.

Jovanović Stoimirović was a supporter of the Prime Minister and Minister of Foreign Affairs Stojadinović and his close associate. During his government, Stoimirović was one of the key people in designing and implementing propaganda. He carried out this task not only as part of the work entrusted to him but also as someone who sincerely believed in the correctness of the policy that was being implemented. Stoimirović often exaggerated Stojadinović’s praise and criticism of his opponents, sometimes consciously lied and concealed an unpleasant truth for the regime. His convictions did not change even after the Second World War.

Мирослав П. Лазић

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ ОД ЗИДАЊА СМЕДЕРЕВСКОГ ГРАДА У СМЕДЕРЕВУ 1930. ГОДИНЕ

Анстракт: Обележавање 500 година од зидања тзв. Малог града или Дворца деспота Ђурђа Бранковића представљало је, свакако, један од великих догађаја чији је значај превазилазио уске локалне или регионалне оквири, и имало је шири, тј. национални значај. Потврда у прилог оваквом закључку долази из оновремене штампе („Политика“, „Правда“, „Време“) у којој се интензивно писало о овом догађају не само уочи или након овог догађаја већ и много пре самог догађаја који се одиграо у Смедереву 5. октобра 1930. године. Сам догађај имао је више димензија – био је то културни, привредни, верски, спортски, па и важан политички догађај. Списак највиших званика које су учествовале у обележавању пет векова од зидања последње српске средњовековне престонице (Њ. Св. патријарх српски г. Варнава; изасланик Њ. В. краља пуковник Константин Костић; епископ битољски г. Јосиф; министар грађевина г. Трифуновић...) такође говори о значају овог догађаја.

Кључне речи: Смедерево, Смедеревска тврђава, деспот Ђурађ Бранковић, патријарх Варнава, пољоприврдене изложбе, соколски слет.

УВОД

Приликом разматрања теме о могућој локацији за подизање националног стадиона у оновременој штампи Краљевине Југославије појавио се предлог да то буде унутар зидина Смедеревске тврђаве.¹

1 См., „Где подићи стадион?“, *Политика* (Београд), 4. 12. 1929. У раду су у великој мери коришћене дигитализоване базе оновремених новина: *Политика* са веб-сајта Народне библиотеке Србије (УРЛ: <http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/politika>, посећено септембра 2016), *Време и Правда* са веб-сајта Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду (УРЛ: <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/napredna-pretraga>, посећено септембра 2016).

Овај неформални предлог из 1929. правдан је како значајем и очуваношћу некадашњег града деспота Ђурђа Бранковића, тако и величином простора у оквиру којег би се могло сместити и до 20.000 вежбача, које, због близине Београда, не би био проблем превести у Смедерево. Овакав стадион био би подесан за одржавање Свесловенског соколског слета у наредној, 1930. години.² Осим тога, аутори овог предлога имали су у виду и чињеницу да се 1930. „навршава 500 година од довршења Ђурђевог Града“,³ што је ишло у прилог чињеници да се поменути слет одржи у Смедереву у оквиру овог значајног јубилеја (сл. 1).

|Сл. 1. Разгледница Смедерево, Издање Фото архив „Путник“ Београд, 30-их година 20. века

Извор: Историјска збирка Музеја у Смедереву, инв. бр. И-571/93

Годишњица изградње Малог града Смедеревске тврђаве, тачније Утврђеног замка деспота Ђурђа Бранковића, почетног језгра будућег Смедеревског града и његовог најрепрезентативнијег дела неупитна је. Наиме, у то време се готово извесно знало да је зидање поменутог Малог града завршено између априла и септембра 1430.⁴

2 Био је то први свесоколски слет Краљевине Југославије који је одржан у Београду 1930: В. Вукашиновић и С. Коцић, „Соколство у Смедереву до почетка Другог светског рата (1912–1941)“, *Физичка култура*, Vol. 67, бр. 2 (2013), 137.

3 См., „Где подићи стадион?“, *Политика* (Београд), 4. 12. 1929.

4 Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево, 1980, 40. Ова значајна монографија чувеног истраживача смедеревске прошлости издата је такође поводом јубилеја подизања Смедеревског града, тачније поводом 550 година од подизања Малог града и 30 година од оснивања Народног музеја у Смедереву.

Да се годишњица слави у октобру, а не током неког од претходних месеци 1930. године вероватно је допринела чињеница да су се у Смедереву крајем септембра или почетком октобра одржавале изложбе грозђа, вина и воћа, које су окупљале велики број људи.

Изложбе грозђа биле су важан део не само привредног већ и друштвеног живота града до Другог светског рата.⁵ Између два светска рата ове изложбе биле су најважнији део комплекснијих манифестација које су, као она из 1930, окупљале различите привредне гране, али које су имале и свој културни, туристички, спортски, па и политички карактер. Након Другог светског рата тековине ових изложби инкорпориране су у идентитет једне нове манифестације – Смедеревска јесен,⁶ која баштини раније традиције и моделе приређивања.

„...ПРВА ИСКРА, КОЈА ЋЕ РАЗБУКТАТИ ПЛАМЕН ИНТЕРЕСОВАЊА“

У мају 1930. у новинама је објављена најавна за излет у Смедерево који је организовало Друштво пријатеља старина. Сви заинтересовани могли су да се пријаве преко Народног музеја у Београду или Јадранске страже, а пут је планиран за 11. мај, и то лађом. Предвиђено је да током пута буде одржано предавање чувеног историчара уметности др Милана Кашанина о Смедеревском граду.⁷

Ово није био само обичан излет љубитеља српских старина. Наиме, дан након посете у београдској штампи је објављен извештај о овој посети и предавању, који су представљени као „почетак припреме прославе петстогодишњице смедеревског града“.⁸ У овом новинском чланку се такође најављује да ће се у оквиру прославе значајног јубилеја одржати изложба грозђа, а смедеревске фабрике изложиће своје продукте. Вредно помена је и то да се овде први пут спомиње да је председник смедеревске општине добио обавештење да је у околини Горњег Милановца пронађен гроб деспота Ђурђа, и како се због тога председник смедеревске општине спрема на пут не би ли се лично уверио о

5 Између два светска рата приређене су укупно четири специјализоване изложбе грозђа, вина и воћа, и то 1929, 1932. и 1936, док је специјализована изложба 1930. била део веће и комплексније манифестације – пољопривредне изложбе приређене у склопу обележавања 500 година од изградње Смедеревског града: Г. Милетић, *Два репрезента смедеревског виноградарства – Смедеревска виноградарска задруга и Изложбе вина и грозђа. 110 година од прве Изложбе грозђа и 100 година од оснивања Смедеревске виноградарске задруге*, Смедерево, 2009, 21, 26.

6 Исто, 5.

7 Анон., „Излет у Смедерево“, *Време* (Београд), 4. 5. 1930.

8 Анон., „Прослава петстогодишњице смедеревског града“, *Правда* (Београд), 12. 5. 1930.

веродостојности ове вести. Уколико би се потврдила као тачна, формирао би се посебан одбор који би у оквиру прославе 500-годишњице пренео земне остатке деспота Ђурђа у град чији је он био оснивач.⁹

О истом овом догађају, али подробније и са више занимљивих детаља писале су новине „Време“. Уз пратећу фотографију Смедеревске тврђаве аутор је дао детаљан преглед посете, тачније „40 чланова Друштва пријатеља старина са председником г. др Драгољубом Аранђеловићем, професором Универзитета“, који су бродом „Краљица Марија“ дошли из Београда на смедеревско пристаниште.¹⁰ Овде их је сачекало грађанство Смедерева са председником општине Љубомиром Видаковићем.¹¹ Након дочека и обиласка саборне Цркве Светог Георгија, излетници су отишли у Смедеревски град, где је др М. Кашанин пред њима, као и великим бројем заинтересованих грађана Смедерева одржао веома занимљиво двочасовно предавање о историји Смедерева. Након тога, посетили су Цркву на Старом гробљу,¹² а потом су у новој општинској сали одржали конференцију Друштва. Овде је председнику Друштва и другим гостима секретар смедеревског Народног универзитета Аранђел Стефановић прочитао писмо од фотографа и археолога аматера из Горњег Милановца, извесног Благоја Ђорђевића у којем он пише о томе како су у селу Мајдану пронађене мошти деспота Ђурђа Бранковића. На крају текста, и овде је потврђено, како је излет увод у припреме за обележавање петстогодишњице Смедеревског града.¹³

Већ сутрадан, опет у дневном листу „Време“, објављен је још један текст о овом догађају, у којем је, између осталог, писало како је „учињен први корак, благодарећи председнику београдског друштва професору г. Драгољубу Аранђеловићу, предавачу г. др. М. Кашанину, г. др. Грбићу и многим другима, да се питање чувања наших старина почне спроводити у дело, и да прослава 500-годишњице смедеревског града не задржи локални карактер, већ понесе широки значај...“,¹⁴ што

⁹ Исто.

¹⁰ К. А., „Излет Друштва пријатеља старина у Смедерево“, *Време* (Београд), 12. мај 1930.

¹¹ Љубомир Видаковић, у граду познатији под надимком Љуба Бог, био је председник Смедеревске општине са најдужим стажом (1925–1934). Рођен је 1880. у Смедеру, где је и преминуо 1964. Имао је истакнуту прво наставничко-педагошку, па потом друштвено-политичку каријеру. Данас једна улица у Смедеру носи његово име: И. Стојић (ур.), *Енциклопедија Смедерево*, одредница ВИДАКОВИЋ Љубомир – Љуба Бог, Смедерево, 2012, 65. Носилац је *Златне медаље за ревностну службу у балканским ратовима*, *Ордена Св. Саве петог степена*, био је члан Професорског друштва, један од оснивача, а потом и председник Веслачког клуба „Сартид“, члан више управних одбора добротворних и хуманитарних организација и фондова: Б. Вулетић, *Лексикон смедеревских аутора*, одредница ВИДАКОВИЋ ЉУБОМИР ЉУБА БОГ, Смедерево, 2007, 62–63.

¹² Црква Успења Пресвете Богородице из 15. века

¹³ К. А., „Излет Друштва пријатеља старина у Смедерево“, *Време* (Београд), 12. 5. 1930.

¹⁴ Анон., „Први излет љубитеља старина у Смедерево“, *Време* (Београд), 13. 5. 1930.

говори у прилог чињеници да су благовремено и са различитих инстанци чињени напори да ова прослава има национални значај.

Ми данас не знамо да ли је у то време код највиших представника локалне самоуправе већ било јасних планова о времену и начину прославе. У поменутом чланку се, међутим, иницијална идеја о прослави приписује стручњацима из Београда: „Београд је учинио први корак у томе правцу, направио је најбољи и најправилнији увод у велику прославу. Друштво пријатеља старина бацило је прву искру, која ће разбуктати пламен интересовања меродавних и свих других“.¹⁵ Па ипак, Смедеревци су, врло је извесно, већ у то време имали осећај о значају предстојеће прославе. О томе говори у прилог и још један извештај у дневним новинама „Време“, објављен два дана након посете Друштва, уз фотографију на којој се испред улаза у Мали град, поред чланова Друштва, виде и грађани Смедерева (сл. 2).

|Сл. 2. Време (исечак), Београд, 14. мај 1930, стр. 5

Иако помало сензационалистички написан, у овом тексту се описује повратак из Смедерева скупине стручњака и знатижељаца из поменутог Друштва. Наиме, велики број Смедереваца окупио се на пристаништу да испрати посетиоце из Београда, који су на одласку могли видети како се „...издигло хиљаде руку у знак поздрава, видело хиљаде насмејаних лица. То су смедеревски грађани, задовољни, срдечно испраћали своје госте из Београда, излетнике и чланове Друштва пријатеља старина“.¹⁶

У ПОТРАЗИ ЗА ГРОБОМ ДЕСПОТА ЂУРЂА

На насловној страници дневника „Време“ нешто више од две недеље након посете Друштва љубитеља старина Смедереву објављен је велики текст претенциозног наслова „Пронађен је гроб деспота Ђурђа Бранковића“, са наднасловом „Пред једним интересантним историским открићем“.¹⁷ Уз пратеће фотографије два најзначајнија

¹⁵ Исто.

¹⁶ К. А., „Излет пријатеља Друштва старине у Смедерево“, *Време* (Београд), 14. мај 1930.

¹⁷ Анон. „Пронађен је гроб деспота Ђурђа Бранковића“, *Време* (Београд), 28. мај 1930.

актера ове новинске сензације, поменутих Благоја Ђорђевића и председника Смедеревске општине Љубомира Видаковића, пише се како је готово извесно да је аматер археолог¹⁸ на прагу великог открића. Међутим, опрезни председник Смедеревске општине прво се обратио тада најзначајнијим научним ауторитетима из ове области др Јовану Радонићу и др Николи Вулићу, од којих је добио уверавања да је локација коју је поменути Б. Ђорђевић идентификовао као гробно место деспота Ђурђа Бранковића највероватније извесна, јер је ово место где се „историски споменици потпуно поклапају са народним предањем“.¹⁹

О значају догађаја најбоље говори чињеница да је испраћен дугачким, студиозним текстом који је објављен на насловној и трећој страници (наставак) овог дневника. Уз фотографију председника смедеревске општине са места налаза, у тексту се даље писало и о конференцији за новинаре одржаној сутрадан у редакцији новина „Време“. Овој конференцији присуствовали су господа Љ. Видаковић и Б. Ђорђевић, те директор „Времена“ Коста Луковић, као и др Ј. Радонић и др Н. Вулић. Овом приликом је најављено и то да ће уз финансијску помоћ Смедерева ускоро започети археолошка ископавања.²⁰

Ове најаве су се показале као истините, јер су ископавања стварно и започела средином јуна 1930. године. Б. Ђорђевић је, након што је добио неопходне дозволе од Министарства просвете и Народног музеја у Београду, „о свом трошку“, а у ствари уз финансијску потпору општине града Смедерева започео ископавања уз надзор Ђурђа Мано-Зисија, кустоса Народног музеја. Поводом почетка ископавања у околини Горњег Милановца поново је био присутан и Љ. Видаковић, председник Смедеревске општине.²¹

18 Наиме, поменути Благоје Ђорђевић био је члан Археолошког друштва и већ неколико година је, на основу студија и записа Константина Јиречека и Ђурђа Милићевића, трагао за гробним местом деспота Ђурђа на планини Рудник: *Исто*.

19 *Исто*. Наиме, овде се ради о открићу темеља неке цркве под Рудником у селу Мајдан, у крају Крива Река, који се називао по реци која туда протиче, а чији један део речног тока локални мештани називају Деспотовица. На основу ранијих писаних извора, као и етимологијом топонима, наши научници су веровали да је оправдана хипотеза да је овде гроб деспота Ђурђа Бранковића.

20 Вреди споменути да је све вести, од сензационалистички објављене најаве о „открићу гроба деспота Ђурђа“ до завршетка ископавања са помало разочаравајућим исходом, највише пропратио дневник „Време“, и то текстовима углавном штампаним на насловним страницама. С обзиром на чињеницу да је и конференција за медије тим поводом одржана баш у редакцији „Времена“, закључујемо да је ово била нека врста њихове, журналистичким жаргоном речено, „ексклузиве“. Остале новине нису се толико детаљно бавиле овим догађајима – „Политика“ јесте објавила један текст под називом „Спасвање гроба деспота Ђурђа Бранковића“, 3. јуна 1930, али далеко од насловне странице.

21 Анон., „Код села Мајдана, под Рудником, отпочела су ископавања рушевине цркве у којој се мисли да је сахрањен деспот Ђурађ“, *Време* (Београд), 15. јун 1930.

Међутим, амбициозно започет пројекат ископавања којим је руководио Ђ. Мано-Зиси, са испрва двадесет, а потом десет радника ангажованих на ископавањима, који су вредно радили упркос лошим временским приликама, није дао тако жељени резултат. Нешто више од две недеље након започетих радова објављен је текст са наднасловом „Узалудно трагање за гробом деспота Ђурђа“²² у којем се преноси саопштење Ђ. Мано-Зисија о првим резултатима ископавања. Наиме, утврђено је да се на локацији за коју се мислило да је гробно место деспота Ђурђа, у ствари налазе остаци неке рановизантијске или касноримске грађевине, као и да гроб деспота Ђурђа, тачније уопште никакав гроб на том месту није пронађен. Овом приликом је Ђ. Мано-Зиси ипак похвалио подршку власти града Смедерева, као и истрајност Б. Ђорђевића: „Код нас је ово први случај да се и приватна лица у толикој мери заинтересују за старине да чак постану и мецене археолошких истраживања. Зато је случај наших првих Карнарвона и Картера – г. г. Љубе Видаковића и Благоја Ђорђевића – у толико више вредан похвале“.²³

УОЧИ ПРОСЛАВЕ

Након серије текстова и вести у штампи у вези са могућим проналаском гроба деспота Ђурђа Бранковића крајем пролећа и почетком лета, све до почетка јесени 1930. није било важнијих најава предстојеће прославе у Смедереву. Прва најава у штампи о великом јубилеју Смедеревског града објављена је на насловној страници „Времена“, уз фотографију Смедеревске тврђаве. Била је то краћа најава која обавештава јавност да ће 5. и 6. октобра Смедеревци обележити петстогодишњицу од зидања Смедеревског града. Већ тада се истиче да ће ова значајна прослава „носити обележја националног славља“, те да ће прослави присуствовати „многбројни делегати власти, друштва и институција“.²⁴

У истим новинама два дана након тога објављена је једна краћа вест у вези прославе, али сада са најавом конкретних догађаја који ће бити одржани у склопу прославе: дефилеи, спортска такмичења, предавања, забаве и кермес (игранка).²⁵

22 Анон., „Под Рудником, на место деспотовог гроба, нађене су две византиске грађевине“, *Време* (Београд), 3. јул 1930.

23 *Исто*.

24 Анон., „Прослава петстогодишњице Смедеревског града“, *Време* (Београд), 26. септембар 1930.

25 Анон., „Прослава петстогодишњице Смедеревског града“, *Време* (Београд), 28. септембар 1930.

Уочи прославе у српским дневним новинама објављују се текстови угледних научника на тему зидања Смедерева, али и живота и улоге деспота Ђурђа у историји српског народа. У „Правди“ су штампани одломци из необјављене студије др Љубомира Петровића²⁶ о прошлости града Смедерева.²⁷ Археолог и историчар уметности др Владимир Р. Петковић, тадашњи управник Народног музеја у Београду, био је „умољен од редакције *Времена*“, да напише пригодан текст „Смедерево“, што је он и учинио. У поменутом новинском тексту он је у кратким цртама приказао најважније моменте у бурном животу деспота Ђурђа, као о и архитектури овог монументалног здања.²⁸

Три дана уочи прославе „Време“ на насловној страници објављује најаву доласка Његове светости патријарха српског Варнаве у Смедерево 4. октобра, вече уочи прославе.²⁹ У истом броју, на десетој страници у рубрици „Београдске вести“ објављена је најава да ће 5. октобра, поводом обележавања петстогодишњице Смедеревског града, „редовни тарифски брод на линији Београд–Смедерево–В. Градиште и обратно“ кренути у 6 часова ујутру ради превоза излетника у Смедерево.³⁰

Коначно, два дана уочи прославе на насловној страници „Времена“, уредници објављују текст у којем је детаљан програм прославе са сатницом и описом најважнијих догађаја. Овде је детаљан попис изложби које ће бити приређене у склопу обележавања петстогодишњице Смедерева, а с обзиром на њихову комплексност, свеобухватност и озбиљност припреме, те значај за друштвену историју града Смедерева преносимо их овом приликом у целисти:

„...отвара се у Смедереву велика Општа пољопривредна изложба, која обухвата срезове подунавски, великоорашки, јасенички, грочански, ковински и алибунарски. Изложба је подељена у следеће групе: 1. Изложба стоке: говеда, коња, свиња, коза и оваца; 2. Изложба живине, зечева и голубова; 3. Изложба пчеларства, која обухвата систем

26 Овде се мисли на веома значајну монографију о Смедереву, коју је у то време уређивао архитекта Пера Ј. Поповић, а која је поводом 500 година од зидања Смедеревског града требало да буде штампана у Државној штампарији (Види напомену бр. 21). Иначе, историчар Љ. Петровић је за ову монографију припремао текст о историји Смедерева од римских времена до пада под отоманску власт 1459. Он се већ бавио историјом Смедерева у својој мањој студији *Град Смедерево у српској историји и књижевности*, Панчево, 1922. (Може се наћи и као фототипско издање које је штампао Историјски архив у Смедереву 2008.)

27 Др. Љубомир Петровић, „Зидање Смедерева“, *Правда* (Београд), 29. септембар 1930; *Исти*, „Раздори на двору“, *Правда* (Београд), 5. октобар 1930.

28 Др. Влад. Р. Петковић, „Смедерево“, *Време* (Београд), 3. октобар 1930.

29 Анон., „Њ. Св. Патријарх у Смедереву“, *Време* (Београд), 2. октобар 1930.

30 Анон., „Брод за Смедерево на дан прославе 500-годишњице града“, *Време* (Београд), 2. октобар 1930.

кошница, пчеларске производе и пчеларске справе; 4. Изложба биљних производа, која обухвата зрнасту храну, градинарске усеве и биљке за сточну храну и индустријско биље; 5. Изложба грожђа и воћа, која претставља најбогатији део изложбе, нарочито с обзиром на смедеревско грожђе; 6. Изложба вина; 7. Изложба пољопривредних прерађевина; 8. Пољопривредне справе и 9. Изложба непријатеља пољопривреде и сретства за борбу против њих“.³¹

Осим тога, у циљу популарисања овог догађаја, објављене су и следеће информације: „За посетиоце изложбе одобрена је повластица од 50 од сто у возњи на државним возовима и бродовима“. Аутор је, такође истакао и то да се „за ове велике свечаности у Смедереву чине све припреме. Варош се украшава и постављају се многобројне сијалице за илуминацију“.³²

ПРОСЛАВА ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ СМЕДЕРЕВСКОГ ГРАДА

На дан прославе, 5. октобра 1930, неколико домаћих новинских листова објавило је пригодне текстове са историјском тематиком о деспоту Ђурађу, породици Бранковић и историји Смедеревског града.³³ У „Времену“ је објављен дужи текст др Ј. Радонића о животу деспота Ђурађа.³⁴ Као наставак нешто раније започете приче о Бранковићима, у „Правди“ је објављен текст др Љ. Петровића о сумраку Деспотовине и паду града у отоманске руке.³⁵ Овим листовима придружила се и „Политика“, која је објавила текст-најаву велике прославе, који је у ствари дужи одломак из књиге Чедомиља Мијатовића „Деспот Ђурађ

31 Време, „Програм прославе петстогодишњице Смедеревског града“, *Време* (Београд), 3. октобар 1930.

32 *Исто*.

33 Један куриозитет везан за публикавање новинских текстова о деспоту Ђурађу односи се на текст чувеног српског политичара, државника, историчара и књижевника Чедомиља Мијатовића, једног од првих историчара који су се бавили деспотом Ђурађем. Наиме, он је замољен од уредника „Времена“ К. Луковића да напише пригодан текст о деспоту Ђурађу, који би био објављен на дан прославе. Међутим, с обзиром да је њему писмо од редакције новина стигло релативно касно, тек 30. септембра, остављајући му мало времена за рад (био је у то време већ слеп, а тих дана није успевао да нађе секретара који би записивао његов текст), он је текст послао касније, па је тако и објављен пост фестум, тек 9. октобра. Уједно, у овом писму пријатељу и уреднику „Времена“, Ч. Мијатовић резигнирано пише како се „чуди да Општина смедеревска није нашла за добро да ме извести кад ће бити прослава“, и писмо завршава са: „Осећам се несрећан што ми се отела прилика, да о смедеревској прослави напишем чланак, који је Ђурађ Бранковић праведно од мене заслужио“; Ч. Мијатовић, „Зашто је Ђурађ Бранковић зидао Смедерево“, *Време* (Београд), 9. октобар 1930.

34 Др. Јов. Радонић, „Деспот Ђурађ Бранковић“, *Време* (Београд), 5. октобар 1930.

35 Др. Љубомир Петровић, „Раздори на двору“, *Правда* (Београд), 5. октобар 1930.

[Сл. 3. Политика (исечак), Београд, 5. октобар 1930, стр. 4

Бранковић“ објављене још 1880. у Београду. Овај текст³⁶ је илустрован цртежом Смедеревског града. Централни мотив цртежа је поглед на Смедеревску тврђаву и варош испред ње са брда Мајдан, чувеног српског графичара Љубомира Љубе Ивановића (сл. 3).

Сам дан прославе можемо да опишемо пре свега захваљујући обимним репортажама са бројним фотографијама објављеним у „Политици“,³⁷ „Времену“³⁸ и „Правди“,³⁹ програму

прославе који се чува у приватном Фонду Милана Јовановића Стоимировића у Историјском архиву у Смедереву,⁴⁰ као и захваљујући фотографијама са прославе⁴¹ (сл. 4).

Једино упоредним ишчитавањем сва три извештаја стичемо комплетну представу о овој прослави, јер сваки текст има одређене мањкавости, али и појединости и важне податке којих у другим текстовима нема. На основу наведених текстова, као и места објављивања (насловне странице) и простора коју је овај догађај добио у новинама, закључујемо да се, пре свега, радило о великој „народној свечаности“, која је окупила „мноштво света не само из непосредне околине већ и из даљих места са обадве стране Дунава“.⁴²

Свечаност су увеличале многе високе званице из верских, политичких, спортских и културних кругова тадашње државе: патријарх Варнава и епископ битољски Јосиф, изасланик „Н. В. Краља Југославије“ пуковник Константин Крстић, у име Владе Краљевине Југославије министар грађевина Филип Ј. Трифуновић, представник

36 Анон., „Петстогодишњица Смедеревског града“, *Политика* (Београд), 5. октобар 1930.

37 М.П., „Јучерашња народна свечаност у Смедереву“, *Политика* (Београд), 6. октобар 1930.

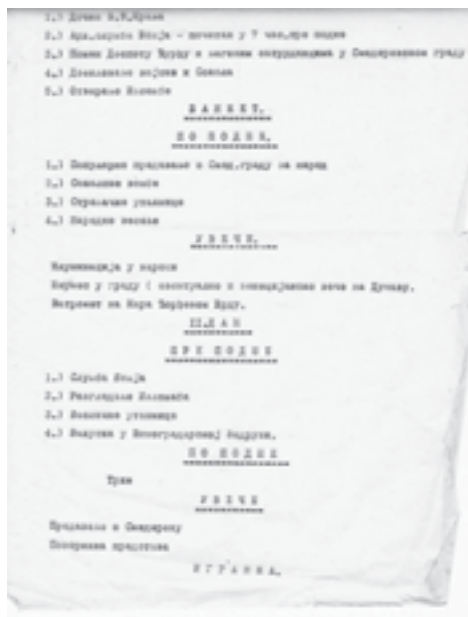
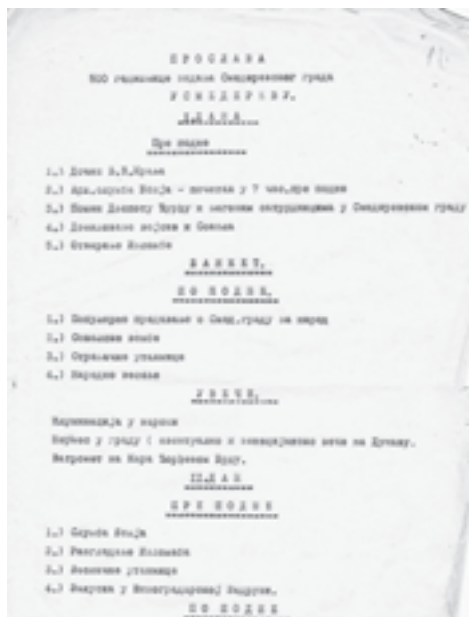
38 А. Б. Херенда, „Прослава 500-годишњице смедеревског града“, *Време* (Београд), 6. октобар 1930.

39 Љ. Божиновић, „Свечана прослава 500 годишњице смедеревског града“, *Правда* (Београд), 6. октобар 1930.

40 Једна страница куцаног текста са насловом „ПРОСЛАВА 500 годишњице зидања Смедеревског града у СМЕДЕРЕВУ“, који је објављен у: Г. Ранковић et al., *Ударје Милану Јовановићу Стоимировићу*, Смедерево, 2002, 132.

41 Ове фотографије чувају се у Фонду Милана Јовановића Стоимировића у Народној библиотеци Смедерево.

42 М. П., „Јучерашња народна...“, *Политика* (Београд), 6. октобар 1930.

|Сл. 4. Документ „Прослава 500 годишњице зидања Смедеревског града у Смедереву”
Извор: Лични фонд Милана Јовановића Стоимировића, Историјски архив у Смедереву

министра војске и морнарице Стевана Хаџића пуковник Чеда Станојловић, представник министра пољопривреде Станка Шибеника шеф одељења Божа Ранковић, врховни инспектор Ђорђевић, као и представник Београдске општине потпредседник Никола Крстић, председник новосадске општине др Бранислав Борота, начелник панчевачке општине Васа Исајловић, представник Београдског одбора Јадранске страже Душан Пелеш, затим представници белоцркванске, пожаревачке, панчевачке и других бројних општина. Од представника локалних власти присутни су били: председник Смедеревске општине и домаћин Љубомир Љуба Видаковић, окружни инспектор и изасланик бана Дунавске бановине Радивоје Јовановић, срески начелник Сима Костић, командир жандармеријске чете мајор Фран Декжал, изасланик соколства Момир Коруповић, целокупно свештенство и други.⁴³

Прослава је започела још претходног дана када су у касним поподневним часовима у град долазили патријарх Варнава и епископ Јосиф. Мноштво грађана, уз омладину и соколе, изашло је на београдски

⁴³ Политика, Време и Правда од 6. октобра 1930. Опис прославе се заснива на овим изворима, осим уколико није напоменом другачије назначено.

пут како би поздравили патријарха чији је аутомобил туда пролазио. Њега је дочекао нарочити одбор на челу са председником општине Љ. Видаковићем, који га је и поздравио. Осим њега у одбору су били и директор Гимназије Душан Марјановић, председник суда Милан Николајевић, срески поглавар Сава Косановић и други. Патријарх је њих, као и све окупљене грађане благосиљао, а онда се са грађанима упутио ка Цркви Светог Георгија на главном градском тргу, где га је очекивао протојереј Благојевић са свештенством. Ту је патријарх поздрављен, а прота Благојевић је у његову част овде одржао беседу, након чега је хор певао „Царју небесни“. У част патријарха одржано је бдење до осам увече, након чега се он повукао у свој стан, где је са локалним свештенством његова канонска визитација имала радни део на којем су претресали црквена питања из домена локалне црквене организације.

Сутрадан ујутру, прво је у седам часова служена архијерејска служба коју је предводио патријарх Варнава, након које је патријарх одржао испред цркве беседу о славној и тешкој историји Смедерева. Иако је ова служба окупила велики број грађана Смедерева и околине, такође се велика маса људи окупила и на другој страни града, на пристаништу које је било искићено заставама и цвећем, где је у 8 и 30 часова пристао брод којим је стигла делегација званичника из Београда (сл. 5).

Овде их је дочекао постројен један вод пешадије из 9. пука из Пожаревца, на чијем десном крилу су били постројени соколи и соколице са заставицама.⁴⁴ Осим њих на дочеку су били присутни ђаци и многобројно грађанство. Након што је примио рапорт водника, краљев изасланик, пуковник Крстић, са делегацијом се одвезао до павиљона где су приређене пољопривредне изложбе. Тамо је представник министра пољопривреде, начелник Б. Ранковић замолио пуковника Крстића да отвори живинарску изложбу, што је овај и учинио, те у име краља поздравио окупљене и истакао значај одржавања привредне изложбе.

Након тога ова група се сусрела са литијом која је из Цркве Светог Георгија, предвођена патријархом ишла ка Смедеревском граду (тврђави). Нешто пре десет часова на бини, која је постављена по средици Смедеревског града, окупили су се гости. Тада је започео помен и благодарење деспоту Ђурђу „и његовим сатрудницима“. По завршетку помена патријарх је одржао још један краћи говор, након чега су мо-

44 Чланови Соколског друштва „Смедерево“ под вођством тадашњег начелника професора Анте Тадића, узели су активно и значајно учешће у програму обележавања прославе: В. Вукашиновић и С. Коцић, „Соколство у Смедереву...“, 135.

|Сл. 5. Разгледница Пристаниште, Смедерево, Издање књижаре Браће Пандуровић, Смедерево, 20-их година 20. века
Извор: Историјска збирка Музеја у Смедереву, инв. бр. И-940/93

гле да почну прво соколски дефиле, а потом и вежбе сокола уз пратњу војне музике.⁴⁵ У оквиру слета у Смедеревској тврђави, учешће су узели соколи из Смедерева, Београда, Пожаревца, Панчева, Ковина, Брзе Паланке и других суседних места.⁴⁶ У паузи између вежби председник смедеревске општине Љ. Видаковић одржао је пригодан говор у којем је подсетио на најважније моменте у историји града и често истицао верност и љубав Смедереваца према краљу Александру и краљевском дому Карађорђевића. Након тога настављене су соколске вежбе које су окончане мало пре 12 часова.

С обзиром на чињеницу да су организатори припремили богат програм са веома згуснутим распоредом дешавања, док је трајао помен у Тврђави, отворене су и остале изложбе у оквиру пољопривредних изложби. Изложба грожђа приређена је у просторијама

45 Учесће сокола на значајним годишњицама (државни празници, рођендани краља и чланова краљевске породице, као и разне друге историјске годишњице...) била је уобичајена појава између два светска рата: *Исто*, 136.

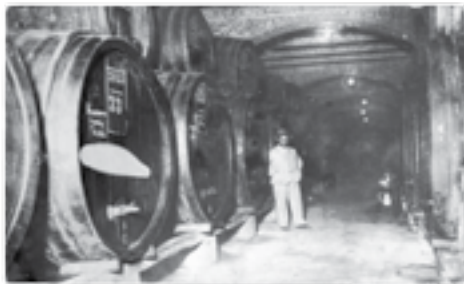
46 Ова соколска приредба имала је све одлике слетског програма на којима је Савез сокола инсистирао: соколска поворка (дефиле), соколска такмичења (утакмице) и соколске свечаности са масовним вежбањем: *Исто*, 137.

Смедеревске виноградарске задруге преко пута Веслачког клуба, Пољопривредна изложба у Обласној згради, и Изложба стоке на смедеревском Калемегдану. Ову последњу отворио је Драгомир Грујић, секретар у министарству пољопривреде. Претходно је у отварању пољопривредне изложбе учествовао представник министарства пољопривреде Б. Ранковић.

Извештачи су ове пољопривредне изложбе оценили као „веома успешне“. Разноврсност изложбеног материјала и бројност учесника су томе сигурно допринели. Наиме, само је одељење усева имало око 120 излагача из више срезова. За овом није ни мало заостајала сточарска изложба. Чак је и декорација за павиљоне била посебно припремана у фабрици пољопривредних производа „Економ“, која је изложила мноштво својих производа. Воћа је, међутим, било мало изложено. Са друге стране, на изложби грожђа највише је била изложена чувена винска сорта смедеревка, затим и неке друге као што су афузали, хамбург, мускат и смедеревски ћилибар (сл. 6–14).

Делегација из Београда упутила се опет, након завршетка програма у Тврђави, у изложбене павиљоне где су разгледали воћарску и пољопривредну изложбу. Пола часа након поднева у свечаној сали смедеревске општине приређен је банкет којем је присуствовало више од стотинак гостију. На банкету су здравице одржали патријарх Варнава, пуковник Крстић, прота Благојевић и председник општине Видаковић. У паузама здравица свирана је народна химна.

|Сл. 6–14. Фотографије са изложби приређених поводом прославе 500-годишњице Смедеревског града, непознат аутор
Извор: Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Народна библиотека Смедерево

|Сл. 15. Василије Резников, Смедеревска тврђава, уље на платну, 1924.

Извор: Збирка ликовне уметности Музеја у Смедереву, инв. бр. ИУ-9

У оквиру прославе у сали општинског дома приређена је изложба руског уметника Василија Резникова „познатог песника смедеревског града и смедеревских старина“.⁴⁷ На овој изложби приказана је „збирка платна и картона“⁴⁸ сликара чије се неке слике и данас чувају у Музеју у Смедереву⁴⁹ (сл. 15).

Велика прослава овде се није завршила. Напротив. Прослава је настављена током поподнева све до касно у ноћ. Учесници банкета су од 15 часова у Годоминском пољу присуствовали тркама у организацији Кола јахача „Кнез Михаило“ из Смедеревске Паланке. У оквиру ових трка одржано је неколико такмичења у различитим дисциплинама, а за најбоље су предвиђене и новчане награде.⁵⁰ Осим трка, приређена су и стрељачка такмичења.

47 Анон., „Дневне вести. Изложба г. В. Резникова у Смедереву“, *Политика* (Београд), 5. октобар 1930.

48 Исто.

49 Слике В. Резникова, академског сликара, инжењера по струци, биле су већ једном приликом излагане у сали новог општинског дома о чему је писао дневник „Време“. Након те изложбе „његовим великим сликама украшене су канцеларије готово свих надлештава у Смедереву, а мање су набавиле све имућније куће“ : А. Ст., „Смедеревски град на платну“, *Време* (Београд), 27. децембар 1927.

50 Прва обласна трка „Ђурађ Смедеревац“, стаза 1400 метара; Друга трка „Дунавска бановина“, стаза 1000 метара; Општа трка смедеревског града, стаза 1800 метара; Четврта, цокејска препонска трка „Подунавље“, стаза 2400 метара, и пета, касачка трка једнопрежне чезе, стаза 5000 метара: М. П., „Јучерашња народна...“, *Политика* (Београд), 6. октобар 1930.

За то време, пред црквом је у поподневним часовима одржано популарно предавање о Смедеревском граду и народно весеље. Увече је организован и кермес са војном музиком за грађанство. Коначно, од 21 час је у општинском дому приређена велика забава. Тек након тога грађани и гости из других градова разишли су се кућама.

Како је већина програма имала званичан карактер, очекивано је било да се изложбе и весеља наставе и сутрадан у мање формалној атмосфери. Тако су током другог дана прославе одржане пре подне: служба божја, разгледање изложби, веслачке утакмице и закуска у виноградарској задрузи, а по подне трке. Другог дана увече одржани су предавање о Смедереву и позоришна представа.⁵¹

POST FESTUM

Решењем министра просвете Краљевине Југославије Божидара Ж. Максимовића број 29496 од 22. августа 1930. предвиђено је штампање посебног издања – *Споменице петстогодишњице смедеревскога града деспота Ђурђа Бранковића* под уредништвом Пере Ј. Поповића, архитекте.⁵² Иако је планирано да ова значајна монографија, у графичком и штампарском смислу веома захтевна и високог квалитета израде, буде штампана поводом прославе петстогодишњице, она је званично објављена са готово две године закашњења. Штампана, репродукције и клишеи рађени су у Државној штампарији у Београду 1930. и 1931. године.⁵³ Осим П. Поповића, уредника и аутора већег дела књиге – архитектонског дела и чланка о лику деспота Ђурђа, историју Смедерева од римских времена до пада Смедерева под отоманску власт 1459, написао је проф. др Љ. Петровић, а последњи део, о предаји кључева града Смедерева од стране Турака војду Првог српског устанка Карађорђу 1805. написао је Милан Ј. Константиновић, адвокат из Смедерева. Осим тога, илустрације, графичке композиције и остале архитектонске цртеже урадио је такође П. Поповић, који је, у сарадњи са Грађевинским одељком Смедеревске општине, извршио и архитектонска снимања, премеравања и цртања. Лик деспота Ђурђа са *Есфигменске повеље* копирао је Дикиј, сликар Управе Двора.⁵⁴ На самом крају књиге одштампан је и говор председника смедеревске општине

51 Г. Ранковић et al., *Уздање...*, 132.

52 П. Поповић (ур.), *Споменица петстогодишњице смедеревскога града деспота Ђурђа Бранковића*, Београд–Смедерево, 1932, IV. (У даљем тексту само *Споменица*).

53 *Исто*.

54 *Исто*.

Љ. Видаковића, који је одржао на прослави петстогодишњице града одржаној 5. октобра 1930. године.⁵⁵

Из наведеног закључујемо да је ово свакако био важан државни пројекат, који је укључивао заједнички рад надлежних министарстава, Управе двора, стручњака са Универзитета у Београду, као и Смедеревске општине.

О разлозима кашњења поменуте *Споменице* сазнајемо из локалне штампе, тачније из недељника „Глас Подунавља“, у којем је у априлу 1932. на насловној страни дат приказ ове публикације. У тексту се као главни разлог кашњења наводе „технички разлози“, јер „израда разноврсних клишеа, репродукција многобројних снимака захтевала је много времена као што су то захтевали и остали делови опреме једне овако велике књиге“.⁵⁶ У наставку ове вести–приказа, описују се садржај књиге, њени најважнији делови, спомињу аутори, а на крају текста се истиче како је књига „један леп примерак, јубиларни зборник достојан предмета коме је посвећен – ова Споменица, и садржајно и технички, претставља позитиван резултат великих напора који су морали стати и много времена, и много материјалних издатака“.⁵⁷

Белешка о аутору

Мирослав П. Лазич, МА
Музеј у Смедереву, виши кустос историчар
Контакт: supergile@yahoo.com

⁵⁵ Исто, 145–147.

⁵⁶ Анон., „Споменица петстогодишњице града Бурђа Бранковића“, *Глас Подунавља* (Смедерево), бр. 56, 17. април 1932.

⁵⁷ Исто. Додајмо и то да је оновремена цена ове луксузно опремљене књиге била 160 динара, али да се преко смедеревске општине могла купити и по повољнијој цени од 128 динара.

ЛИТЕРАТУРА

Вукашиновић, Владан и Коцић, Сања, „Соколство у Смедереву до почетка Другог светског рата (1912–1941)“, *Физичка култура*, Vol. 67, бр. 2 (2013).

Вулетић, Бојка, *Лексикон смедеревских аутора*, Смедерево, 2007.

Милетић, Гордана, *Два репрезента смедеревског виноградарства – Смедеревска виноградарска задруга и Изложбе вина и грозђа. 110 година од прве Изложбе грозђа и 100 година од оснивања Смедеревске виноградарске задруге*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2009.

Павловић, Леонтије, *Историја Смедерева у речи и слици*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 1980.

Ранковић, Гордана et al., *Уздарје Милану Јовановићу Стоимировићу*, Музеј у Смедереву, Народна библиотека Смедерево и Историјски архив у Смедереву, Смедерево, 2002.

Стојић, Иван (ур.), *Енциклопедија Смедерево*, ИКОМО, Смедерево, 2012.

ПЕРИОДИКА И ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Време

Глас Подунавља

Политика

Правда

Петровић, Љубомир, *Смедерево у српској историји и књижевности*, Штампарија књижарско-издавачког завода „Напредак“, Панчево, 1922.

Поповић, Ј., Пера, (ур.), *Споменица петстогодишњице смедервскога града деспота Ђурђа Бранковића*, Државна штампарија и Смедеревска општина, Београд–Смедерево, 1932.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Лични Фонд Милана Јовановића Стоимировића у Историјском архиву у Смедереву, кутија број 1, Лист „ПРОСЛАВА 500 годишњице зидања Смедеревског града у СМЕДЕРЕВУ“

Фонд Милана Јовановића Стоимировића у Народној библиотеци Смедерево, кутија са фотографијама, Коверта са фотографијама са прославе 1930.

Summary

Miroslav P. Lazić

MARKING OF THE 500TH ANNIVERSARY FROM SMEDEREVO'S TOWN BUILDING IN SMEDEREVO 1930.

Marking of 500 years had a wider, national character, since the building of the so-called Mali grad or the Despot Đurađ Branković Castle presented, of course, one of the greatest events whose importance overcame narrow local or regional frameworks. The confirmation in favor of this conclusion comes from contemporary press ("Politika", "Pravda", "Vreme" ...), in which was intensely written about this event not only before or after this event, but also long before the event itself that happened in Smederevo on October the 5th, 1930. In this article are elaborated the circumstances in which this big celebration was organized, more precisely how it was prompted by the professional public from the Association of Friends of Antiquities from Belgrade, but also what kind of the important role played city leadership of the Smederevo municipality, led by an ambitious and incumbent President of the municipality Ljubomir Vidaković. It is important to note that the event had a very important introduction in the form of ambitiously started and thoroughly guided excavations on the Rudnik Mountain with the aim of finding the grave of the founder of the Smederevo - despot Đurađ.

The celebration of the 500th anniversary of Smederevo had many dimensions - it was a cultural, economic, religious, sports, and important political event. List of the highest guests who participated in the celebration of the five centuries since the building of the last Serbian medieval capital (His Holiness Patriarch of Serbia, Varnava, the emissary of His Royal Highness, Colonel Konstantin Kostić, Bishop of Bitola, Josif, Minister of Construction, Mr. Trifunović...) also speaks about the significance of this event. Besides to the large number of guests from Belgrade and the surrounding cities, the celebration was enriched by representatives of the Sokol associations, antique fans, sports competitors, and numerous exhibitors at numerous exhibitions, among which the most important were the agricultural ones.

This two-day event brought Smederevo out of the local-regional framework, and at least in a short time, it focused the attention of Serbia,

as well as other parts of the Kingdom of Yugoslavia, towards the former capital of despot Đurađ. The celebration itself also had its post festum in the form of the publication of the famous monograph about the history of Smederevo, by the organizer and one of the authors Pera Popović, an architect, which is still an important starting point for researchers of Smederevo city.

Немања Ж. Девећ

ПОКРЕТ ЗБОР У СМЕДЕРЕВСКОМ КРАЈУ 1935–1941

Анстракт: Активности Димитрија Љотића и његовог покрета Збор деценијама су биле предмет једностраног тумачења, подређеног идеолошким премисама. У смедеревском крају, који је Љотић био за вичај, овај покрет је оставио снажан печат, посебно у турбулентном периоду тридесетих година 20. века. Овај рад има за тему анализу активности покрета Збор у смедеревском крају, посебно у периоду 1935–1938, године. Рад представља профиле људи који су предводили Збор, визију Димитрија Љотића о развоју смедеревског краја – најпре кроз просвету и задругарство, примену политичких начела у локалној средини и, посебно, изборне борбе у наведеном периоду. На основу архивске грађе из до сада некоришћених фондова архиве БИА и Историјског архива Београда, постојеће литературе, мемоарских записа и других историјских извора, настојаћемо да дамо трезвене одговоре на неколика питања која за циљ имају свеобухватно сагледавање улоге Димитрија Љотића и ЈНП-а Збор, у подручју где је и потекао.

Кључне речи: Смедеревски крај, изборне борбе, Димитрије Љотић, Збор.

Југословенски народни покрет (ЈНП) Збор се на политичкој сцени Краљевине Југославије појавио у јануару 1935. као реакција на перманентне друштвено-политичке кризе у скоро дводеценијском животу југословенске државе. Послератна тумачења, подређена идеолошким премисама, било да се ради о апологетима Димитрија Љотића у емиграцији или марксистичким историчарима у земљи, онемогућила су трезвено сагледавање и историјску оцену улоге овог покрета. Председник покрета је од оснивања био Димитрије Љотић, потомак старе, утицајне породице, која је дуже од века била блиска династији

Карађорђевића, и син Владимира Љотића, некадашњег посланика, сенатора, конзула и председника Смедеревске општине. Његов политички успон поклопио се и са сменом политичких генерација у Смедереву. Љотић је постепено смањивао утицај остарелог првака Демократске странке и бившег министра Косте Тимотијевића. У тим годинама Љотић је заговарао идеју задругарства, покренуо рад Народног универзитета, урадио пројекат регулације плавне реке Језаве.¹

Можда би данас изазвало опречне реакције ако бисмо извели примерима оправдан закључак да је он у првим годинама политичког ангажмана заправо стварао неку врсту борбене „групе грађана“ или, ако бисмо га модерним речником именовали, антиестаблишмент покрета. Пред судом у Смедереву често је бесплатно заступао сиромашне грађане, а на недељним службама у цркви био је за певницом. Из тог периода потичу и његова бројна кумства. Због свега тога популарност Димитрија Љотића видљиво је расла у срезу. Као обласни посланик, Љотић изоштрава сопствене идеолошке ставове: одушевљава се сељаштвом у којем налази моралне узоре и презире „партизанство“ – партијско секташење и политизацију друштва, одакле доцније настаје и његова скепса према либералној демократији и парламентаризму какви су постојали у Краљевини. Љотић је заговарао идеју сталешке скупштине, у којој би грађани општим правом гласа бирали представнике које не би кандидовале партијске листе, већ професионалне, сталешке, културне и добротворне организација. Зато је 1929. поздравио одлуку краља Александра Карађорђевића да распусти парламент и заведе лични режим. О себи је од тада говорио да више није радикал, већ „човек 6. јануара“.² Започео је и његов успон ван локалних оквира; постао је бански већник, а 1931, на краљев позив, и министар правде. Пошто није прихваћен његов нацрт устава, поднео је оставку већ после неколико месеци; повукао се из политике и вратио адвокатури.

Недуго пошто је краљ убијен, окупио је истомишљенике, представнике неколико националних покрета и фракција, да би основали Југословенски национални покрет Збор. Програмска начела симболично су објавили 6. јануара 1935. Сумирајући ова начела, циљеви покрета би се, према тумачењу Г. Давидовића, могли свести на четири основне тезе: створити југословенску нацију уз ојачавање ауторитета круне, створити сталешку државу са планском привредом, остварити

1 Д. В. Љотић, *Одабрана дела*, књига 1, Минхен 1981, 272, 294, 335, 360.

2 Исто, 362, 366, 371, 395, 409.

морални препород друштва уз ангажовање најбољих у том процесу. Према Горану Давидовићу, једном од ретких историчара неоптерећених идеологијом који су изрицали свој суд о Збору, „покрет има неколико додирних тачака“ са једним бројем идеја које се налазе у фашизму, али је глобално далеко од њега, првенствено због свог снажног хришћанства и монархизма“.³

Архивска грађа настала из рада покрета Збор расута је и несрећна, а већи део ње је и уништен или изнесен из земље. Зато је на историчару незахвална улога да из тих сачуваних фрагмената покуша да ослика овај политички покрет.

Најпре, за период његовог настајања, драгоцен извор представља грађа Безбедносно-информативне агенције, похрањена у Архиву Србије. Димитрије Љотић је, природно, као политичар у успону, био у преписци са бројним личностима, како из смедеревског краја, тако и из остатка Југославије, посебно са присталицама своје организације. У преписци са личностима из смедеревског краја у том раном периоду доминирају молбе за помоћ у различитим случајевима (посебно у време када је Љотић био министар) као и пословна преписка; по том мање позната преписка са будућим страначким колегама, али и црквеним великодостојницима, посебно са епископом браничевским Венијамином почев од 1934, свештеником Костом Мајсторовићем из Азање – који позива Љотића на збор у Азању како би тамо развијао покрет итд. Међутим, треба нагласити да у овом архивском фонду није сачувана и оригинална преписка, већ само постоји списак заплењених писама и кратак опис њиховог садржаја. Очигледно је да су припадници безбедносних служби имали у рукама већи број Љотићевих писама, али она до сада нису постала доступна и истраживачима прошлости. Свакако, и тако непотпун, овај историјски извор је од користи историчару, јер ако ништа друго – пружа контуре о Љотићевом раду и контактима које је одржавао уочи и у првим данима након формирања покрета.⁴

По теренском истраживању, анализом састава среских одбора овог покрета у смедеревском крају (срезови Подунавски, Јасенички и Великоорашки, са 52 насељена места), можемо јасно видети који профил људи је подржавао Збор непосредно по његовом оснивању.

3 Горан Давидовић, „Југословенски народни покрет Збор у чачанском крају 1935–1945. године“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, 30, 2000, 145–146.

4 Архив Србије, фонд Безбедносно-информативне агенције (даље: АС, БИА), I, 32/8.

У Смедереву, које је брзо израсло у главно упориште покрета у Србији, помогао га је углавном средњи чаршијски сталеж, али и адвокати (браћа Љотић, Славко Јереминов, Владимир Јелић, Живадин Богдановић), свештеници (Милан Благојевић, Живадин Крупежевић, Кузман Максимовић, а у околним селима и Милош Вучковић, Радослав Влајић, Божидар Спасић), крупни трговци (Живота Тодоровић, Драгослав Јефремовић), те студенти и гимназијалци, вршњаци и другови Љотићевих синова. По селима је имао подршку већег броја истакнутих домаћина. Најјасније се та структура уочавала у Јасеници, где су покрет предводили свештеник Коста Мајсторовић, трговац Вита Перић, пољопривредни произвођач и истакнути ратни ветеран Благоје Мирковић.

Снага тек формираног покрета први пут је могла да се измери на тзв. петомајским парламентарним изборима 1935. године. Овде су Љотићеви следбеници, као ретко где у земљи, имали да укрсте копља и са влашћу и са опозицијом. Режимска Југословенска национална странка (ЈНС) однела је на „петомајским изборима“ преко 60 одсто гласова, али су изборни резултати у смедеревском крају показали већу приврженост опозиционим листама. Бирачи Јасеничког среза већински су подржали листу ЈНС – са 46,63% гласова, а Удружена опозиција освојила је 27,29%; у Великом Орашју ЈНС је изгубила за пет одсто разлике – добила је 44,61%, а Удружена опозиција тријумфовала са 49,58 одсто.⁵ У Подунавском срезу обе листе убедљиво је потукла трећа листа, која је у Југославији представљала политичку маргину, али је у смедеревском крају имала изузетну снагу. Била је то управо листа ЈНП Збор Димитрија Љотића, предвођена његовим зетом, већ поменути трговцем и извозником Животом Жиком Тодоровићем.

Љотићеви кандидати освојили су на изборима 1935. године 23,48% гласова у Јасеничком срезу; 5,32% у Великооорашком срезу и 5250 гласова у Подунавском срезу – чиме су тамо постали и победници.⁶ Тако је Збор, израстао на брзину и готово стихијски, по први пут забележио добре резултате у овом делу Шумадије и Поморавља, иако на државном нивоу није прешао цензус нити добио посланичке мандате. Већ тада, срески начелник из Смедерева, извештавајући Краљевску банску управу у Новом Саду о ситуацији у његовој „зони одговорно-

5 Н. Девић, *Демократска странка у Великој Плани 1919–2000*, Београд 2008, 23.

6 Р. Пауновић, *Стазама слободе кроз смедеревски крај*, Смедерево 1984, 53–54; З. Павловић-Томашевић, М. Милић, *Град на Јасеници*, Београд 1972, 164.

сти“, наводи да је „срез Подунавски такорећи центар и штаб Димитрија Љотића и његових присталица тако да се на рад покрета Збор мора нарочито пазити, а поготову на његову (...) илегалну акцију“.⁷

Накратко примирена политичка ситуација поново се узбуркала на општинским изборима 1936, када је Збор, боље организован, добио на управу низ сеоских општина у околини Смедерева, па затим још снажније за нове парламентарне изборе 1938. У међувремену, долази и до жестоких окршаја између власти и представника Збора око градске управе у Смедереву. Наиме, од августа 1935. до марта 1936. на челу општине налазио се несуђени посланик, кандидат Збора, Живота Тодоровић, у то време зацело политичар са највећом подршком у граду. Тада, међутим, Тодоровић скупа са свим градским већницима бива смењен, а исти се бирају из редова режимске странке. Према неким наводима, до ове смене дошло је на личну интервенцију и притисак Милана Стојадиновића. На чело општинске управе долази др Живадин Стефановић Сомборац, који се нашао под критиком „збораша“ као „придошлица“ у Смедерево, док ће Тодоровић и даље остати званични првак Збора у срезу и на предстојећим изборима.⁸

Већина савременика као један од главних кохезивних фактора унутар покрета наводи личну харизму Димитрија Љотића. И љути Љотићеви политички противници, попут Драгољуба Јовановића или пак извештача из британске амбасаде, одавали су признање његовом личном поштењу и харизми. Можда је најбоље описе Љотићеве личности оставио његов највећи ривал у Смедереву, новинар и публициста Милан Јовановић Стоимировић. Он 1938. записује у свој дневник: „Има се импресија да је Љотић врло јак у округу. Око њега је све што је пуштено с робије или што треба да иде на робију – а он је заиста свет човек. Ја нисам лишен респекта према њему“. Нешто касније, исте године, Стоимировић закључује: „Љотић оставља утисак једног интелигента из XIX века. Он је сав у традицијама те епохе. (...) Он је сав у прашини монархизма, и она ће га прогутати. Јер монархија не награђује лојалне, него нелојалне људе. А Љотић је одвећ лојалан и сав у неким чудним идеалима. (...) Ипак, треба скинути капу пред његовом радљивошћу и ванредним пожртвовањем човека који воли отаџбину и страда ради тога патриотизма“. Коначно, и сам одаје највише признање његовом моралу: „Љотић добија у масама, јер ужива

7 Архив Војводине (даље: АВ), фонд 126/1 (Краљевска управа Дунавске бановине), 546/1935.

8 АС, БИА, I, 32/19; АВ, фонд 126/2, 22127/1936.

глас поштеног човека и човека од уверења, што он у ствари и јесте“.⁹

Први већи сукоб између представника владајуће странке и Љотићевих присталица у Смедеревском крају, а који је забележен у изворима, одиграо се у новембру 1936. године. Тада су чланови Збора упали на конференцију ЈРЗ у Смедереву с намером да је прекину, па пошто нису у томе успели – физички су се сукобили са жандармима. У том сукобу један жандарм и два градска пандура задобили су лакше физичке повреде, због чега су среске власти доцније казниле десеторицу изгредника новчаном казном и глобом. Занимљиво је да се међу кажњенима нашао и Петар Грујић, тадашњи председник општине Шалинац са листе Збора, који ће од 1941. године бити један од организатора добровољаца у срезу. Међу именима учесника сукоба са обе стране врло често налазимо и личности које ће узети активног учешћа у грађанском рату који је уследио свега неколико година касније. Изгледа да је зло семе за тај сукоб било посејано знатно раније, још у изборним борбама тридесетих. До новог физичког сукоба између ове две странке дошло је у Смедереву поново у мају 1937. године. Такође, у подацима о кривичним делима на терену Дунавског жандармеријског пука 28. јула 1937. наводи се да су у селу Сараорци, среза Орашког, пронађена „4 летка под насловом ‘Грађанима Југославије’ које је издао ЈНП ‘Збор’ са потписом Димитрија Љотића. (...) Летци су заплењени и предати начелнику среза Орашког, дочим се за растурачем трага“. Ове летке државно тужилаштво било је због њиховог оштрог садржаја забранило, али су у наведено време растурани у већем броју насеља у Поморављу. Очигледно, Љотић и његови следбеници нису се мирили са изборним поразом и већ су се припремали за наредне.¹⁰

Политичка борба у Подунавском срезу налчила је пред нове парламентарне изборе, у јесењим данима 1938, на прави правцати фронт. У овом пределу преплитали су се утицаји три водеће странке и коалиције: Југословенске радикалне заједнице, Удружене опозиције и ЈНП Збор. Посланички кандидати са листе Збора били су: у Подунавском срезу – Живота Тодоровић и Милан Рашковић, земљорадник из Осипаонице, као његов заменик; у Великоорашком – Неша Бранковић, адвокат из Пожаревца и његов заменик Костадин Јанковић, кафеџија из Лозовика; у Јасеничком – свештеник Коста Мајсторовић

9 М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, 210, 315, 328.

10 АВ, фонд 126/2, 79780/1936. и 53404/1937.

и његов заменик Живота Симић из Селевца.¹¹ Смедеревски листови „Глас Подунавља“ и „Смедеревски журнал“, у узаврелој политичкој атмосфери, најбоље су осликавали пејзаж Смедерева из недеље у недељу. Први је директно стао на страну Димитрија Љотића и његовог кандидата Ж. Тодоровића, а други, покренут управо пред изборе, у октобру 1938, уз његовог главног супарника, кандидата режимске Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), већ поменутог Милана Јовановића Стоимировића.¹² Први број „Смедеревског журнала“ већ је критиковао Љотића из времена министровања; други, новембарски, критиковао је његово бављење „високом политиком“ док му је завиचाј остао беспутан и безводан. Текстови су циљали на то да Љотић није свој ауторитет заложио за помоћ осиромашеним селима, па се као следеће постављало питање зашто би његов кандидат поново добијао подршку грађана. Коначно, као да се најављивао и обрачун са њим и његовим присталицама: „Кад хоће да се бори силом против једног поретка и реда који је он сам увео, он треба да буде спреман да поднесе и последице.“¹³

Рат у штампи је тек донекле осликавао сукобе који су беснели на терену. Поготово су уморасана била смедеревска села, где је била најживља предизборна агитација и где су се сукобљавали провладини људи са огорченим Љотићевим присталицама. По селима, главној „гласачкој бази“ у округу чије је становништво углавном било аграрно и по томе „одскакало“ и изнад државног просека, одржавани су зборови политичких странака уз говоре посланичких кандидата – и такве ситуације увек су претиле да изазову и симпатизере ривалских организација. Политичка борба и кампања протицала је уз бројне примере уцена, застрашивања, чак и отворену корупцију и куповину гласова. У селу Скобаљу, на Морави, где је Збор створио упориште, организована је „сахрана ЈРЗ“, све са мртвачким сандуком, пратећом поворком, црним барјацима и нарицањем кроз село. Један локални збораш у мантији је симулирао опело над „упокојеном странком“, да би на крају „покојника“ спалили, уз одушевљење присутних. Посланички кандидат Збора у Јасеничком срезу, иначе свештеник Коста Мајсторовић из Азање, организовао је и „сахрану ЈРЗ“ у свом селу. Кроз центар је прошао са поворком присталица, носећи мртвачки

11 АВ, фонд 126/2, 82666/938.

12 М. Лазић, М. Ђорић, „Избори за народне посланике у Подунавском срезу 1938. године“, *Смедеревски зборник*, 3, 2012, 172–173.

13 Анон., „Истина ће победити!“, *Смедеревски журнал*, 5. 11. 1938.

сандук на ком је писало „Бог да прости ЈРЗ“. Затим је служио опело.¹⁴ Међутим, врхунац се догодио у Лугавчини, када је, током збора ЈРЗ у овом селу, дошло до масовне туче између њихових гласача и збораша. Како је у свом дневнику навео М. Ј. Стоимировић, „летела [су] јаја, мотке итд., седморица рањених. Телеграфисали смо из Смедерева председнику Владе, молећи истрагу“. Већ недељу дана касније, услед узаврелих страсти и активности „љотићеваца“, Стоимировић је размишљао о повлачењу кандидатуре: „У ствари, у Миту 2.000 Смедереваца верује као у Бога. Мислим наравно на Срез. Борити се са тим светом, то би био слом“.¹⁵

У смедеревском крају забележено је овом приликом још неколико тешких физичких сукоба – у Петријеву, у Водњу, у Раљи, у граду Смедереву, па и у Јасеничком срезу, где је посланички кандидат Збора Коста Мајсторовић натерао коња на жандарме и потом се гушао са њима. Тако радикалан приступ у политичкој борби, али и све чешћа оштра јавна иступања Димитрија Љотић против владе, довела су 26. октобра до његовог хапшења. У исто време, на њега се обрушила и режимска штампа, посебно „Смедеревски журнал“. Јасно, како се ближио дан избора, реторика се заоштравала.¹⁶ Влада је овим чином покушала да потпуно дискредитује вођу Збора и демонстрира снагу, али је изазвала само контраефекат – Љотићеве присталице почеле су да свог председника величају као мученика. Омладина Збора у Смедереву штампала је поводом овог догађаја летак са оштром реториком и позивом у бој: „Другови! Труба ‘Збора’ труби збор! Њен звук продире сетно, разорно у срца заспалих бораца. Борци се буде. Легије ‘Збора’ све су веће, јаче“.¹⁷

Изборни дан, 11. децембар 1938, такође је био испуњен инцидентима. Увече су, међутим, присталице Збора у већем делу округа славиле. У Подунавском срезу, њихов кандидат Живота Тодоровић победио је у скоро свим изборним јединицама; у свакој од њих, осим у Смедереву и Друговцу, добио је више од 40% гласова, а у 19 од 25 општина забележио је апсолутну победу са преко 50% гласова. Коначан резултат био је следећи: Удружена опозиција освојила 1852, ЈРЗ 3311, а Збор

14 Ј. Ђорђевић, *Монографија Скобаља за период 1930–1945* (рукопис), 201–202; Б. Живковић, Н. Владисављевић, *Азања, највеће село у Србији*, Азања 1981, 141.

15 М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, 198.

16 Анон., „Крај једне илузије“, *Смедеревски журнал*, 12. 11. 1938.

17 М. Лазић, М. Ђорић, *н. д.*, 184.

5819 гласова. Разочарани Милан Јовановић Стоимировић оставио је у свом дневнику пластичну слику славља победника у граду на Дунаву. И постизборни број „Смедеревског журнала“ делио је опоре утиске. Листа Збора победила је и у Јасеничком срезу, освојивши 4747 гласова, док је другопласирана ЈРЗ са 4040 гласова. Удружена опозиција освојила је свега 1593 гласа. Међутим, на нивоу Дунавске бановине Збор је добио тек 3,33% гласова, а победа ЈРЗ-а била је убедљива – са више од 70% освојених гласова. Тако Збор по други пут за три године није успео да пређе цензус и добије посланике у парламенту, иако је забележио и благи пораст гласова. Тако, иако губитници избора, кандидати ЈРЗ-а су и у Подунавском и у Јасеничком срезу били изабрани за народне посланике.¹⁸

Ни ови изборни резултати, по свему судећи, нису превише поколебали ни Љотића ни његове сараднике. Они су наставили рад на терену као да се кампања наставља. Непосредно после избора, у изворима налазимо податак да је 31. децембра у преподневним часовима, вођа Збора одржао посећену партијску конференцију у Паланци, и то без претходне пријаве и одобрења скупа. Према извештају банској управи, „срески начелник (...) је одмах послао управ. канц. чиновника Станишића да збор растури, али исти то није био у стању учинити, пошто се скупила велика маса народа“. Због овог случаја, начелник Јасеничког среза Живан Илић је позван на одговорност Краљевској банској управи и због небудности кажњен глобом од 200 динара.¹⁹

Читава генерација младих људи рођених између два светска рата, старости 20 до 30 година, стасала да уђе у јавни живот, била је препуштена сама себи. Ни Демократска странка ни ЈРЗ нису успели преко својих омладинских секција да остваре јачи утицај на омладину нити да је привуку себи. Борбени омладинци, жељни промена у друштву и држави, сврставали су се међу комунисте или „љотићевце“, у времену када су тоталитарни изазови с лева и с десна добијали на популарности и утицају. Из напуклина југословенског друштва, мистични и конспиративни, ови покрети младих бунтовника могли су само да бујају. С обзиром да је деловање КПЈ било законом забрањено, њихови симпатизери били су често инфилтрирани у спортска друштва

18 Исто, 195. З. Павловић-Томашевић, М. Милић, н. д., 164; Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд 1997, 243. Анон., „После 11. децембра“, *Смедеревски журнал*, Божић 1939.

19 АВ, фонд 126/2, 4286/1939.

и школске читалачке дружине. Насупрот њима стајали су омладинци покрета Збор, под именом „Бели орлови“. По социјалном статусу, образовању и одгоју, ни они нису представљали сушту супротност младим комунистима. Међутим, њихови погледи на будућност државе били су у бити различити. Млади смедеревски збораши, углавном гимназијалци, организовали су „журе“ и игранке по приватним становима; у активностима су међу њима предњачили и синови Димитрија Љотића – Владимир и Никола. И вербално и у пракси били су у акцији против бољшевизма и његовог утицаја у школама. Није требало да прође много времена па да започну и њихови сукоби са прикривеним комунистичким подмлатком у смедеревској гимназији. И једни и други одржавали су током 1939. илегалне састанке у школској згради, а сукобили су се око управе литерарне дружине, на коју су обе организације претендовале. Када је дошло и до туче, школска управа их је у целости разоткрила, па применила и санкције над недисциплинованим ученицима. Из школе је искључено четворо најзагриженијих скојеваца и вероватно исто толико омладинаца Збора. Обе организације након овог догађаја понеле су још дубљу мржњу и презрење према супарничкој, будући да су и једни и други тврдили су да су их управи проказали другови супротне оријентације.²⁰ Било је то продубљивање већ постојећих подела и стварање климе у којој ће грађански рат, започео 1941, давати прилику за свођење многих личних рачуна.

Пошто је од власти окарактерисан као радикалан покрет, рад Збора је у новембру 1940. био забрањен. Немамо података у изворима како се то одразило и на његове огранке у смедеревском крају и какве су даље биле њихове активности. Ново поглавље у раду ЈНП Збор отворено је немачком окупацијом и распарчавањем Југославије априла 1941, када је из овог покрета регрутован највећи број будућих добровољаца – припадника СДК, која је деловала у оквиру војних снага генерала Милана Недића. Међутим, перцепција „љотићеваца“ била је и у том периоду знатно другачија у овом крају него у остатку окупирани Србије. Димитрије Љотић, као личност која је персонификовала колаборацију у Србији, био је у родном граду понајпре запамћен као „изванредни комесар за обнову Смедерева“ – човек који је осмислио и извео обнову града тешко пострадалог у великој експлозији муниције 5. јуна 1941. Иако је његов политички утицај после априла 1941.

20 Н. Јовановић, *Светозар Спасојевић, професор гимназије и управник Градске књижнице*, Смедерево 2007, 98–99; К. Д. Марковић, *Ја и моји ратни другови*, књига II, Београд 1978, 139.

и овде значајно опао, о њему и његовом покрету дуго су опстале „две половине сећања“. С једне стране, живела је слика о његовој „неимарској улози“, а са друге она мрачна о хапшењу, прогону и убиствима родољуба и антифашиста.

Међутим, морамо уочити да између предратног и ратног периода, као и између идеја и праксе Љотићеве политике – постоји огромна разлика. Догађаји из 1941, посебно од „крагујевачког октобра“, бацили су сенку и онемогућили да се улога покрета Збор сагледа реално и у свој својој сложености и у предратном периоду. Ако би о смедеревским зборашима изрицали свој суд, морали бисмо да имамо у виду чињеницу да њих у овај покрет нису уводиле ни фашистичке нити антисемитске идеје – то њихове предратне и ратне биографије најбоље кажују. Они су се овој борбеној „групи грађана“, како смо је оценили на почетку овог рада, придруживали углавном због самог Димитрија Љотића и угледа његове породице, те жестине коју је показао у решавању комуналних, културних и друштвено-политичких проблема. Ту није било речи о хомогеном и идеолошки прекаљеном покрету који се 1941. листом сврстао уз „српске пријатеље Новог поретка“. Не привлачи ли пажњу и чињеница да је свештеник Милош Вучковић из Осипаонице, један од истакнутих локалних збораша, био и један од главних говорника у Смедереву 27. марта, славећи одлуке пучиста, да је бивши посланички кандидат Збора у Јасеници, свештеник Коста Мајсторовић отишао генералу Дражи Михаиловићу на Равну гору – и зато касније био и бањички сужањ, али и да је Драгољуб Лукић Павле, некадашњи члан Збора из Вучака, постао један од најватренијих локалних комуниста – и први послератни председник Среског Народноослободилачког одбора?

Белешка о аутору

Немања Ж. Девић, МА
Смедеревска Паланка
Контакт: nemanjadevic4@gmail.com

ЛИТЕРАТУРА

Давидовић Горан, „Југословенски народни покрет Збор у чачанском крају 1935–1945. године“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, 30, Чачак 2000.

Дамњановић Марковић Кика, *Ја и моји ратни другови*, књига II, Слобода, Београд 1978.

Девећ Немања, *Демократска странка у Великој Плани 1919–2000*, Истраживачко-издавачки центар Демократске странке, Београд 2008.

Ђорђевић Јован, *Монографија Скобаља за период 1930–1945* (рукопис)

Живковић Бранислав, Владисављевић Никола, Азања, *највеће село у Србији*, Месна заједница, Азања 1981.

Јовановић Стоимировић Милан, *Дневник 1936–1941*, Матица српска, Нови Сад 2000.

Јовановић Небојша, Светозар Спасојевић, професор гимназије и управник Градске књижнице, Народна библиотека, Смедерево 2007.

Лазећ Мирослав, Ђорић Милена, „Избори за народне посланике у Подунавском срезу 1938. године“, *Смедеревски зборник*, 3, Смедерево 2012.

Љотић В. Димитрије, *Одабрана дела*, књига 1, Искра, Минхен 1981.

Павловић-Томашевић Зорица, Милић Миодраг, *Град на Јасеници*, Култура, Београд 1972.

Пауновић Радослав, *Стазама слободе кроз смедеревски крај*, Општински одбор СУБНОР–Музеј „Димитрије Давидовић“, Смедерево 1984.

Тешић Драган, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Институт за савремену историју, Београд 1997.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Аноним, „Истина ће победити!“, *Смедеревски журнал*, 5. 11. 1938.

Аноним, „Крај једне илузије“, *Смедеревски журнал*, 12. 11. 1938.

Аноним, „После 11. децембра“, *Смедеревски журнал*, Божић 1939.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Војводине, фонд 126/1 и 126/2 – Краљевске управе Дунавске бановине – прво и друго одељење (кабинет бана, управно одељење), 1935–1941.

Архив Србије, фонд Безбедносно-информативне агенције, збирка I, фасцикла 32 – Покрет Збор

Summary

Nemanja Ž. Dević

MOVEMENT ZBOR IN SMEDEREVO REGION 1935–1941

The Yugoslav People's Movement Zbor, led by Dimitrije Ljotić, left a strong mark on the political, social and cultural life of the Smederevo region in the period 1935–1941. Although a marginal political organization at the state level, represented the reaction of the local people to all the crises through which the state and society passed. The members of the Zbor represented a fighting group that did not overlook the radical methods in achieving the set political goals, but with that they did not differ much from the other parties and, in general, from the epoch in which they were created and acted. Already at that time, a suitable ground was created from which in 1941 will sprout the evil seed of civil war. Remained almost unnoticed in the local historiography that the followers of Dimitrije Ljotić tried to overgrow "a group of citizens" and to develop a vision of the development of the town of Smederevo and its surroundings. Active work in the local environment brought them victory in two of the three administrative districts in the former Smederevo's county in 1935 and 1938.

УМЕТНОСТ

Александар Ђ. Кадијевић

АРХИТЕКТОНСКИ РАЗВОЈ СМЕДЕРЕВА (1918–1941) У СВЕТЛУ ИСТОРИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Анстракт: Захваљујући близини Београда, али и сопственој еманципацији, у периоду између два светска рата Смедерево бележи завидан градитељски успон базиран на демографском и привредно-индустријском расту. У граду и околини подигнуто је мноштво вишепородичних стамбених зграда, једнопородичних кућа, управних, школских, трговачких, угоститељских и занатских објеката, индустријских постројења и меморијалних споменика. Знатно је унапређена саобраћајна инфраструктура, уређене су парковске површине и дунавски пристанишни појас са прилазима средњовековној тврђави. Уважавајући претходна историографска тумачења, свеобухватно атрибуирање, прецизно датовање и валоризовање смедеревског међуратног градитељства, је неопходно продубити и организационо објединити. Тиме ће се ојачати његов цивилизацијски статус и осигурати делотворнија заштита.

Кључне речи: Смедерево, међуратно раздобље, архитектура, урбанизам, историографија, заштита.

Посматран са историјске дистанце, краткотрајни међуратни период (1918–1941) развоја српске архитектуре може се сматрати вишеструко узорним и плодним¹ и то не само у Београду, престоници тадашње Југославије,² већ и градовима који су му економски и културолошки гравитирали. Захваљујући близини метрополе, али и сопственој еманципацији, уз Земун и Панчево, Смедерево доживљава

1 А. Kadijević, „Newer Serbian Architecture and its Audience“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 39 (Нови Сад), 2011, 253–270.

2 P. J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941*, Beograd 1992.

градитељску експанзију базирану на демографском и привредно-индустријском расту.³

Грађевински фонд међуратног Смедерева се из године у годину функционално употпуњавао и типолошки раслојавао, док се градско подручје ширило и уређивало.⁴ Исто важи и за околне средине које су му нагињале као административном центру. Знатно су обogaћени сви типови грађевина, почев од једнопородичних кућа и вишепородичних стамбених зграда, преко управних, школских, трговачких, угоститељских и занатских објеката, до индустријских постројења и меморијалних споменика. Знатно је унапређена смедеревска саобраћајна инфраструктура, уређене су парковске површине и дунавски пристанишни појас са прилазима средњовековној тврђави.

У цивилизацијском смислу, претходно раздобље архитектонске европеизације Смедерева (започете одласком Турака), када је оно представљало важан трговачко-извознички погранични пункт, у међуратном раздобљу заменио је процес модернизације заснован на индустријализацији.⁵ Од предратног малог житарског града Смедерево је нагло претворено у напредни индустријски центар, са удвострученим становништвом. Осим десетак крупнијих и мањих индустријских погона, од 1919. до 1937. подигнуто је преко 400 нових зграда у вредности од 50 милиона тадашњих динара.⁶ Град је, међу ретким у Србији, добио нови Генерални план (1936), као и Грађевински правилник (1937). Аутор плана регулације био је општински инжењер Бошко Трифуновић, који је потенцирао уређење градског центра и калдрмисање улица. Осим изградње бројних јавних установа, посебну пажњу је поклатио уређењу парковских површина и приобалног кеја, дугачког око два километра.⁷

Процес међуратног преуређења града спровели су амбициозни градски функционери и просвећени инвеститори, ангажујући и стручњаке са стране. Тиме је настављена традиција започета у

3 Са 5800 1921. год. број становника у Смедереву се до краја периода повећао на 11.000. Види: Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980, 375; Д. Срејић, „Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године“, *Смедеревски зборник* 2, 2009, 121–143.

4 Д. Срејић, н. д., 122.

5 Z. Manević, „Sto i prva evropeizacija“, *Čovjek i prostor* 10 (Zagreb), 1969, 14–15; А. Митровић, „Европеизација и /или модернизација. Десет теза“, *Годишњак за друштвену историју* 2 (Београд), 1994, 143–145.

6 Д. Ђ., Смедерево се модернизује, *Политика* 15. 9. 1937, 15.

7 Пројекат уређења кеја видети у: Д. Ђ., н. д.

Кнежевине, а од 1882. и Краљевине Србији, да Смедерево изграђују најугледнији српски и придошли градитељи, попут Андреје Дамјанова, Александра Бугарског, Јована Илкића, Милорада Рувидића, Данила Владисављевића и Франтишека Неквасила.⁸ Дела њихових међуратних следбеника (Александра Дерока, Николаја Краснова, Матије Блехе, Георгија Коваљевског и др.) показују да Смедерево није представљало архитектонску периферију, већ привлачан полигон за најамбициозније ствараоце. Отуд је и добило репрезентативне зграде у ауторској интерпретацији актуелних стилова – академизма, националног „слога“, постсецесије и модерне, без кашњења у односу на Београд, што је на нивоу Србије представљало преседан.

Новоизграђени фонд међуратног Смедерева реализовала је локална техничка администрација (Грађевинска секција и Грађевинска дирекција) сарађујући са Архитектонским одељењем Министарства грађевина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. Краљевине Југославије), Министарством војске, Министарством вера, Техничким одељењем Дунавске бановине, приватним пројектантским бироима и предузимачима. Уз носиоце градске власти, изградњу су подстицали локални предузетници путем појединачних и удружених наруџбина. У досадашњим историографским студијама посебно је истакнут допринос руског емигранта Николаја Петровића Краснова (Николай Петрович Краснов, 1864–1939, сл. 1),⁹ империјалног академика архитектуре који се реактивирао у југословенском Министарству грађевина 1922. године.¹⁰

8 Б. Несторовић, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, *Саопштења Х* (Београд), 1974, 166; В. Касалица, „Црква Св. Георгија у Смедереву“, *Гласник ДКС* 14 (Београд), 1990, 126–128; В. Касалица, „Архитектонски ансамбл Трга Републике у Смедереву“, *Гласник ДКС* 16 (Београд), 1992, 168–170; М. Поповић, „Хералдички симболи на згради Начелства и суда Округа смедеревског“, *Гласник ДКС* 28 (Београд), 2004, 127–130; А. Марковић и др., *Мали водич кроз културну баштину Смедерева*, Смедерево 2007; З. Маневић (ред.), *Лексикон неимара*, Београд–Подгорица 2008, 64, 69, 87, 160–161, 348; С. Цветковић, *Вила династије Обреновић у Смедереву*, Смедерево 2008; И. Паштрнакова, „Кирил Кутлик и Франтишек Неквасил – заборављена имена из културне историје Смедерева“, *Смедеревски зборник* 2, 2009, 84–96; В. Ђокић, *Урбана типологија. Градски трг у Србији*, Београд 2009, 262–271; В. Мркић, „Вила пуковника Симоновића на Дунаву код Смедерева“, *Гласник ДКС* 35 (Београд), 2011, 166–170; А. Кадиевић, *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба/Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, Београд/ Belgrade 2016, 22–23.

9 А. Марковић и др., н. д., 25–26; Д. Милошевић, „Смедеревско архитетурно наслеђе Николаја Петровића Краснова“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 42 (Нови Сад), 2014, 231–247; Д. Милошевић, „Зграда Царинарице у Смедереву – историјат градње“, *Смедеревски зборник* 5, 2016, 173–185.

10 А. Кадиевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда XLIV*, 1997, 221–255.

|Сл. 1. Арх. Николај Петровић Краснов.
Извор: <http://sloven.org.rs>

Уз то, београдска испоства чешке грађевинске фирме „Матија Блеха“ (Matěj Blecha) обогатила је смедеревски индустријски фонд,¹¹ док је низ мање познатих аутора употпунио остале грађевинске ресурсе, укључујући и Бошка Трифунчића, који је прилежно надзирао изградњу међуратног Смедерева.¹²

Следећи претходна историографска тумачења, углавном усредсређена на најзначајнија дела, свеобухватно атрибуирање, прецизно датовање и валоризовање смедеревског међуратног градитељства требало би доследно заокружити, чиме би се осигурала његова делотворнија заштита и културолошка реафирмација. У том еманципаторском процесу

прворазредна улога припада локалним истраживачима (историчарима уметности и културе, архитектима, урбанистима и конзерваторима), најпозванијим да критички обрађују доступну грађу: објекте на терену, урбанистичке целине, сачуване регулационе планове, грађевинске правилнике, архивску документацију о постојећим и срушеним зградама, библиотечке и музејске фондове, фототеке, хемеротеке, медијатеке, конзерваторске елаборате, податке из приватних колекција и историографске прилоге. Све те изворе би требало потпуније евидентирати и растумачити, а потом и ускладити са документима из других националних културно-научних установа: Архива Србије, Архива Југославије, Архива Војводине, Архива и Библиографског одељења САНУ, Музеја СПЦ, Музеја града Београда, Музеја науке и технике, Матице српске, ИАУС-а, Републичког завода за заштиту споменика културе, Музеја примењене уметности, Завода за заштиту споменика културе града Београда, Универзитета у Београду и Асоцијације српских архитеката, као и са историјским

11 Д. Срејић, н. д., 126–127. Види и: Т. Дамљановић, *Чешко српске архитектонске везе 1918–1941*, Београд 2004, 89; И. Р. Марковић, Ђ. Боровњак, В. Путник, *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941*, Београд 2014, 8–9.

12 Д. Срејић, н. д., 123, 131.

архивима, катастарским одељењима и културним центрима градова у окружењу (Костолац, Смедеревска Паланка, Пожаревац, Ковин, Велико Градиште, Велика Плана).

Покретањем посебних истраживачких пројеката, организовањем тематских изложби и симпозијума, објављивањем зборника, монографија и исцрпне уметничке топографије града, знатно би се продубиле досадашње интерпретације. Тиме би и регионална служба заштите културних споменика добила драгоцене подстицаје за преиспитивање приоритета у зони своје надлежности, са циљем повећања броја заштићених грађевина из међуратног периода.¹³

У методолошком погледу веома је важно дефинисати просторно-историјске границе географске области обухваћене колоквијалном синтагмом „Смедеревски крај“ (некада срез и округ). То ће олакшати успостављање прегледне топографске хронологије архитектонских објеката, диференцираних по годинама и месту настанка, функцији, типу власништва, статусном профилу сопственика, пројектаната и извођача. Уз то, помним истраживањем локалне и националне међуратне журналистике („Глас Подунавља“, „Политика“, „Време“, „Правда“, „Београдске општинске новине“ и др.), додатно би се обогатила сазнања о градитељском успону Смедерева.

У промишљањима периодизације новијег смедеревског градитељства постоје неслагања о томе да ли би међуратно раздобље требало повезати са временом окупације и обнове града предузете након разарајуће експлозије 5. јуна 1941. године. Основу за њихово тематско обједињавање пружају многи и данас сачувани објекти, изграђени на принципима међуратне архитектуре. По својим архитектонским атрибутима они недвосмислено представљају наставак ранијих тежњи, будући да су их реализовали аутори формирани у међуратном периоду (пре свих арх. Александар Дероко, али и Светозар Јовановић, Михајло Радовановић, Сергеј Вихров, Милица Штерић и др.).¹⁴

13 Уз средњовековне споменике и целине, служба је у оквиру своје надлежности допринела да се валоризују и заштите најважнији примери из новијих градитељских раздобља (види: <http://spomenikikulture.org.rs/>; Д. Милошевић, „Проблеми заштите старог језгра Смедерева“, у: *Стара градска језгра и историјске целине. Проблеми и могућности очувања и управљања*, ур. М. Грозданић и С. Димитријевић Марковић, Београд 2013, 132–144.

14 В. Касалица, „Једно градитељско остварење Александра Дерока у Смедереву“, *Гласник ДКС* 13 (Београд 1989), 132–133; П. Вукоичић, „Санација спомен-костурнице на Старом гробљу у Смедереву“, *Гласник ДКС* 26 (Београд), 2002, 190–192; В. Мркић, „Покушај расветљавања улоге Александра Дерока у обнови Смедерева током Другог светског рата“, *Гласник ДКС* 33 (Београд), 2009, 157–163; Д. Срејић, н. д., 133–141.

Са друге стране, од почетка педесетих година прошлог века уврежена су мишљења да такво хронолошко припајање није примерено, будући да је већи део здања изграђених у „национално-колонизаторском“ стилу изнедрила квислиншка идеологија Љотићевог покрета, превасходно утицајна у време окупације.¹⁵

Додатну пажњу би требало поклонити улози продуктивних руских емиграната у изградњи Смедерева од 1918. до 1941. (и 1945. године). Чињеница да је у граду на Дунаву неколико емигрантских година провео Евгеније Михайлович Гулин (Евгений Михайлович Гулин), империјални цивилни инжењер рођен 1875. у Ставропољу,¹⁶ сведочи о солидарности Смедереваца са руским избеглицама и придошлим стручњацима. Пре него што је у Београду развио богату приватну пројектантску праксу (од 1923), Гулин је водио комисиону продавницу техничке робе са земљаком Филипом Акуловим (Филипп Акулов), бившим предузимачем и градоначелником Јекатериндора.¹⁷ Отуд није искључено да је и у Смедереву радио као пројектант или предузимач, што се може проверити подробним истраживањем архивске грађе.

Смедеревски опус искусног академика Николаја Петровића Краснова, атрибуиран трудом локалних истраживача,¹⁸ заслужује потпунију пажњу историографа руске уметничке емиграције. Градотворна естетика Красновљевих објеката (Општински дом и Царинарница, сл. 2–3),¹⁹ потврђује далековидост његовог стваралачког проседеа, јер су они очували стожерни визуелни значај у блоковима у које су интерполирани.

15 М. Мацура, „Смедерево“, у: *Градови и насеља у Србији*, ур. М. Митровић, Београд 1953, 193.

16 А. Кадиевић, „Палата Милоша Савчића (1924–1926), нетипична београдска угаона зграда“, *Наслеђе* 17 (Београд 2016), 37–51.

17 О. Латинчић, „Прилози биографијама руских архитеката – градитеља Београда“, *Наслеђе* 16 (Београд), 2015, 150.

18 Првобитно атрибуиран као дело Петра Поповића, накнадно је приписан чувеном руском академику архитектуре Н. П. Краснову. О томе види: В. Касалица, „Архитектонски ансамбл Трга Републике у Смедереву“, *Гласник ДКС* 16 (Београд), 1992, 169; П. Вукоичић, „Трг Републике у Смедереву. Генеза урбане форме“, у: *Споменици Смедерева и Браничева* 1, Смедерево 1997, 153; А. Марковић и др., *н. д.*, 25–26; Д. Милошевић, „Смедеревско архитектурно наслеђе Николаја Петровића Краснова“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 42, Нови Сад 2014, 231–247; Д. Милошевић, „Зграда Царинарнице у Смедереву – историјат градње“, *Смедеревски зборник* 5, 2016, 173–185.

19 Поготово је Општински дом ојачао друштвену функцију трга, усађујући му додатну репрезентативност и визуелну ауторитативност. За разлику од предратног чаршијског карактера, у међуратном периоду трг добија обележје савременог градског центра. У његову отворену и хетерогену конфигурацију, Општински дом уноси значајну хармонију јер га на својој страни пластички жижно заокружује. Подигнут наспрам Окружног начелства, још више наглашава централно тежиште у троугаоној геометрији трга (види: П. Вукоичић, *н. д.*, 153–154; В. Ђокић, *н. д.*, 267).

Сл. 2. Зграда Општинског дома, пројектант арх. Н. П. Краснов
Извор: Лична архива

Сл. 3. Зграда Царинарнице, пројектант арх. Н. П. Краснов
Извор: Лична архива

Иако конзервативнијег просторно-декоративног склопа за своје време, ти објекти сведоче о потреби смедеревске средине да подржи „југославизацију“ архитектуре административних здања изграђених у анационалном академистичком стилу са елементима неоманиризма (Општински дом) и модернизованог академизма (Царинарница).

У амбициозној обнови урушеног Смедерева након јуна 1941, значајан допринос дао је Сергеј Петровић Вихров (Сергей Петрович Вихров). Рођен 24. јануара 1913. године у Одеси, припада трећој генерацији руских емиграната који су студије од почетка похађали у Београду. Дипломирао је на Архитектонском одсеку Техничког

факултета 1935. године,²⁰ излажући исте године дипломски рад на смотри студентског клуба. За сада се зна да је у престоници подигао стамбену зграду у Трнској 25.²¹ Од 1936. почео је да ради у Новом Саду као архитекта Дунавске бановине, одакле 1942. прелази у Смедерево и изводи десетак зграда у стилу модерне архитектуре, као и поједине у фолклористичком духу. Током 1943/44. борави у Немачкој, а 1944. у Ковину, да би се 1950. настанио у Трсту.²² Познат је и ангажман емигранта Бориса Николајева (Борис Николаев), грађевинског инжењера из Београда, који је уређивао смедеревски пристанишни кеј 1928. године,²³ као и арх. Георгија Павловича Коваљевског (Георгий Павлович Ковалевский) који је 1936. уредио сквер испред Гимназије (сл. 4).²⁴

|Сл. 4. Арх. Георгије Павлович Коваљевски, скица Трга испред Гимназије
Извор: Леонтије Павловић, Историја Смедерева у речи и слици

У будућим историографским истраживањима пажњу би требало поклонити недовољно проученим објектима подигнутим изван главног смедеревског трга, (сл. 5) то јест на ободима ужег градског центра, на периферији и насељима приватних летњиковаца.

20 Т. Миленковић, *Руски инжењери у Југославији 1919–1941*, Београд 1997, 179.

21 О. Латинчић, *н. д.*, 149.

22 В. Мркић, *н. д.*, 158, 163.

23 Д. Срејић, *н. д.*, 129.

24 Л. Павловић, *н. д.*, 380; Коваљевски је успешно градио и у Београду, Крагујевцу, Бачкој Тополи и Нишкој Бањи. Види: М. Ђурђевић, „Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Коваљевског у Србији“, *Годишњак града Београда* XLIX – L, 2002–2003, 169–182.

Такође, при тумачењу стилистике индустријских капацитета требало би диференцирати примере безличног утилитаризма, модерног рационализма и умереног експресионизма, заступљених и у другим српским индустријским центрима.²⁵

Сл. 5. Трг републике у Смедереву, снимак из ваздуха
Извор: <http://www.toosd.com/stranica/148/Glavni-gradski-trg>.

Повећано интересовање културне јавности за споменике посвећене страдалим сународницима у балканским и Првом светском рату, које је у Смедереву резултирало пионирским тумачењима,²⁶ требало би обогатити атрибуцијама евидентираних архитектонских структура (провером београдских архивских фондова), као и откривањем ближих мотива за њихово различито концептуално уобличавање (споменици у виду обелиска, пирамиде, са фигурама на постољу, спомен-плоче, спомен-чесме и спомен-костурнице). Више пажње заслужују и примери међуратног народног градитељства, делимично очувани у општини Смедерево.²⁷

25 Види: Д. Карапанца, „Индустријско наслеђе “Сартид на Дунаву”“, *Гласник ДКС* 28 (Београд), 2004, 154–157; А. Кадиевић, „Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења“, *Годишњак града Београда* LIX, 2012, 11–36.

26 А. Марковић, *У спомен на Велики рат. Спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014; А. Марковић, *Меморијали Првог светског Рата као симболи државног и националног идентитета. Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920 варошице Сараорца у Сараорцима*, Смедеревски зборник 5, Смедерево 2016, 117–136.

27 Н. Николић, „Народно градитељство – стамбена архитектура и култура становања у насељима општине Смедерево“, *Смедеревски зборник* 4, 2013, 41–70.

Веза грађевинске администрације Смедерева са управом Дунавске бановине која је формално уређивала градитељску активност на овој територији од 1929. године, такође представља неистражену тему.²⁸ Исто важи и за утицаје из Београда у чијим збиркама је похрањено мноштво извора који сведоче о раду градитеља који су деловали у међуратном Смедереву. Уз то, потпуније истраживање локалне политичке и културне сцене представља незаобилазну фазу у расветљавању социјалних премиса тадашње смедеревске изградње.

Са становишта урбанистичке позиционираности међуратних објеката, било би их целисходно разврстати на угаоне и интерполиране зграде, слободностојећа издвојена здања и блоковске целине које су комуницирале путем специфичног визуелног дијалога, углавном базираног на стилском уклапању, висинском уједначавању и силуетном надовезивању, а понекад и на контрастном неслагању. Фасадну деко-

|Сл. 6. Архитекта Петар Ј. Поповић
Извор: Архив САНУ Ф-386

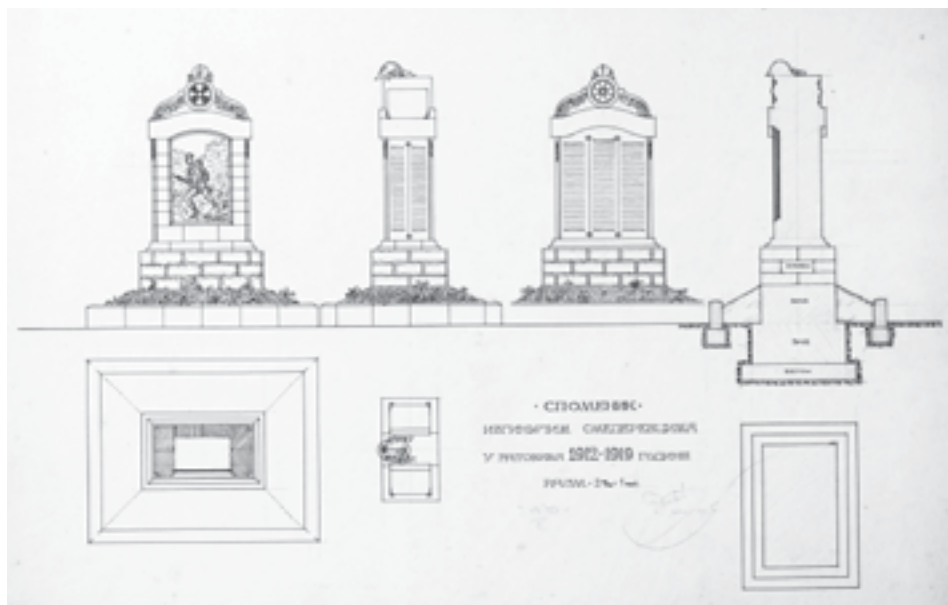
рацију смедеревских међуратних објеката заступљену у фигуралној и рељефној форми, такође би требало детаљније проучити, са нагласком на њен стил, порекло, технику, симболику и улогу у систему архитектонских целина.²⁹ Исто важи и за хералдичка знамења која се могу упоредити са панданима у престоници и југословенским регионалним центрима.

Улога арх. Петра Поповића (1873–1945) у изградњи међуратног Смедерева и околине (неизведени пројекат за градски споменик палим у ослободилачким ратовима из 1920. год. и реализована задужбина пуковника Тодића у Костолцу из 1926, са Ж. Татићем)³⁰ представља још једну запостављену

28 Види: С. Бјелица, *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, Нови Сад 2008, 81–125.

29 Углавном су представљали допуну архитектуре, ретко се издвајајући као аутономни или доминантни мотиви унутар визуелних целина. Изражавали су симболику преносног или конвенционално препознатљивог значења.

30 Види: Споменик изгинулим Смедеревцима у ратовима 1912–1919 године, Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр 7894, инв. бр. 8289; З. Шипка Ергелашев, „Петра Ј. Поповић, живот и делатност“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 16 (Нови Сад), 1980, 167, 198.

Сл. 7. Арх. Петар Ј. Поповић, Споменик изгинулим Смедеревцима у ратовима 1912–1919 (нереализован пројекат)

Извор: Музеј СПЦ, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр. 2587

тему, укључујући и његов рад на заштити и презентацији смедеревских споменика³¹ (сл. 6–7).

Због последица јунске девастације из 1941. године, као и послератних преинака урбаног ткива, међуратно Смедерево данас све мање опстоји у простору, а све више у сећањима малобројних савременика, историографским, музеолошким и интернет презентацијама. Вођени прагматичним стваралачким и идеолошким интересима послератни аутори нису показали адекватан респект према међуратном градитељском фонду. Иако модернизовање градских ресурса са цивилизацијског становишта представља неминовност, извршене преинаке су у великој мери обезвредиле архитектонски дигнитет старијих здања. Ни најновији талас деградативних интерполација и надоградњи, упркос отпору службе заштите, није заобишао овај подунавски град.

Може се закључити да би будућа историографска истраживања међуратног смедеревског градитељства требало усмерити од

31 П. Поповић, *Споменица пестогодишњице смедеревског града Деспота Ђурђа Бранковића, Смедерево 1430–1930*, Београд 1930–31, 31–135; Исти, „Нова смедеревска црква св. Ђорђа у Смедереву“, *Живот уметности* 6, Београд 1937, 211–215.

појединачних ка општим темама, почев од расветљавања архитектонске генезе сваке појединачне зграде, па до реконструисања целовите слике о слојевитом урбанистичком преображају града.³² Тај развој би требало сагледати и у ужем економском контексту, анализом инвестиција, трошкова, енергетске исплативости и трајности изграђеног фонда (пре свега индустријског који најбрже застарева). Уз то, поређењем смедеревских објеката са остварењима ангажованих архитеката у осталим срединама, подспешиће се још тачнија вредновања укупних националних градитељских прегнућа.

Смедерево би се по тадашњем архитектонском развоју најпре могло упоредити са градовима сличне величине, степена демографске и индустријске развијености јер је неравномеран економско-социјални развој многе средине учинио неупоредивим. Отуд се може закључити да је међуратно Смедерево неспорно предњачило на северу централне Србије, као водећа средина београдског јужног залеђа, делимично упоредива са индустријски полетним Лесковцем,³³ али и многољуднијим Нишом и Крагујевцем. Чињеница да је чувени Краснов управо одабрао да гради у Смедереву уместо у другим местима сличне величине показује колики је значај оно имало у свести тадашњих архитеката, чије принципе прагматичног поступања, критичког самосагледавања и хијерархијског повезивања са дистанце само можемо наслућивати.³⁴

Белешка о аутору

др Александар Ђ. Кадијевић
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, редовни професор
Контакт: akadijev@f.bg.ac.rs

32 За то је потребан и свестрано обучен кадар, који је у активном облику већ заступљен у културним установама града, али ког би због обима посла требало обогатити.

33 A. Kadijević, „On the later architecture of Leskovac and its place in Serbian architecture“, *ЗЛУ Мамуце српске* 37 (Нови Сад), 2009, 265–276.

34 Z. Manević, „Arhitektura između biznisa i kulture“, *Izgradnja* 3 (Београд) 1987, 35–36; A. Kadijević, „Poimanje čistote stila i autorskog izraza u novijoj srpskoj arhitekturi. Comprehension of the purity of style and the authorial expression in recent Serbian architecture“, у: *Čist izraz. 13. Bijenale umetnosti*, ur. D. Jelenković, Панчево 2008, 14–22, 195–201; A. Kadijević, „Državni arhitekta – poslušnik ili stvaralac?“ *Zbornik seminara za studije istoriju moderne umetnosti Filozofskog fakulteta* 10 (Београд) 2014, 69–77.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелица, Слободан, *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, Филозофски факултет, Нови Сад 2008.

Вукоичић, Петар, „Санација спомен-костурнице на Старом гробљу у Смедереву“, *Гласник ДКС* 26 (Београд), 2002, 190–192.

Вукоичић, Петар, „Трг Републике у Смедереву. Генеза урбане форме“, у: *Споменици Смедерева и Браничева* 1, Смедерево 1997, 141–181.

Дамљановић, Тања, *Чешко српске архитектонске везе 1918–1941*, РЗЗСК Београд 2004.

Đokić, Vladan, *Urbana tipologija. Gradski trg u Srbiji*, Arhitektonski fakultet, Beograd 2009, 262–271.

Ђурђевић, Марина, „Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Ковалевог у Србији“, *Годишњак града Београда* XLIX – L, 2002–2003, 169–182.

Кадиевић, Александар, *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба / Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, САНУ, Српски комитет за византологију, Београд/ Belgrade 2016.

Kadijević, Aleksandar, „Državni arhitekta – poslušnik ili stvaralac?“ *Zbornik seminara za studije istoriju moderne umetnosti Filozofskog fakulteta* 10 (Београд), 2014, 69–77.

Кадиевић, Александар, „Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења“, *Годишњак града Београда* LIX, 2012, 11–36.

Kadijević, Aleksandar, „Newer Serbian Architecture and its Audience“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 39 (Нови Сад), 2011, 253–270.

Kadijević, Aleksandar, „On the later architecture of Leskovac and its place in Serbian architecture“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 37 (Нови Сад), 2009, 265–276.

Кадиевић, Александар, „Палата Милоша Савчића (1924–1926), нетипична београдска угаона зграда“, *Наслеђе* 17 (Београд), 2016, 37–51.

Kadijević, Aleksandar, „Poimanje čistote stila i autorskog izraza u novijoj srpskoj arhitekturi. Comprehension of the purity of style and the authorial expression in recent Serbian architecture“, у: *Čist izraz. 13. Bijenale umetnosti*, ur. D. Jelenković, Pančevo 2008, 14–22, 195–201.

Кадиевић, Александар, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда* XLIV 1997, 221–255.

Карапанца, Душан, „Индустријско наслеђе “Сартид на Дунав”“, *Гласник ДКС* 28 (Београд), 2004, 154–157.

Касалица, Владислав, „Архитектонски ансамбл Трга Републике у Смедереву“, *Гласник ДКС* 16 (Београд), 1992, 168–170.

Касалица, Владислав, „Једно градитељско остварење Александра Дерока у Смедереву“, *Гласник ДКС* 13 (Београд), 1989, 132–133.

Касалица, Владислав, „Црква Св. Георгија у Смедереву“, *Гласник ДКС* 14 (Београд), 1990, 126–128.

Латинчић, Олга, „Прилози биографијама руских архитеката – градитеља Београда“, *Наслеђе* 16 (Београд), 2015, 147–160.

Maneвић, Zoran, „Arhitektura između biznisa i kulture“, *Izgradnja* 3 (Београд), 1987, 35–36

Maneвић, Zoran, „Sto i prva evropeizacija“, *Čovjek i prostor* 10 (Zagreb), 1969, 14–15.

Marković, J. Peđa, *Beograd i Evropa 1918–1941*, Savremena administracija, Beograd 1992.

Маневић, Зоран (ред.), *Лексикон неимара*, Клуб архитеката, Архитектонски форум, Београд–Подгорица 2008.

Марковић, Анита „Меморијали Првог светског Рата као симболи државног и националног идентитета. Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920 варошице Сараорца у Сараорцима“ *Смедеревски зборник* 5, 2016, 117–136.

Марковић, Анита и др., *Мали водич кроз културну баштину Смедерева*, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, Смедерево 2007.

Марковић, Анита, *У спомен на Велики рат. Спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Регионални завод за заштиту споменика културе, Смедерево 2014.

Марковић, Р. Иван, Боровњак Ђурђија и Путник, Владана, *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941*, Етнографски музеј, Београд 2014.

Миленковић, Тома, *Руски инжењери у Југославији 1919–1941*, Савез инжењера и техничара Србије, Београд 1997.

Милошевић, Данијела, „Зграда Царинарнице у Смедереву – историјат градње“, *Смедеревски зборник* 5, 2016, 173–185.

Милошевић, Данијела, „Проблеми заштите старог језгра Смедерева“, у: *Стара градска језгра и историјске целине. Проблеми и могућности очувања и управљања*, ур. М. Грозданић и С. Димитријевић Марковић, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2013, 132–144.

Милошевић, Данијела, „Смедеревское архитектурное наследие Николая Петровича Краснова“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 42 (Нови Сад), 2014, 231–247.

Митровић, Андреј, „Европеизација и /или модернизација. Десет теза“, *Годишњак за друштвену историју* 2 (Београд), 1994, 143–145.

Митровић, Михајло (ур.), *Градови и насеља у Србији*, Урбанистички завод НРС, Београд 1953.

Мркић, Весна, „Вила пуковника Симоновића на Дунаву код Смедерева“, *Гласник ДКС* 35 (Београд), 2011, 166–170.

Мркић, Весна, „Покушај расветљавања улоге Александра Дерока у обнови Смедерева током Другог светског рата“, *Гласник ДКС* 23 (Београд), 2009, 157–163.

Несторовић, Богдан, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, *Саопштења X*, (Београд), 1974, 141–169.

Николић, Наташа, „Народно градитељство – стамбена архитектура и култура становања у насељима општине Смедерево“, *Смедеревски зборник* 4, 2013, 41–70.

Павловић, Леонтије, *Историја Смедерева у речи и слици*, Музеј у Смедереву, Смедерево 1980.

Паштрнакова, Ива, „Кирил Кутлик и Франтишек Неквасил – заборављена имена из културне историје Смедерева“, *Смедеревски зборник* 2, 2009, 84–96.

Поповић, Марко, „Хералдички симболи на згради Начелства и суда Округа смедеревског“, *Гласник ДКС* 28 (Београд), 2004, 127–130.

Поповић, Петар, „Нова смедеревска црква св. Ђорђа“, *Живот уметности* 6 (Београд), 1937, 211–215.

Поповић, Петар, *Споменица пестогодишњице смедеревског града Деспота Ђурђа Бранковића, Смедерево 1430–1930*, Београд 1930–1931.

Срејић, Данијела, „Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године“, *Смедеревски зборник* 2, 2009, 121–143.

Цветковић, Снежана, *Вила династије Обреновић у Смедереву*, Музеј у Смедереву, 2008.

Шипка Ергелашев, Зорица, „Пера Ј. Поповић, живот и делатност“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 16 (Нови Сад), 1980, 159–202.

СКРАЋЕНИЦЕ

ДКС – Друштво конзерватора Србије

ИАУС – Институт за архитектуру и урбанизам Србије

РЗЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе

САНУ – Српска академија наука и уметности

САРТИД – Српско акционарско рударско топионичарско индустријско друштво

СПЦ – Српска православна црква

Summary

Aleksandar Đ. Kadijević

ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF SMEDEREVO (1918–1941) IN THE LIGHT OF HISTORIOGRAPHY RESEARCHES

Obliged to the vicinity of Belgrade, as well as its own emancipation, in the period between the two world wars Smederevo is experiencing some kind of construction expansion, based on demographic and industrial growth. All types of buildings are permitted, starting from single-family homes and multi-family residential buildings, through administrative, school, commercial, catering and craft objects, to industrial plants and memorial monuments. Urban traffic infrastructure has significantly is improved, park areas and the Danube harbor have been arranged with access to the medieval fortress. Taking into account previous historiography interpretations, comprehensive attribution, precise dating and valorization of the Smederevo interwar construction must be continued and institutionally united. This will strengthen its civilization status and ensure more effective protection.

Данијела М. Милошевић

АРХИТЕКТУРА ГИМНАЗИЈЕ У СМЕДЕРЕВУ – ИЗМЕЂУ НЕИСТРАЖЕНОСТИ И ПОГРЕШНИХ АТРИБУЦИЈА

Апстракт: Смедеревска Гимназија је нешто више од шест деценија након оснивања, а после многих сељења по недовољно примереним градским објектима, 1934. године добила зграду, наменски пројектовану за сопствене потребе. Подизање гимназијске зграде посебно је актуелизовано почетком двадесетог века када је накратко била и обустављена настава због неусловности школских просторија. Из тог периода доступна су два пројекта која нису изведена. Ауторство зграде смедеревске Гимназије до данас је остало неразјашњено, иако је познато да је пројекат израдила Краљевска банска управа. Фокус рада је отуд усмерен на архитектонску анализу објекта, његово позиционирање у склопу смедеревског градитељског наслеђа, али и међу објекте исте намене који су подигнути у другим градовима Србије у периоду између два рата. Такође, биће размотрено и неосновано атрибуирање објекта архитекти Милораду Рувидићу. Рад се базира на до сада необјављеној архивској грађи, изводима из периодике, дневне штампе и историографске литературе.

Кључне речи: Смедерево, међуратни период, Гимназија, Милорад Рувидић, еклектицизам.

УВОД

Разноликост, богатство и значај изузетно просперитетног међуратног периода смедеревског градитељства, разматрана је у неколико чланака тематски усмерених ка тумачењу и валоризовању

архитектонског наслеђа овог плодног раздобља¹. Ова разматрања, узевши у обзир чињеницу да је реч о периоду завичајне историје који обилује важним дешавањима на свим друштвеним пољима, почевши од политичког и привредног живота преко архитектонског и урбанистичког развоја те јавног здравља и културе, свакако представљају само почетак свеобухватнијих и детаљнијих истраживања чије резултате тек треба сагледати, анализирати и презентовати широј стручној јавности. На импозантност смедеревског градитељског фонда насталог током треће и четврте деценије двадесетог века већ је указивано у досадашњим прегледним и монографским чланцима који су за тему имали локално архитектонско наслеђе. Интензитет и квалитет градње, као и број подигнутих објеката у релативно кратком временском распону од деценије и по, посматрано са данашњег становишта, заиста је импозантан. Осим грађевина стамбене, угостиољске и занатско-трговинске намене, чија је градња била последица демографских кретања односно значајног пораста броја становника узрокованог свеопштим привредним растом и индустријализацијом града, подигнути су и бројни објекти намењени обављању јавних делатности.² Међу најважнијим грађевинама овог типа, насталим у међуратном периоду, поред Општинског дома архитекте Николаја Краснова, можемо сврстати и зграду Гимназије, дело које је својим положајем и архитектонским склопом дало значајан печат у обликовању ужег градског језгра. Упркос овој чињеници, мора се нагласити да су подробнија изучавања, како она која се тичу самог историјата њеног настанка тако и она која је сагледавају са уметничко-стилског аспекта, изостала. Оваква ситуација резултирала је све чешћим, и у широј културној јавности и у ужој, стручној, неутемељеним атрибуирањем зграде Гимназије најчешће архитекти Милораду

1 В. Касалица, „Архитектонски ансамбл Трга Републике у Смедереву”, *Гласник ДКС* бр. 16, Београд 1992, 168–169; П. Вукоичић, „Трг Републике у Смедереву”, „Генеза урбане форме”, *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, Смедерево 1997, 141–181; Д. Срејић, „Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године”, *Смедеревски зборник* 2, Смедерево 2009, 121–143; Д. Милошевић, „Проблеми заштите старог језгра Смедерева”, у: *Стара градска језгра и историјске целине. Проблеми и могућности очувања и управљања*, ур. М. Грозданић и С. Димитријевић Марковић, Београд 2013, 132–144; Иста, „Смедеревско архитектурно наслеђе Николаја Петровића Краснова”, *ЗЛУ Матице Српске* 42, Нови Сад 2014, 231–247; Иста, „Зграда Царинарнице у Смедереву–историјат градње”, *Смедеревски зборник* 5, Смедерево 2016, 173–185.

2 Између осталих и: Зграда Општинског дома (1927), Основна школа Ј. Ј. Змај (1930), Зграда Царинарнице (1932), Силос (1932), Магазин за експортне дуване (1936), Бановинска болница (1938). О овим објектима види више у: Д. Срејић, н. д.; Д. Милошевић, *Смедеревско архитектурно...*; Исто, *Зграда Царинарнице...*; Н. Ђорђевић, *Летопис Смедеревског здравства – 150 година болнице у Смедереву*, Смедерево 2017, 100–101.

Рувидићу³ (а у појединим стручним чланцима и архитекти Јованки Бончић Катеринић)⁴. Све ово је представљало додатни подстицај да се досадашња сазнања, накнадним истраживањем, продубе, ревидирају, систематизују, анализирају и детаљно изложе, а у циљу отклањања неаргументованих тврдњи и постављања јаких и чињенично поткрепљених основа које ће омогућити да се даља проучавања одвијају у правилном смеру.

Проналажење расуте и иначе врло оскудне грађе, представљало је највећу потешкоћу током истраживања. У том процесу прегледана је грађа неколико архивских фондова, али са половичним резултатима⁵. Највише података пронађено је у Архиву Југославије где се у фонду Министарства грађевина чувају два пројекта за смедеревску Гимназију (оба неизведена). Истраживање фонда Министарства просвете у овом архиву за сада нису уродила плодом (у погледу откривања аутора пројекта за смедеревску Гимназију), али, како је фонд изузетно обиман, треба их наставити и у будућности. Од велике помоћи били су и годишњи школски извештаји као и тадашња дневна штампа (*Политика*, *Време*, *Правда*) која је врло ревносно преносила сва дешавања која су се тицала подизања нове гимназијске зграде. Занимљиво је да локална штампа није детаљније извештавала о овом догађају. Лист *Глас Подунавља* пренео је само кратку вест којом је најавио лицитацију за дозиђивање зграде Гимназије и вест да је са дозиђивањем завр-

3 Милорад Рувидић (1863–1914) школовао се на Техничком факултету Велике школе у Београду и Краљевској техничкој високој школи у Шарлотенбургу. По окончању школовања вратио се у Србију и запослио у Министарству грађевина. Радио је и као професор Историје архитектуре и Византијског стила на Техничком факултету Велике школе у Београду. Нека од његових најзначајнијих дела су: Официрски дом у Београду (са Ј. Илкићем), Гимназија Св. Сава у Пироту, Кућа Димитрија Крсмановића у Београду, Среско Начелство у Великом Градишту, Смедеревска банка у Београду; Више о М. Рувидићу види у: Д. Живановић, *Милорад Рувидић живот и дело*, Београд 2004.

4 Јованка Бончић Катеринић (1887–1966) прва је жена која је дипломирала архитектуру на мушкој Високој школи у Дармштату. Радила је у Министарству грађевина од 1922. до 1945. године. Као њена најзначајнија остварења издвајају се: Бањска дворана (са Миланом Минићем) и Блатно купатило у Бањи Ковиљачи, пројекат за Банске зграде у Бањи Луци, Женска учитељска школа краљице Марије и Ветеринарски факултет у Београду. У Смедереву је, осим пројекта за зграду Гимназије, израдила и пројекте за Царинарницу и зграду за Чиновничке станове. Ниједан њен пројекат у Смедереву није реализован. Више о Јованки Бончић Катеринић види у: Д. Ђурић Замоло, „Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског Универзитета генерације 1896–1940. године”, *ПИНУС Записи* 5, Београд 1996; Г. Митровић, „Топографија градитељског наслеђа Бање Ковиљаче”, *Гласник ДКС* 23–24, Београд 1999–2000, 99–105; Д. Маскарели, „О делатности архитекте Јованке Бончић Катеринић”, *Лесковачки зборник XLIII*, Лесковац 2003, 217–222; З. Маневић, *Лексикон српских неимара*, Београд 2008, 187; Д. Милошевић, *Зграда Царинарнице...*, 177–180.

5 У Историјском архиву у Смедереву не постоји грађа која се односи на подизање гимназијске зграде. У Архиву Војводине, у фонду Краљевска банска управа, Техничко одељење, такође није пронађена грађа чији предмет би био подизање нове зграде Гимназије у Смедереву.

шено, без опширнијег извештаја⁶. *Дунавски гласник* је посветио само један чланак новој гимназијској згради најављујући освећења темеља⁷.

ЗГРАДА ГИМНАЗИЈЕ – ИСТОРИЈА И АРХИТЕКТУРА

|Сл. 1. Зграда Основне школе подигнута 1904. године, данас лево крило гимназијске зграде
Извор: <https://www.facebook.com/ulicasecanja/photos>

Недостатак адекватних школских објеката, који би просторно и хигијенски задовољили основне услове за несметано спровођење наставе, представљао је један од главних проблема са којима се суочавало школство на простору Смедеревског округа у међуратном периоду. Наравно, ови проблеми нису представљали било какву специфичност Смедерева, већ су били присутни у свим крајевима тадашње српске државе, а постојали су и пре Првог светског рата. Међутим, ситуација се након рата, а услед великих разарања, по питању школских објеката драстично погоршала. Планирање и подизање нових школских зграда, али и саме оправке оних оштећених, текле су изузетно споро и најчешће се на њихову реализацију чекало

6 Аноним, „Дозиђивање гимназијске зграде у Смедереву“, *Глас Подунавља* (Смедерево), 21. 1. 1934, 3; Аноним, Наше вести, *Глас Подунавља* (Смедерево), 30. 12. 1934, 4.

7 Аноним, Вести, *Дунавски гласник* (Смедерево), 5. 5. 1934, 4.

годинама па и деценијама. Ипак, треба нагласити да је, упркос свим проблемима који су махом били економске природе, у међуратном периоду изграђен завидан број школских објеката како на територији самог града (тада вароши) тако и на подручју целог округа⁸. Међу новоподигнутим зградама била је и смедеревска Гимназија на чију се градњу чекало нешто више од шездесет година.

Гимназија је основана 1871. године најпре као дворазредна реалка да би 1912. године била подигнута на степен шесторазредне гимназије, а 1920. на ниво пуне осморазредне гимназије. Од свог оснивања она није имала сопствену зграду, већ је, после двадесетогодишњег сељења⁹, 1894. године смештена у зграду коју је министар у Милошевој влади Антоније Протић (Ђир-Анта) 1826. године подигао и наменио за школу. У овом објекту Гимназија је остала све до 1914. године.¹⁰ За планове о подизању нове гимназијске зграде први пут сазнајемо из годишњег извештаја за 1911/12 годину. У њему се наводи да је садашња грађевина, у којој се одвија настава, стара, са влажним дном и зидовима, да се бука са улице преноси у учионице, да је неосветљена и да је двориште толико мало да једва сви ђаци могу да нађу места за стајање.¹¹ Узевши ово у обзир даље се наводи: „Једном се дошло и до коначне одлуке да се у 1913. год. почне са зидањем нове школске зграде која ће у техничком погледу одговарати по могућству свима сувереним захтевима школске хигијене а зидаће се на таком месту, да ће школска зграда а нарочито игралиште бити тако рећи у шуми, у пољу, те ће гимназија изгледати више као школа у шуми (Wald-shule). Сем ове лепе и здравствене одлике предвиђена је и велика сала за гимнастику, нарочито одељење за школског лекара и што је врло важно: школско купатило“¹². Нама доступни подаци указују да у овом

8 Највише објеката подигнуто је за основне школе. На територији града подигнуте су у међуратном периоду две основне школе и то: Маркићева школа (која је била изузетно руинирана те је срушена и 1931. г. је подигнут нови објекат) и школа на Царини 1926. године. У селима су у периоду од 1913. до 1923. подигнуте школске зграде у: Малом Орашју, Осипаоници, Вранову, Петријеву, Радинцу и Ландолу. Више о овоме види у: Душан Митровић, *Смедерево у Дунавској бановини*, мастер рад, одбрањен на Филозофском факултету у Новом Саду 2012, 23; Исти, *Сто педесет година школе у Лугавчини*, Лугавчина 2015, 84.

9 У школском извештају за 1910/11 годину наведен је говор проф. А. Калмана у коме он каже: „Прва гимназијска зграда срушена је одавно, а била је ту негде где је сада окр. начелство; друга је зграда била где је сада општински суд, а трећа је ова у којој смо ми сада.“

10 Аноним, „Сутра се освешћује камен темељац гимназије у Смедереву“, *Правда*, 6. 5. 1934, 12.

11 Смедеревска Гимназија, *Извештај за школску 1911–1912 годину*, Смедерево 1912, 29–30.

12 Исто.

периоду, тј. 1913. године, а ни у наредним годинама, није дошло до почетка реализације ове идеје иако код појединих историографа наилазимо на такве тврдње (Богдан Несторовић наводи да је градња започета 1913. год. а завршена између два рата).¹³ За сада нема чињеница које би поткрепиле ове исказе. Међутим, познато је да је након рата Смедеревска општина Гимназији привремено уступила на коришћење своју релативно нову зграду Основне школе, подигнуту 1904. године поводом обележавања стогодишњице Карађорђевог устанка (сл. 1).¹⁴

Иако је ово требало да представља само привремено решење, настава за гимназијалце ће се у овој основној школи одвијати наредних петнаест година, до 1929. године када је Краљевска банска управа откупила зграду од Смедеревске општине, а за потребе Гимназије.¹⁵ Како се сваке године број ученика повећавао, временом је и овај објект постао неадекватан и просторно незадовољавајући. Из тих разлога је општински одбор одлучио да путем експропријације изврши откуп имања браће Рашић које се налазило непосредно уз Гимназију. На овај начин проширено је школско двориште и створени су услови за дозиђивање зграде. Планови за ову доградњу израђени су у Краљевској банској управи.¹⁶ Почетак градње обележен је 6. маја 1934. године

13 Б. Несторовић, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века”, *Саопштења X*, Београд 1974, 166.

14 Аноним, „Сутра се освећује камен темељац гимназије у Смедереву”, *Правда*, 6. 5. 1934, 12; По решењу Министра грађевина бр. 8937 од 29. новембра 1903. године одржана је 4. јануара 1904. године општинска аукција за уступање у израду нове основне школе у Смедереву. О овоме види: Аноним, Службене објаве, *Српске Новине*, 1. 1. 1904, 2.

15 За ову намену Краљевска банска управа је издвојила суму од 1.200.000 динара. У овој вредности је Смедеревска општина требало да подигне нову зграду за Основну школу. Међутим, за новоподигнуту зграду Основне школе утрошено је 700.000 динара а остатак од 500.000 уступљен је Гимназији за откуп суседног плаца и за потребе дозиђивања. Због овога је дошло до негодовања учитеља који су сматрали да су на тај начин оштећени јер им је одузета зграда Основне школе која је по капацитету доста већа од новоподигнуте, па су они принуђени да и даље раде у старим и трошним објектима јер нова зграда Основне школе не може да прими све ученике. Такође се замерало Општини зашто за суму од преосталих 500.000 динара, коју је уступила Гимназији, није подигла још једну зграду за основну школу. Најгласнији у овим протестима био је угледни учитељ и истакнути просветни радник Аранђел Стефановић који је своје негодовање изразио и чланком у листу Глас Подунавља. Он је отишао и корак даље па је позвао учитеље да бојкотују свечаност која је приређена поводом освећења темеља за дозиђивање зграде Гимназије а којој су присуствовали високи представници Министарства просвете и Краљевске банске управе. Опширније о овоме види у: Реална Гимназија у Смедереву, *Извештај за школску 1929–1930*, Ковин 1930, 4; Аранђел Стефановић, „Гимназија и Основна школа”, *Глас Подунавља*, 6. 5. 1934, 2; Аноним, „У албум г. Аранђелу Стефановићу. – Позивање учитеља на демонстративно одсуствовање са свечаности освећења јесте некултуран чин”. *Дунавски гласник*, 12. 5. 1934, 1.

16 Реална Гимназија у Смедереву, *Извештај за школску 1930–1931*, Смедерев 1931, 4.

свечаношћу поводом освећења темеља.¹⁷ Планирано је да нова зграда има 14. учионица, велику свечану дворану, гимнастичку дворану и дворану за цртање као и већи број кабинета и канцеларија¹⁸. Сама грађња била је завршена у септембру, а ученици су већ почетком наредне године, у јануару 1935. били смештени у нове учионице које још нису биле у потпуности сређене. Сви радови (водовод, електричне инсталације, централно грејање и сл.) окончани су у пролеће исте године.¹⁹

[Сл. 2. Арх. Милица Вукшић, Пројекат за нову зграду Гимназије у Смедереву
Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

У временском периоду од 23 године, колико је протекло од првог предлога за подизање нове гимназијске зграде 1911. године па до његовог реализовања 1934/35, израђена су три пројекта. Најстарији је датован 4. јуна 1914. године и потписала га је архитекта Милица Вукшић (сл. 2).²⁰

17 Свечаности су присуствовали: Министар просвете др. И. Шуменковић, председник нар. скупштине др. К. Кумануди, сенатори К. Тимотијевић и Љ. Видаковић, народни посланици и изасланик Краљевске банске управе. О овоме види у: Државна реална Гимназија у Смедереву, *Извештај за школску 1933–1934. годину*, Смедерево 1934, 9; Аноним, „Освећење темеља за нову зграду Гимназије у Смедереву”, *Правда*, 6. 5. 1934, 8; Аноним, „Јуче је освећен камен темељац Гимназије у Смедереву”, *Политика*, 7. 5. 1934, 5; Аноним, „Освећење темеља нове гимназијске зграде у Смедереву”, *Време*, 7. 5. 1934, 5.

18 Аноним, „Сутра се освећује камен темељац гимназије у Смедереву”, *Правда*, 6. 5. 1934, 12.

19 Аноним, Кроз нашу земљу, *Политика*, 12. 9. 1934, 8; Аноним, „Време“ кроз Бановине, *Време*, 19. 9. 1934, 8; Аноним, Наше вести, *Глас Подунавља* (Смедерево), 30. 12. 1934, 4.

20 АЈ,Ф62 – МГ, VII–051 – Гимназија у Смедереву II/3; О архитекти Милице Вукшић нема много података. Зна се да је радила у Министарству грађевина. У списку запослених, који је сачињен 1914. године, наводи се да она у Министарству ради привремено као подинжењер II класе. Такође је познато да је реализовала мање захтевне архитектонске пројекте попут ноћних стражарница код „Голе главе“, Службеништа и код „Св. Илије“, све у Врањском округу. О овоме види у: АС, МГ, Фасцикла 4 (1909–1913); АС, МГ, Фасцикла 5 (1914–1916).

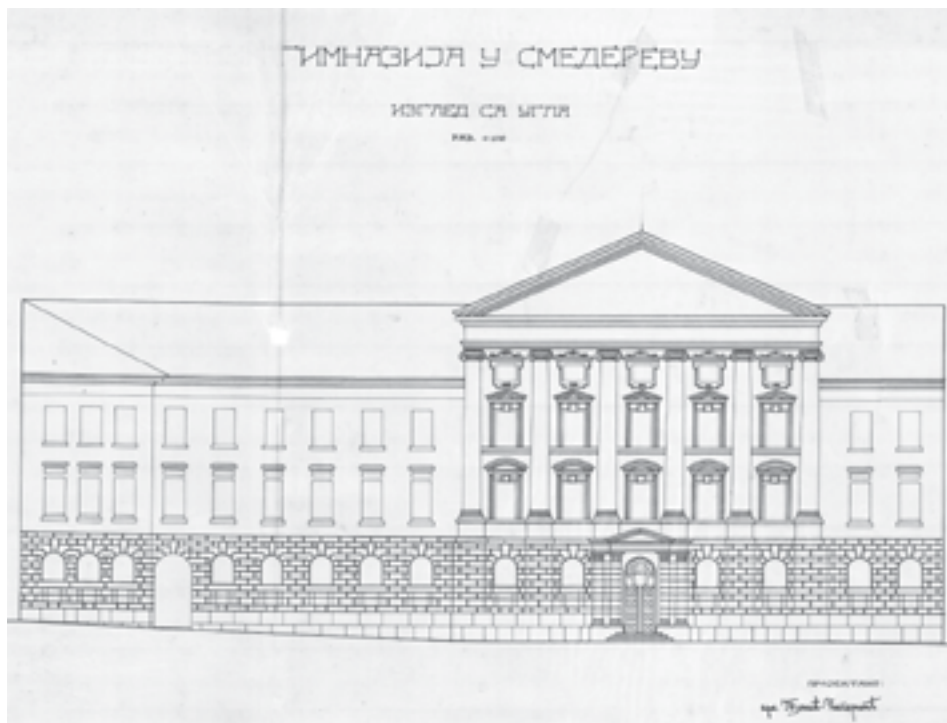
|Сл. 3. Арх. Милица Вукшић, Пројекат за нову зграду Гимназије у Смедереву, основа другог спрата

Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

Натпис на пројекту написан је на немачком језику. Објекат је замишљен у духу академизма. Решен је симетрично, са наглашеним централним делом постављеним угаоно, крилима и два бочна ризалита (сл. 3). Предвиђено је да има сутерен приземље и два спрата. Грађевином доминира централни корпус у чијој осовини је постављен главни улаз фланкиран стубовима који носе тимпанон. Док је фасада приземља рустикално обрађена и од горњих спратова одвојена танким подеоним венцем, горње површине су обједињене и третиране као једна површина. Централни ризалит је додатно наглашен двома удвојеним лизенама, а међупрозорски простор на другом спрату обогаћен је јонским полустубовима. Исто су замишљени и бочни ризалити, док крила објекта имају наглашене вертикале постигнуте груписањем прозора. У фасадној декорацији примењени су неоренесансни и необарокни елементи.

Други пројекат израђен за зграду Гимназије у Смедереву датован је 9. јуна 1929. године и потписала га је архитекта Јованка Бончић Катеринић. Овај пројекат имао је неколико варијанти које су се међусобно разликовале највише по питању унутрашње организације простора, док је стилско решење фасаде остајало исто.²¹ Као и код претходног решења из 1914. године и овде је планиран изузетно габаритан објекат који би испунио све захтеве за несметано одвијање наставе. Све варијанте пројекта архитектке Бончић Катеринић предвиђају централи корпус грађевине на који се надовезују бочна крила. Најразрађенија

21 АЈ, Исто.

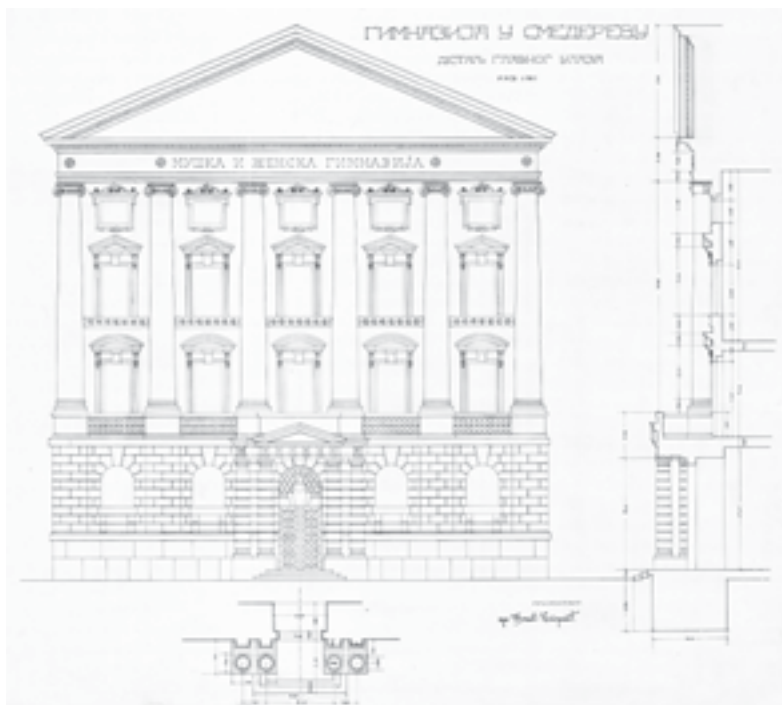

Сл. 4. Арх. Јованка Бончић Катеринић, Пројекат Гимназије у Смедереву, изглед са угла.

Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

је варијанта где је овај централни део постављен на углу. Замишљено је да објекат има приземље, високо приземље и два спрата (трећи спрат је планиран само изнад централног дела). Стилски је пројектован у духу академизма (сл. 4).

Фасада приземља је решена рустично, имитацијом камених блокова, а низ прозорских отвора је полукружно завршен са наглашеним кључним каменом. Најистакнутији је централни ризалит у чијој је осовини постављен главни улаз наглашен троугаоним тимпаноном. Врло занимљив детаљ представља женска биста постављена изнад самог улаза. Фасадна површина првог, другог и трећег спрата централног дела обједињена је и са шест јонских стубова подељена по вертикали. Сви прозорски отвори су наглашени посебном декорацијом у виду мањих тимпанона, а прозори на трећем спрату флоралном декорацијом. Цео средишњи ризалит завршен је великим троугаоним тимпаноном (сл. 5).

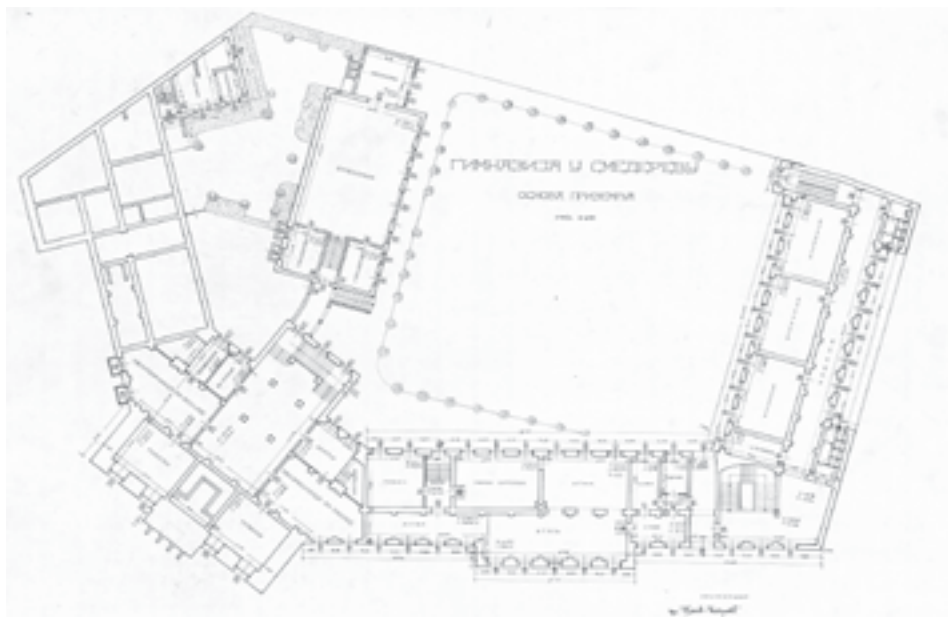
|Сл. 5. Арх. Јованка Бончић Катеринић, Пројекат
Гимназије у Смедереву, детаљ главног улаза
Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

|Сл. 6. Арх. Јованка Бончић Катеринић, Пројекат
Гимназије у Смедереву, изглед из Кршљанинове улице
Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

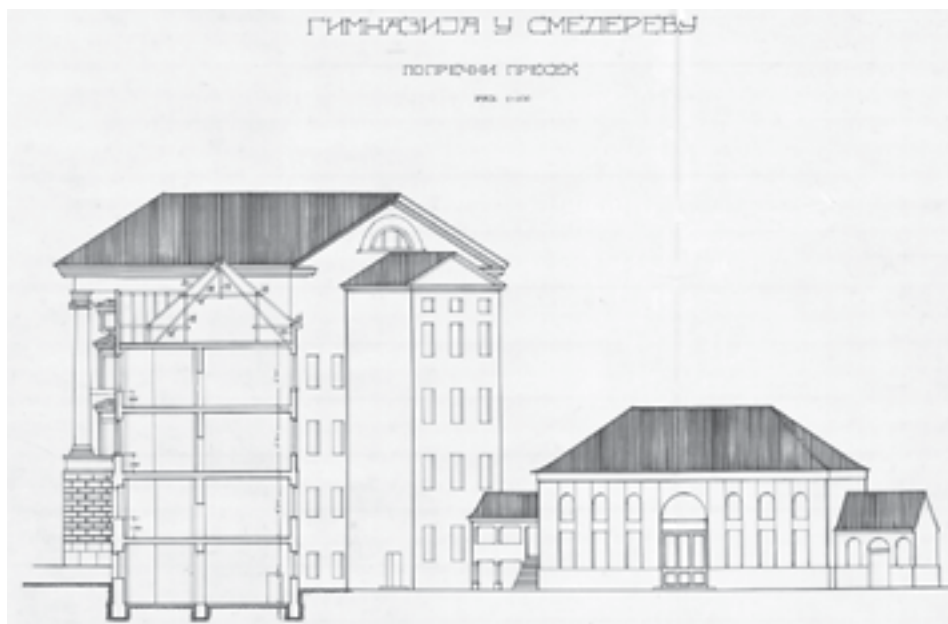
Занимљиво је и фасадно решење једног крила грађевине, које на свом средишњем делу, на површинама првог и другог спрата има плитак ризалит на коме је распоређено шест дорских стубова изнад којих је постављена атика (сл. 6).

Просторна концепција објекта разрађена је у неколико варијанти. Прва варијанта, у којој је главни улаз постављен угаоно, габаритна је и најзахтевнија. Овим решењем архитекта Катеринић је предвидела да у приземљу, осим учионица, буду и просторије за доктора, свлачионице за ученике, купатила и све пратеће просторије неопходне за спровођење централног грејана (сл. 7).

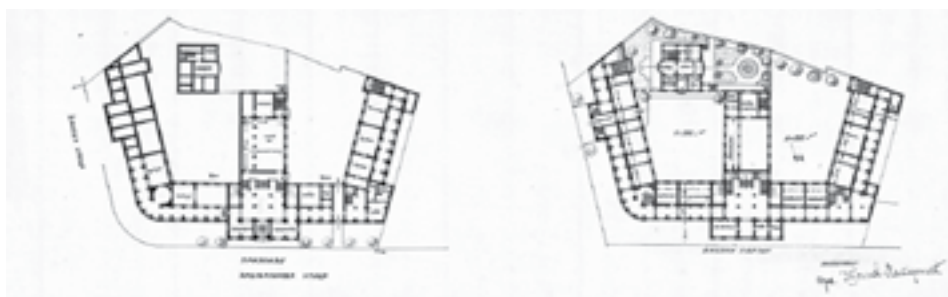
Сл. 7. Арх. Јованка Бончић Катеринић, Пројекат Гимназије у Смедереву, основа приземља.
Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

У високом приземљу и на првом спрату налазиле би се учионице, неколико кабинета, библиотека и канцеларија за директора и професоре. На другом спрату планиране су, осим учионица и кабинета, и сала за цртање, сала за певање и велика сала за свечаности. Најзанимљивији део овог пројекта био је пројекат за соколану. Она је требало да буде смештена у дворишту и повезана са централним делом грађевине једним тремом (сл. 8). На овај начин би свим корисницима соколане биле на располагању свлачионице и купатила смештена у приземљу гимназијске зграде.

Сл. 8. Арх. Јованка Бончић Катеринић, Пројекат Гимназије у Смедереву, попоречни пресек гимназијске зграде и соколана.
Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

Очигледно је овај пројекат био финансијски изузетно захтеван за реализацију па су израђене још две варијанте којима је предвиђен мањи број просторија. Другом варијантом пројекта предвиђено је да главни улаз у зграду уместо на углу буде смештен у правој линији Кршљанинове улице (сл. 9).

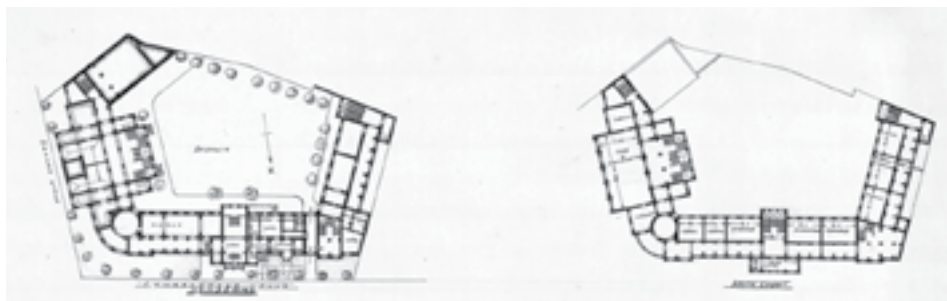

Сл. 9. Арх. Јованка Бончић Катеринић, Пројекат Гимназије у Смедереву, основе приземља и високог партера (друга варијанта пројекта са главним улазом из Кршљанинове улице). Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

Овим решењем није предвиђена градња соколане, већ се на централни корпус са дворишне стране надовезује сала за гимнастику. Изнад ње је на другом спрату смештена сала за свечаности. Остале

просторије су биле распоређене за учионице, кабинете и неколико канцеларија. Сале за певање и цртање биле су предвиђене на трећем спрату изнад централног дела грађевине (у поткровљу) и биле су доста мање него што је то било предвиђено претходним пројектом.

Последњом, трећом варијантом пројекта предвиђено је да главни улаз буде постављен у Ђаковој улици (сл. 10). Нема дворишних објеката нити корпуса који би се надовезивали на главну зграду, а за потребе соколане или сале за гимнастику која је овде планирана у оквиру објекта на крају десног крила. Предвиђено је да сала за свечаности буде на другом спрату централног корпуса зграде, док су друге просторије предвиђене за учионице и кабинете (приметно је да нема просторије за библиотеку, доктора, свлачионице, купатила итд.). Видимо да све три варијанте пројекта Јованке Бончић Катеринић предвиђају да Основна школа (подигнута 1904. године), а која је откупљена и дата Гимназији на коришћена, буде инкорпорирана у нови објекат.

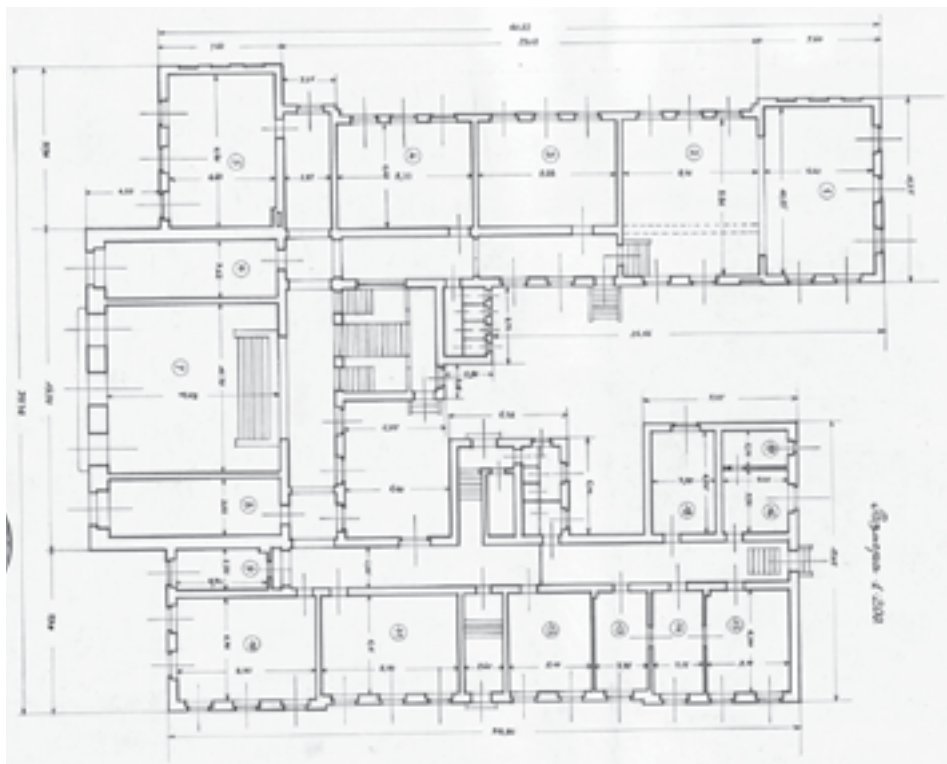
|Сл. 10. Арх. Јованка Бончић Катеринић, Пројекат Гимназије у Смедереву, основе приземља и другог спрата (трећа варијанта пројекта са главним улазом из Ђакове улице). Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

Оваква замисао била је водећа и при изради новог пројекта, који нам је данас недоступан и чији нам је аутор непознат, а који је реализован 1934/35 године. Тадашња постојећа гимназијска зграда (некада Основна школа) постала је лево крило новоподигнуте грађевине. Од изведеног пројекта, нама су данас доступни технички цртежи прочеља, приземља и спрата, који су вероватно урађени за време Другог светског рата, а на основу главног пројекта (сл. 11. и 12).²²

22 АЈ, Исто. Да су ови нацрти урађени на основу главног пројекта може се закључити и по натпису који се налази у левом горњем углу нацрта основе првог спрата, а који гласи: „Изглед пре рата; 1934. године“. Такође, претпостављамо да су урађени за потребе оправке зграде Гимназије након експлозије муниције 1941. године, у којој је гимназијска зграда претрпела изузетно велика оштећења.

|Сл. 11. Гимназија у Смедереву, цртеж pročеља, вероватно цртано на основу главног пројекта (претпостављамо за потребе Изванредног комесаријата за обнову Смедерева)
Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

|Сл. 12. Гимназија у Смедереву, основа приземља, вероватно цртано на основу главног пројекта (претпостављамо за потребе Изванредног комесаријата за обнову Смедерева)
Извор: АЈ, МГ, VII- 051- Гимназија у Смедереву II/3

Изведени пројекат је у свему скромнији (и просторно и стилски) од претходна четири понуђена решења. Подигнути објекат, кога чине приземље и спрат, и данас постоји (сл. 13).

|Сл. 13. Гимназија у Смедереву данас

Извор: Лична архива

Главна карактеристика му је централни истурени део на који се надовезују бочна крила, дајући згради форму ћириличног слова „П“. Дуж крила и у приземљу и на спрату распоређене су учионице док је простор на првом спрату, изнад улазног хола био предвиђен за свечану салу. За разлику од претходног пројекта из 1929. године, овим пројектом нису предвиђени гимнастичка сала, кабинети, канцеларије, сале за музику и цртање, као ни већи број пропратних просторија. Када је саграђена, зграда је могла да прими 700 ђака и на њено подизање потрошена је сума од 1.800.000 динара.²³ Стилски је компонована у еклектичком духу, применом елемената преузетих из класичне и ренесансне архитектуре са сецесијским детаљима. Фасадна површина приземља обрађена је рустично са наглашеним хоризонталним фугнама. Јак подеони венац дели површину приземља и спрата. Шест снажних дорских стубова, који носе веома разуђену атику, представља најдоминантнији елемент читаве фасаде. Површину између њих заузели су велики прозорски отвори завршени полукружном архиволтом, који својим изгледом кореспондирају са три улазна отвора у приземљу.

23 АЈ, Исто.

На самом врху атике налазе се две полулежеће скулптуре. Сецесијски детаљи огледају се у флоралним мотивима којима су обогашена правоугаона поља постављена изнад сваког прозорског отвора на другом спрату оба крила. Дух академизма највише се може уочити у организацији простора, јасној подели фасаде на зоне и сразмерном умножавању декорације у односу на спратност објекта.

У погледу примене принципа архитектуре академизма, смедеревска Гимназија се не разликује од осталих основношколских и гимназијских зграда подигнутих у региону крајем деветнаестог и у првих неколико деценија двадесетог века²⁴. Насупрот овоме, ми морамо подвући да по стилском решењу фасаде она доста одступа од других гимназијских зграда подигнутих у истом временском оквиру у градовима по величини сличних Смедереву. Тако се архитекта Д. Маслаћ при пројектовању гимназијске зграде у Чачку определио за примену националног стила, чему је прибегао и локални архитекта Петар Јовановић приликом подизања Гимназије у Великом Градишту 1930. године²⁵. Национални стил, додуше у модернизованој варијанти примењен је и при обликовању фасада гимназијских зграда у Врању и Сремској Митровици 1933. године²⁶. Насупрот њима, смедеревска Гимназија завршена 1935. године, не одликује се „националним“ стилским слогом, већ применом елемената класичне и ренесансне архитектуре. По сличном принципу (академска форма обликовања и примењени елементи ренесансне архитектуре) пројектована је и гимназијска зграда у Смедеревској Паланци из 1928. године. Јасно је да се приликом осмишљавања гимназијске зграде у Смедереву нису примењивали важећи трендови при стилском обликовању (тада, осим националног стила, који се од тридесетих година већ повлачи на маргине архитектонске праксе, све већи број објеката поприма одлике модернизма, чији ће златни период тек уследити), већ су се као репери постављали неки други приоритети. Ипак, не смемо изоставити и чињеницу да се зграда Гимназије, како урбанистички тако и стилски, добро уклопила у већ постојећи градитељски фонд међуратног Смедерева.

24 О овоме види у: А. Кадиевић, *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005, 312–313, 332.

25 Исти, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (среди́на XIX среди́на XX века)*, Београд 1997, 146–147; О националном стилу у српској архитектури види још у: Исти, *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба/Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, САНУ, Српски комитет за византологију, Београд/Belgrade 2016.

26 Исти, *Један век...*, 179; Исти; „Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата”, *Врањски гласник XXVIII*, Врање 1995, 67–80; Исти, „Архитекта Момир Корунковић, пројектант зграде Митровачке гимназије”, *Сунчани сат* 6, Сремска Митровица 1996, 195–203.

ПРОБЛЕМИ АУТОРСТВА

У светлу свега досада изложеног можемо још једном подвући да пројектант зграде смедеревске Гимназије нама још увек није познат. Упркос овоме, све чешћи су наводи, и у стручним круговима, а као последица тога и у широј јавности, да је аутор објекта архитекта Милорад Рувидић.²⁷ Прво довођење у везу архитекте Рувидића и гимназијске зграде у Смедереву начинио је Богдан Несторовић у свом прегледном чланку из 1974. године, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, у коме је навео следеће: „Гимназија, грађена по скицама архитекте Милорада Рувидића, али је непознат аутор главног пројекта. Започета је 1913. године, а завршена између два светска рата“.²⁸ Иако су две чињенице, да је аутор главног пројекта непознат и да је Гимназија подигнута између два рата, неоспорне, ипак тврдња да је изградња започета 1913. године нема основа. Овај аутор је касније кориговао своје наводе па је у рукопису *Архитектура Србије у XIX веку* (који је био похрањен у архиви САНУ и објављен након његове смрти 2006. године) навео: „Рувидићу се приписује и пројекат за школу у Смедереву; за ову школу могао је он изградити само скице 1913/14 године, али је зграда изведена после Првог светског рата по пројекту непознатог аутора“.²⁹ Овим тврдњама нема се шта замерити. Међутим, узевши Несторовићеве наводе из 1974. године као полазну тачку, највише забуне око ауторства зграде унела је Душица Живановић у монографском делу *Милорад Рувидић живот и дело*, издатом 2004. године. Она тврди следеће: „Најзначајнији у целини сачуван пројекат арх. Рувидића јесте пројекат за смедеревску гимназију (...). У архиву Југославије, сачуван је пројекат за нову гимназијску зграду у Смедереву, на коме је потпис пројектанта – Мил. Вукшићева, арх. Датум на пројекту је 4. јуни 1914. године. На основу упореде анализе рукописа на сачуваном пројекту за нишку Гимназију, чији је аутор архитекта Рувидић, и рукописа на пројекту за смедеревску Гимназију, можемо констатовати да је у питању иста особа. На свим сачуваним листовима пројекта за смедеревску Гимназију, наслове и бројеве листова исписао је арх. Рувидић на немачком језику, црвеном оловком (...). Изнесене чињенице указују на претпоставку да је арх. Рувидић радио скице за зграду смедеревске Гимназије, вероватно 1912. године.

27 Д. Живановић, н. д., 97, 128.

28 Б. Несторовић, н. д., 166.

29 Исти, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 356.

Пројекат је после његове смрти, развила и презентовала, арх. Милица Вукшићева³⁰. Ове изнесене тврдње имају неколико озбиљних недостатака. Први недостатак је навођење да је аутор пројекта арх. Рувидић, иако је сам пројекат потписала Мил. Вукшић. Ми морамо подвући да се у пракси подразумева да је аутор пројекта архитекта чији се потпис налази на самом пројекту. Иако не оспоравамо могућност да је Рувидић заиста урадио скице и да га је изненадна смрт (1914. године) омела да их заврши, те да их је Вукшић само развила, а у прилог овоме иде и чињеница да она заиста није позната као архитекта који је реализовао веће пројекте, ипак неоспорно је да се пројекат приписује ономе ко га је потписао. Други недостатак тврдње да је Рувидић аутор смедеревске Гимназије, ауторке Живановић, представља чињеница да приликом изношења оваквих ставова она није спровела компаративни метод тј. није урадила упоређивање приложеног пројекта са изведеним стањем на терену. Када се упореди пројекат Мил. Вукшић са изведеним пројектом тј. постојећом зградом Гимназије, јасно је да између њих не постоје никакве додирне тачке (сл. 2. и 13).

Овде се морамо осврнути и на наводе да је арх. Рувидић аутор скица за Основну школу у Смедереву из 1904. године која је касније постала лево крило новоподигнуте гимназијске зграде (слика 1).³¹ Иако у стручној јавности још увек нису изнети докази који би поткрепили ове наводе, чак и да су они тачни тј. да је Рувидић аутор скица за зграду Основне школе, неопходно је указати на чињеницу да он није аутор главног пројекта за овај објекат. Аутор пројекта ове зграде још увек није познат. У прилог овоме иде и чињеница да је Милорад Рувидић у писму декану Техничког факултета 1905. године поднео преглед својих стручних радова све до 9. октобра 1905. године. Међу наведених 28 објеката које је до тада пројектовао не налази се зграда Основне школе у Смедереву.³²

Међу ауторима који су неправилно извршили атрибуирање гимназијске зграде у Смедереву налази се и Д. Маскарели, која у свом чланку

30 Д. Живановић, н. д., 97.

31 Нађа Куртовић Фолић у Плану заштите непокретних културних добара у ГУП-у Смедерево 2005. године у поглављу *Анализа Градитељског наслеђа* наводи следеће: „1904. године изграђена је зграда Основне школе у самој чаршији, иза цркве Св. Георгија, са главним изгледом из тадашње улице Св. Саве. Скице је вероватно радио архитекта Милорад Рувидић“ О овоме види у: Д. Живановић, н. д., 97.

32 Овај документ који се чува у Архиву Србије, Душица Живановић је приложила у свом делу *Архитекта Милорад Рувидић живот и дело*, Београд 2004, 96–97.

О делатности архитекте Јованке Бончић Катеринић објављеном 2003. године, ауторство зграде Гимназије у Смедереву приписује управо арх. Јованки Бончић Катеринић.³³ Упоредивањем пројеката ове архитектуре са стањем на терену можемо у потпуности одбацити ове тврдње.

ЗАКЉУЧАК

Даља истраживања о згради Гимназије у Смедереву неоспорно треба наставити и у будућности. Најпре их треба усмерити ка грађи која се чува у Архиву Југославије у фонду Министарства просвете Краљевине Југославије као и у фонду Краљев двор у коме се могу пронаћи подаци од изузетне важности за међуратну уметност уопште, а посебно за историју архитектуре. Такође, ради евентуалних нових сазнања неопходно је прегледати и фонд Краљевске банске управе, Просветно одељење у Архиву Војводине. Спровођење додатних истраживања неопходно је не само ради покушаја утврђивања аутора главног пројекта овог значајног објекта већ и у циљу бољег схватања целокупног међуратног периода смедеревског градитељства. Зграда Гимназије и урбанистички и стилски уобличио је и дала снажан печат обимном градитељском фонду насталом између два рата те би се проширивањем сазнања о овој грађевини, о њеној историји и архитектури, допринело стварању јасније слике и боље валоризације целокупног архитектонског наслеђа Смедерева.

Белешка о аутору

Данијела М. Милошевић
Историјски архив у Смедереву, директор
Контакт: direktor@arhiv.org.rs

³³ Д. Маскарели, н. д., 217.

ЛИТЕРАТУРА

Вукоичић, Петар, „Трг Републике у Смедереву. Генеза урбане форме“ у: *Споменици Смедерева и Браничева 1*, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, Смедерево 1997, 141–181.

Ђорђевић, Ненад, *Летопис Смедеревског здравства – 150 година болнице у Смедереву*, Општа Болница „Свети Лука“ Смедерево, Смедерево 2017, 100–101.

Ђурић-Замоло, Дивна, Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског Универзитета генерације 1896–1940. године, *ПИНУС Записи 5* (Београд), 1996.

Живановић, Душица, Милорад Рувидић живот и дело, Орион-арт-Београд, Филозофски факултет – Приштина, Архитектонски факултет – Београд, Београд 2004.

Кадијевић, Александар, *Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба/Byzantine architecture as inspiration for Serbian New Age architects*, САНУ, Српски комитет за византологију, Београд/Belgrade 2016.

Кадијевић, Александар, *Естетика архитектуре академизма*, Грађевинска књига, Београд 2005.

Кадијевић, Александар, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средица XIX - средица XX века)*, Грађевинска књига, Београд 1997.

Касалица, Владислав, Архитектонски ансамбл Трга Републике у Смедереву, *Гласник ДКС бр. 16* (Београд), 1992, 168–169

Маневић, Зоран, *Лексикон српских неимара*, Грађевинска књига, Београд 2008, 187.

Маскарели, Драгиња, О делатности архитекте Јованке Бончић Катеринић, *Лесковачки зборник XLIII* (Лесковац), 2003, 217–222.

Милошевић, Данијела, „Проблеми заштите старог језгра Смедерева“, у: *Стара градска језгра и историјске целине. Проблеми и могућности очувања и управљања*, ур. М. Грозданић и С. Димитријевић Марковић, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2013, 132–144.

Милошевић, Данијела, „Зграда Царинарнице у Смедереву – историјат градње“, *Смедеревски зборник 5* (Смедерево), 2016, 173–185.

Милошевић, Данијела, „Смедеревско архитектурно наслеђе Николая Петровича Краснова“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 42* (Нови Сад), 2014, 231–247.

Митровић, Гордана, Топографија градитељског наслеђа Бање Ковиљаче, *Гласник ДКС 23–24* (Београд), 1999–2000, 99–105.

Митровић, Душан, *Смедерево у Дунавској бановини*, (мастер рад), Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад 2012, 23.

Митровић, Душан, *Сто педест година школе у Лугавчини*, О. Ш. „Бранко Радичевић“ Лугавчина, Лугавчина 2015.

Несторовић, Богдан, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, *Саопштења X* (Београд), 1974, 141–169.

Срејић, Данијела, „Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године“, *Смедеревски зборник 2* (Смедерево), 2009, 121–143.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Аноним, Службене објаве, *Српске Новине*, 1. 1. 1904, 2.

Аноним, „Дозиђивање гимназијске зграде у Смедереву“, *Глас Подунавља (Смедерево)*, 21. 1.1934, 3.

Аноним, Вести, *Дунавски гласник (Смедерево)*, 5. 5. 1934, 4.

Аноним, „Сутра се освећује камен темељац гимназије у Смедереву“, *Правда*, 6. 5. 1934, 12.

Аноним, „Освећење темеља за нову зграду Гимназије у Смедереву“, *Правда*, 6. 5. 1934, 8.

Аранђел Стефановић, „Гимназија и Основна школа“, *Глас Подунавља (Смедерево)*, 6. 5. 1934, 2.

Аноним, „Јуче је освећен камен темељац Гимназије у Смедереву“, *Политика*, 7. 5. 1934, 5.

Аноним, „Освећење темеља нове гимназијске зграде у Смедереву“, *Време*, 7. 5. 1934, 5.

Аноним, „У албум г. Аранђелу Стефановићу. Позивање учитеља на демонстративно одсуствовање са свечаности освећења јесте некултуран чин.“, *Дунавски гласник (Смедерево-Ковин)*, 12. 5. 1934, 1.

Аноним, Кроз нашу земљу, *Политика*, 12. 9. 1934, 8.

Аноним, „Време“ кроз Бановине, *Време*, 19. 9. 1934, 8.

Аноним, Наше вести, *Глас Подунавља (Смедерево)*, 30. 12. 1934, 4.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИВОРИ

Архив Србије, Фонд Министарство Грађевина, Фасцикла 4 (1909–1913)

Архив Србије, Фонд Министарство Грађевина, Фасцикла 5 (1914–1916)

Архив Југославије, Фонд Министарство Грађевина, VII–051 – Гимназија у Смедереву II/3

СКРАЋЕНИЦЕ

АС – Архив Србије

АЈ – Архив Југославије

ДКС – Друштво конзерватора Србије

ЗЛУ – Зборник за ликовне уметности

МГ – Министарство грађевина

Summary

Danijela M. Milošević

THE ARCHITECTURE OF THE GYMNASIUM IN SMEDEREVO - BETWEEN THE UNEXAMINED AND THE WRONG ATTRIBUTIONS

Gymnasium in Smederevo, just over six decades after its establishment, and after many moving due to insufficiently suitable urban facilities, received a building in 1934, specially designed for its own needs. Plans for building new Gymnasium first appeared in 1911. The idea was to start construction of a new school building in 1913, which would fulfill all the necessary conditions for unhindered teaching. This idea did not exist, and during the next 23 years until the beginning of its realization, three projects for raising a new facility were made. The first project was done in 1914 by architect Milica Vukšić and the other (in three variants) in 1929 by architect Jovanka Bončić Katerinić. None of these two projects have been implemented. Gymnasium was erected in 1934/35 according to the projects of an unknown author. Although in the narrow professional as well as in the wider cultural publicity, the authorship of this building is attributed to architect Milorad Ruvidić, for now such claims must be rejected and underlined that the author of the Smederevo gymnasium building is not yet known to us. The implementation of further researches is necessary not only for attempting to identify the author of the main project of this important object, but also in order to better understand the entire interwar period of the Smederevo construction. The building of the Gymnasium gave urban and stylistic shape and a strong signet to the voluminous building fund originated between the two wars, so by the expanding knowledge about this building, its history and architecture contributed to create a clearer picture and better valorization of the entire architectural heritage of Smederevo.

Анита В. Марковић

ЧУВАРИ СЕЋАЊА

Меморијали Првог светског рата на подручју Подунавског округа

Апстракт: Тема рада су меморијали Првог светског рата подигнути у периоду између два светска рата на подручју Подунавског округа.

Хронолошки, типолошки, стилски и садржајно обрађена су спомен-обележја у насељеним местима на територији града Смедерева и општина Велика Плана и Смедеревска Паланка.

У намери да се што јасније дефинишу њихов карактер и улога својеврсних јавних феномена једног времена, који би својом јединственом уметничком формом требало да победе пролазност, прославе јунаштво, помену невине жртве и још једном потврде идеју безусловног патриотизма, као полазна основа узет је историјски, државно-политички, верски и национални контекст у коме су настајали. Законодавне основе и активности државе, локалних и верских заједница, војних и цивилних удружења и појединаца навођени су у циљу стицања представе о улози свих нивоа власти и друштва у конституисању нове културе сећања. У таквој конотацији меморијали Првог светског рата се даље посматрају као јаки национални и државни пропагандни инструменти, који временом постају препознатљиве визуре градова, села, уопште простора на којима су постављани, а чије је инкорпорирање у живот заједнице обавезно пратила и пракса одржавања свечаних освећења.

Посебним освртом на типологију ових јединствених артефаката, као архитектонских и скулпторалних дела (спомен-цркве, спомен-домови и јавни споменици), објеката утилитарног карактера (спомен-чесме) и спомен-плоча, анализирана су њихова композициона решења са акцентом на препознавање верских, државних и националних симбола.

Такође је сагледан и дефинисан њиховог значај, као вида меморијализације и глорификације жртве и патриотске борбе у циљу стварања слике јединственог, готово монолитног друштва, уз подсећање и на

меморијале палих непријатељских војника: Немачко ратно гробље у Смедереву и споменик на гробљу у Марковцу. На крају, посебна пажња посвећена је судбини меморијала у периоду од краја Другог светског рата до данас и активностима на њиховој санацији и ревитализацији.

Кључне речи: меморијали Првог светског рата, Смедерево, Смедеревска Паланка, Велика Плана, патриотизам, уредбе, форма, значај, стање.

Први светски рат за собом је оставио велики број жртава чије је гробове и места страдања било неопходно на адекватан начин обележити и чувати. На иницијативу државе, војних и цивилних удружења, породица палих ратника и локалних заједница, у периоду између два светска рата подигнут је велики број меморијала¹ не само на територији Србије већ и ван њених граница. Данас, са ове временске дистанце, о њима можемо говорити као својственим чуварима сећања, јединственим друштвеним и историјским артефактима који су својом уметничком формом настојали да победе пролазност, прославе јунаштво, помену невине жртве и још једном потврде државно-политичку идеју безусловног патриотизма.

Прве активности које је по завршетку Првог светског рата Краљевина СХС предузела у вези са подизањем и уређењем меморијала односиле су се на одржавање и уређење војничких гробаља и стварање правних оквира за вођење бриге о њима. У складу са потписаним међународним мировним уговорима донети су: 1922. године *Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробова изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањених на нашој државној територији*², и 1925. године, *Закон о*

1 Током треће деценије 20. века подигнуто је или било у изградњи на хиљаде спомен-обележја и белега. Група аутора, *Меморијали ослободилачких ратова*, књига I, том 1, Београд 2006, 22.

2 Овим Законом су потврђене и додатно разрађене одредбе из *Уредбе о уређењу и одржавању војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни* од 12. децембра 1919. године, које се тичу гробаља и гробова у земљи и иностранству, уз допуне произашле из поменутих мировних уговора да се мора водити брига и о гробљима и гробовима непријатељских војника. Надлежност за старање о војничким гробљима била је поверена Министарству вера Краљевине СХС, а 1929. године са увођењем диктатуре и укидањем Министарства вера, Министарству правде, односно његовом верском одељењу. Видети: Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, *Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца* – неколико запажања и примера, *Српске студије/Serbian studies*, књ. 5, Београд 2014, 210.

народном признању заслужнима за отаџбину³.

Међутим, и поред обезбеђене законске регулативе и јако изражене политичке и друштвене свести у вези са проблематиком меморијала, тадашња држава није имала средстава за реализацију сви планираних активности. Из таквих околности произилази да ван престонице и места великих битака⁴, што је случај и са Подунавским округом, главну улогу у њиховом подизању и одржавању, као кључни *агенти сећања*, како их је назвао Џеј Винте⁵, преузимају локална заједница, породице палих ратника, појединци, хуманитарна и еснафска удружења, страна удружења попут Немачког народног савеза⁶.

На подручју Подунавског округа, који чине град Смедерево и општине Велика Плана и Смедеревска Паланка, од укупно педесет осам насељених места у двадесет једном налази се двадесет шест меморијала подигнутих у спомен на жртве Првог светског рата. На територији Града Смедерева седам⁷, општине Смедеревска Паланка девет и Велика Плана десет. Типолошки гледано, у периоду од 1921. до 1940. године, подигнуто је дванаест јавних споменика, три спомен-чесме, два спомен-дома, једна спомен-црква са костурницом и постављено шест спомен-плоча; укупно двадесет четири меморијала српским и два спомен-обележја палим непријатељским војницима.

Изведени као скулпторална или архитектонска дела, ови меморијали су на један експресиван начин, чистим геометријским формама и наглашеним националним, државним и верским симболима,

3 Том приликом је дефинисано да се преноси посмртних остатака не врше појединачно, већ у већим транспортима. Ближе су објашњени услови преноса и могућност губљења остваривања тог права о трошку државе, уколико се сродници на време не пријаве за њега. Одредба о преносу у „Храм споменик ослободиоцима“ је ограничена само на пренос посмртних остатака заслужних грађана и војних лица. Видети: Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, н. д., 211.

4 Израда најрепрезентативнијих остварења на местима великих битака, гробљима на којима су били сахрањени српски или савезнички војници, трговима престонице и већих градова, била је поверена најистакнутијим српским и југословенским вајарима тога времена. За њихова решења расписивани су конкурси, а одобрење за постављање давало је Министарство просвете. А. Божовић, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014, 61.

5 О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 134.

6 Немачки народни савез (Volksbund deutsche Kriegergräberfürsorge) основан је у Берлину је 1919. године. Циљеви овог Савеза су били изградња и одржавање гробова у Немачкој и иностранству, организовање полагања венаца уместо родбине, обезбеђивање финансијске помоћи за путовање чланова породице на гробља, успостављање веза са органима власти у земљама где су сахрањени немачки војници. Видети Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010, 51–55.

7 О меморијалима Првог светског рата на подручју Града Смедерева видети: А. Марковић, *Спомен-обележја на подручју Града Смедерева*, *Mons Aureus* 46/2014, Смедерево 2014, 129–140; А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014.

временом постајали препознатљиве визууре простора на којима су постављани⁸. Њихово инкорпорирање у живот заједнице обавезно је пратила пракса одржавања свечаних освећења⁹ са јаком политичком и друштвеном позадином уз обавезно присуство високих званица, као и најаве у дневној штампи и потом опширни извештаји. Управо прослављајући идеју, односно дело учињено за добробит нације које је често попримало епитет светости¹⁰, меморијали су, било да су се налазили у црквама и црквеним портама¹¹, на централним градским и сеоским трговима, раскрсницама и правцима главних путева, од својеврсних „олтара сећања“ на све пале жртве рата, прерастали и у јаке пропагандне инструменте око којих су се окупљале нове генерације¹². У том контексту, и исписивање родољубивих стихованих порука великих српских песника попут: П. П. Његоша, В. Илића Млађег, Ј. Јовановића Змаја, Владимира Станимировића¹³, на један експлицитан начин, посебно је доприносило величању патриотизма и патриотске смрти.

ЈАВНИ СПОМЕНИЦИ

Најзаступљенији тип меморијала који су подизани на подручју Подунавског округа у међуратном периоду представљају јавни споменици. На основу сагледане форме они се могу класификовати на: препознатљиве фигуралне споменике на којима доминира људска фигура

8 Култура сећања стоји у спрези са местом сећања. У циљу појашњавања потребе за заокретом историје у постмодернизму, па и у контексту разматрања места сећања, важно је дати најсажетији оквир у којем је стварана клима за дисциплине култура сећања и култура памћења. Иако су памћење и сећање у науци дефинисани другачије, више као емотивни доживљај, они подједнако подразумевају и просторни оквир, тј. амбијенталну целину у којој се развија однос према месту сећања. У дефинисању свеобухватне културе сећања издваја се чињеница да је оно што се догодило остало као стварно, али се током времена мења његово тумачење и угао гледања. Видети: Т. Куљић, *Култура сећања*, Београд 2006, 7–14.

9 Видети: А. Павићевић, *Време (без) смрти*, Представе о смрти у Србији 19–20. века, Етнографски институт САНУ, *Посебна издања, књига 73*, Београд 2011, 181.

10 М. Тимотијевић, *Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића*, *Наслеђе III*, Београд 2001, 39.

11 У српској историји цркве и црквене порте су први јавни простори на којима се јасно сагледавао и презентовао национални идентитет друштва одржавањем верских и световних церемонија на којима се одавала почаст националним херојима. А. Kostić, *Public Monuments i Sacred Space, Memorial Tombs as National Monuments in Nineteenth century Serbia*, *AHAS 18/1*, Lubljana 2013, 14.

12 Током 19. века на српским просторима подизања спомен-обележја у част хероја и историјских догађаја, увек су условљена актуелним политичким и културним токовима као и статусом нације на одређеној територији. Видети: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 277.

13 Владимир Станимировић (Шабац, 8. децембар 1881 – Београд, 6. фебруар 1956) био је српски правник, књижевник и преводилац. <http://www.tvorac-grada.com/najsrbi/srbi/s0023.html>

(појединачне фигуре или скулптуралне групе); споменике у виду обелиска са фигуром орла, крстом, државним или амблемима војних удружења; споменике у форми каменог блока, пирамиде и балдахина.

Типу јавних фигуралних споменика (познатијим као војнички) који се у међуратном периоду, подижу готово у свим већим местима Србије, припадају: *Споменик изгинулих и умрлих војних обвезника из Смедерева у рату од 1914. до 1919. године*¹⁴ (сл. 1); *Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920 варошице Сараорца*¹⁵ (сл. 2), подигнути 1926. године, и *Споменик изгинулим, помрлим и несталим Марковчанима за ослобођење и уједињење у рату од 1912. до 1918. год.*¹⁶ (сл. 3), подигнут 1940. године. Њихова композициона решења заснивају се на троделној форми: високом постаменту на степенастом постољу који у завршници носи фигуру војника или скулптуралну групу. Хиперпродукција овог типа јавних споменика посебно је означила деценије између два светска рата у Европи¹⁷. Симболично, у лику једног или више војника, одавана је почаст свим палим јунацима чија су се имена исписивала на споменику¹⁸. Тако споменици у Смедереву и Сараорцима за узор имају војника¹⁹,

14 О споменику видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 37–48.

15 О споменику видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 49–56; А. Марковић, *Меморијали Првог светског рата као симболи државног и националног идентитета, Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920 варошице Сараорца у Сараорцима, Смедеревски зборник бр. 5*, Смедерево 2016, 117–136.

16 „Варошица Марковац прославила је јуче ослобођење и осветила споменик Марковчанима који су изгинули у прошлим ратовима“, *Политика*, 28. октобар 1940. год, 10.

17 У броју подигнутих спомен-обележја, током последња два века предњачили су војнички споменици у односу на све остале форме и споменичке представе. Њихова хиперпродукција посебно је означила деценије између два светска рата у Европи како у земљама победницама тако и међу пораженима. У земљама победницама он је изражавао моћ и тријумфализам, док је истовремено у Немачкој, Италији, Мађарској, искоришћен као позив на нове мобилизације због, како је презентовано јавности, издаје елита и незаслуженог пораза. Видети: О. М. Pintar, *Upristoravanje ideologije: Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta*, Zagreb 2008, 288–289.

18 Појава имена и презимена представљао је вид одржавања сећања и начин да се подели туга и жаљење са породицама и члановима заједнице, који су остали без својих најближих На споменицима у Србији поред имена и презимена постављане су и фотографије на порцелану палог ратника. На појединим споменицима, који су подизани на иницијативу мештана, често се нису налазила сва имена погинулих ратника. Њихов помен зависио је од тога да ли је његова породица могла да новчано учествује у изради споменика.

19 У Француској је универзални симбол чувања успомене на рат постао „poilu“ војник, учесник рата који је својом државном униформом успео да превазиђе локалне и регионалне подвојености: Daniel J. Sherman, *Art, Commerce, and production of memory in France after World War I, Commemorations, The Politics of National Identity*, John R. Gillis (ed.), Princeton 1994, 186–215, цитирано код: О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 137.

српског сељака у опанцима²⁰ (с тим да је на смедеревском уз војничку изведена и фигура младића у народној ношњи са победничким венцем), док је на споменику у Марковцу приказана нешто модификованија, улепшана верзија под пуном ратном опремом²¹.

Сл. 1. Споменик изгинулих и умрлих војних обвезника из Смедерева у рату 1914–1919. године у Смедереву

Сл. 2. Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920. варошице Сараорца у Сараорцима

Сл. 3. Споменик изгинулим, помрлим и несталим Марковчанима за ослобођење и уједињење у рату 1912–1918. год. у Марковцу

Веома заступљену групу јавних споменика представљају споменици у виду обелиска²². Поред чисте геометријске форме, која је сама по себи носила одређену симболику, често су се на њима постављале фигуре орла (двоглавог или једноглавог), крстови, државни или амблеми војних удружења. Фигура двоглавог орла имала је хералдичко значење, у коме се препознаје дуалитет државе и цркве, док је

20 Делови војничке униформе које су појединци носили и по напуштању војске на симболичном нивоу су сведочили о потискивању локалних традиција пред државним обележјима. Војничка капа „шажкача“, која је у време краља Милана дошла из Аустроугарске у Србију, после Првог светског рата је постала једна од најпрепознатљивијих симбола. По повратку из војске и демобилизацијом 1920. године постала је део народне ношње. Видети: О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014.

21 Ликом млађег голобрадог мушкарца симболично су представљани војници првог и другог позива, док је фигура нешто старијег, корпулентније грађе, обично са брковима, персонификовала војнике трећег позива.

22 Обелиск – висок, монолитни камени стуб, квадратног пресека, који се према врху сужава. У египатској уметности обелиски су били посвећени сунцу као представнику принципа активности и стварања. S. Maldini, *Enciklopedija arhitekture*, том II N–Ž, Beograd 2004, 50.

једноглави орао симболизовао слободу и велике ратнике²³. У форми обелиска које карактерише фигура двоглавог или једноглавог орла подигнути су: 1926. године²⁴ *Споменик палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. године* у Малом Орашју²⁵ (сл. 4); 1933. године *Споменик палим борцима балканског и светског рата – осветницима Косова 1912–1918.* (сл. 5) у црквеној порти у Старом Селу (тада Старом Ацибеговцу); и *Споменик палим херојима за отаџбину и ослобођење у ратовима 1912–1918.* у порти Цркве Светог Јелисеја у Доњој Ливадици (сл. 6). У овој групи посебно се издваја споменик у Малом Орашју на коме се, поред бронзане фигуре двоглавог орла раширених крила са крунама на главама и штитом са крстом и четири оцила на грудима, налази и амблем Савеза добровољаца у Краљевини Србији²⁶. За разлику од њега на споменику у Старом Селу постављена је фигура једноглавог орла раширених крила са ловоровим венцем у канцама²⁷. У форми обелиска без икаквог скулптуралног елемента подигли су „благородни грађани Новог Ацибеговца“ (данас Новог Села), у црквеној порти, *Споменик Новоацибеговцима који падоше бранећи краља и отаџбину у ратовима од 1912. до 1919. год као и онима што падоше у ропству славе им*²⁸ (сл. 7). На месту старе цркве у Радинцу 1939. године постављен је *Споменик изгинулим и умрлим Радинчанима у ратовима 1912–1918. год*²⁹.

23 Фигура орла симболично се доводи у везу и са васкрсењем. Видети: *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 2006, 472.

24 Споменик је освештао владика браничевски Венијамин 18. октобра 1936. године, када и новосаграђену Цркву Светог Вартоломеја у Малом Орашју. О овоме видети: „Освећење цркве и споменика у селу Мало Орашје“, *Глас Подунавља* бр. 295 од 18. октобра 1936, 3.

25 О споменику видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 57–64.

26 Главна хералдичка представа амблема је двоглави орао са склопљеним крилима, круном Краљевине Србије и штитом са крстом и четири оцила на грудима. У канцама орла су две топовске цеви сучељене устима. Накит амблема (грба) у виду је симетрично развијених српских тробојки и симболички приказаних различитих врста оружја (сабља, пушка, топ). Опис амблема је преузет из члана 3. *Правила Савеза добровољаца у Краљевини Србији*, Београд 1903.

27 Орао је изливен 1932. године у ливници Николе Петровића у Крагујевцу.

28 „Овај спомен подигоше благородни грађани Новог Ацибеговца“, стоји на споменику који је клесан у каменорезачкој радионици Јована Михајловића из Смедеревске Паланке. Поред наведених имена и презимена палих ратника на споменику су уклесани Његошеви стихови из *Горског вијенца*: „Васкрсење не бива без смрти. Покољења за пјесму створена, Виле ће се грабит у вјекове да вам вијенце достојно саплету. Соколови мријет навикнути, Име ваше погинути неће док је Сунца и док је мјесеца“.

29 Споменик је данас јако devastиран, а подаци о његовом оригиналном изгледу нису сачувани. Решен је у форми масивног каменог блока на коме је постављен мањи обелиск на коме је плоча од белог мермера на којој је уклесано: „Овај споменик подиже се на месту старе цркве за успомену изгинулим и помрлим Радинчанима за време светског рата од 1912–1918. г. Нека им је вечна слава и хвала. Захвални грађани села Радинца, јула 1939. г.“

Сл. 4. Споменик палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. године у Малом Орашју

Сл. 5. Споменик палим борцима балканског и светског рата – осветницима Косова 1912–1918. у црквеној порти у Старом Селу (тада Старом Ацибеговцу)

Сл. 6. Споменик палим херојима за отаџбину и ослобођење у ратовима 1912–1918. у порти Цркве Светог Јелисеја у Доњој Ливадици

Сл. 7. Споменик Новоацибеговцима који падоше бранећи краља и отаџбину у ратовима од 1912. до 1919. год као и онима што падоше у ропству славе им у Новом Селу

Да су меморијали, који су подизани у мањим местима првих послератних година, резултат спонтаних иницијатива грађана које је зближавала бол и туга за погинулим³⁰, о чему сведоче: *Споменик погинулим и умрлим херојима за отаџбину и уједињење српства 1912–1918.*

30 О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 134.

год. у порти цркве у Баничини (сл. 8) и *Споменик палим за отаџбину 1912–1918.* у центру Придворице, решени у форми каменог блока на постаменту (сл. 9). Споменик у Баничини подигнут је, као је уклесано: *За владе њ. в. краља Петра I, 19. V 1921. Г.* и прво је спомен-обележје подигнуто палим српским ратницима на подручју Подунавског округа³¹. Занимљиво је, да су по читавом споменику имена и презимена ратника са наведеним, чином, датумима и местима смрти, сликама на порцелану, као и ко од чланова породице споменик подиже. На врху је постављен крст који носе плитки стилизовани лучни елементи. У форми каменог блока без икаквих додатних елемената изведен је

Сл. 8. Споменик погинулим и умрлим херојима за отаџбину и уједињење српства 1912–1918. год. у порти цркве у Баничини

Сл. 9. Споменик палим за отаџбину 1912–1918. у центру Придворице

Споменик у Придворици, који су подигли родитељи и фамилије палих ратника, како је наведено: „*сваки своје*“, 1923. године.

Посебна група јавних споменика су споменици у пирамидалној форми и споменици у форми балдахина³². У форми зарубљене пирамиде, обложене плочама од белог венчачког мермера, са крстовима

31 На споменику је уклесано: „За владе њ. в. краља Петра I спомен подигнут прилозима горе означених грађана, а заузимањем учитеља Говедаревића, Милана Кузмановића, Милића Павловића, Тодора Лазаревића и свештеника А. Илића.“ „У Баничини 19. V 1921. Г. Фрања Ј(у)рдана, каменорезац Рача Крагујевачка“.

32 Посебна група споменика су споменици у пирамидалној форми који се и симболично доводе у везу са апотеозом палих српских ратника, њиховом жртвом и националном територијом и споменици у форми балдахина. В. Недељковић, *Споменик српским ратницима 1912–1918. у Полумиру, Наша прошлост бр. 12*, Краљево 2011, 123.

и декорацијом у плитком рељефу, у порти Цркве Светог Вазнесења, постављен је 1923. године³³, *Споменик херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године*³⁴ (сл. 10). Саставни део овог спомен-обележја је и гроб у коме су сахрањена шеснаесторица погинулих војника у борбама са Немцима октобра 1915. године. Међу јавним споменицима, својим композиционим решењем нарочито се издваја *Споменик палим херојима у ратовима 1912–1918. год.* у порти цркве у Ракинцу (сл. 11). Подигло га је „захвално потомство, 1925.“ године „за владавине њ. в. краља Александра Карађорђевића I“. Изведен је

33 „Откривање споменика у селу Голобоку“, *Време* 18.1.1924,5.

34 Споменик је решен у форми зарубљене пирамиде, која је обложена плочама од белог венчаког мермера. На врху пирамиде је кугла, а уз сва четири њена темена постављени су мермерни крстови. Најнижа зона која је у виду постамента има уклесану посвету или стихове на све четири стране, у другој зони је према чиновима распоређено двеста педесет девет имена палих ратника, док су на четири стране зарубљене пирамиде у плитком рељефу приказане две пушке цевима окренуте на горе тако да се при врху укрштају, а између кундака је пушчано зрно наглашених димензија. На споменику стоје уклесане речи посвете и стиховане поруке патриотског карактера непознатог аутора:

„Херојима из Голобока
који су у ратовима од
1912–1919. год.
дали своје животе за слободу и величину отаџбине
спомен овај подижу
грађани из Голобока уз помоћ њихових породица
1923.“

„За сузу нам, што слободу жали,
Крв сте своју и животе дали.
Ал кад суза последња усане,
а векови црнину сахране,
спомен овај, кроз дуга времена,
вас расутих нек чува имена.“

„Кад хтедоше милиона стопе
Српску земљу у крв да потопе
Да сахране јединства нам дело
И над нама одрже опело
Ваша крвца јуначка и врела
Ослободи градове и села
Утирућ сузу плачног ока
Поносног вашег Голобока.“

„Незнатим јунацима палим 15. окт. 1915. у Голобоку:
Голобоку у јуначком скоку
кад пукови бранише те страшно
а у доба опасно и касно
шеснајест друга из блискога луга
животе даше и херојски паше
а Голобок поносећ се тиме
не знајућ им порекло и име“.

|Сл. 10. Споменик херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године

|Сл. 11. Споменик палим херојима у ратовима 1912–1918. год. у порти цркве у Ракињу

у форми балдахина, са крстом на врху, који носе четири стилизована стуба од белог мермера, постављена на троделном постаменту³⁵. Између стубова постављена је мермерна плоча са именима палих ратника³⁶.

СПОМЕН-ЦРКВА

Насупрот пракси подизања јавних споменика, у време снажних политичких подела, које су се интензивирале потписивањем Конкордата 1937. године између Краљевине Југославије и Ватикана, прихваћен је руски обичај грађења цркава као спомен-здања палим војницима³⁷. Да је подизање спомен-цркава представљало више одраз политичке воље да религијску припадност уведе као важан елемент колективног и личног идентитета³⁸, види се и на примеру *Цркве Светог пророка*

35 Форма балдахина је добијена преко четири лунете у којима су текст посвете, глава анђела и лоровов венац. На врху споменика је бели мермерни крст на коме су уклесани распети Христ и акроним (ИС ХР НИ КА).

36 На све четири стране постамента уклесана су имена и презимена деведесет два ратника и постављене двадесет две фотографије на порцелану, док се на мермерним плочама налазе имена и презимена деведесет девет ратника. Клесан је у каменорезачкој радионици Ф. Јурдана у Рачи Крагујевачкој.

37 О. М. Pintar, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 133.

38 Исто.

*Јерemiје у Врбовцу*³⁹ (сл. 18. и 19). Подигнута је 1939. године као спомен-црква са костурницом у коју су пренети земни остаци ратника 11. пука Шумадијске дивизије I позива, храбро палих у борбама на Врбовачким косама и Церјаку октобра 1915. год⁴⁰. У њој су постављене и четири спомен-плоче⁴¹ посвећене изгинулим, помрлим и несталим Врбовчанима у ратовима за ослобођење и уједињење. Препознати друштвени, културни и историјски значај за националну историју потврђен је Одлуком Владе РС, којом је Црква Светог пророка Јерemiје у Врбовцу утврђена за споменик културе⁴².

СПОМЕН-ЧЕСМЕ

Посебну меморијалну вредност имају спомен-обележја утилитарног карактера, попут спомен-чесми, подизаних на мрежама Генералне дирекције вода (ГДА). Такве су *Спомен-чесма у Баничини* (сл. 20. и 21), подигнута маја 1925. године у част доласка краља Александра I Карађорђевића⁴³; *Спомен-чесма палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. у Суводолу*⁴⁴, подигнута 1927. године (сл. 22. и 23), и *Спомен чесма палим борцима 1912–1918. у Башину*, подигнута 1933. године (сл. 12). По начину како су решене, спомен-чесме у Баничини и Суводолу имају сличан концепт, постављене су испод нивоа терена, с тим што је у Баничини скулпторални део у виду обелиска, а у

39 А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 22–31.

40 Према неким подацима у њој су сахрањени и посмртни остаци жена, деце и стараца из Липа и околних села које су аустроугарски војници заробили у бегу и убили на старом врбовачком гробљу октобра 1915. године. Видети: Љ. Мараш, Рат и спомен-костурница, *Глас потомака*, новембар 2006, 4–5.

41 Три спомен-плоче постављене су на западним пиластрима северног и јужног зида наоса, док се четврта налази на северном зиду спомен-костурнице. На западном пиластру јужног зида наоса је плоча са посветом и речима захвалности Врбовчана храбрим ратницима изгинулим 1915. године на Церјаку и Врбовачким косама уз стихове песника Војислава Илића Млађег. На истом пиластру је и спомен-плоча, посвећена блаженопочившем краљу Александру Карађорђевићу. Краљев лик, у профилу, у стилизованом медаљону са двоглавим орлом и круном, приказан је на правоугаоној порцеланској слици постављеној на црном мермеру, испод уклесаних речи посвете. Спомен-плоча посвећена изгинулим, помрлим и несталим Врбовчанима у ратовима за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године постављена је на северном зиду наоса. Испод текста посвете, коју употпуњују Његошеви стихови, и амблема Савеза добровољаца у Краљевини Србији, уклесано је сто двадесет осам имена изгинулих, помрлих и несталих Врбовчана. А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 22–31.

42 Сл. гласник РС бр. 5 од 17. 2. 2000, 147.

43 Трудом грађана Баничине, а уз новчану помоћ државе и Округа Смедеревског.

44 Видети: А. Марковић, *У спомен на Велики рат, Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014, 32–36.

|Сл. 12. Спомен-чесма палим борцима 1912–1918. у Башину

Суводолу споменика са плочом и крстом и двоглавим орлом раширених крила на врху. Спомен-чесма у Башину је решена у форми моста.

СПОМЕН-ДОМОВИ

Као објекти меморијалног карактера и вишефункционалне намене, за потребе одржавања културних и других друштвених активности на подручју Подунавског округа, изграђена су два спомен-дома: у Милошевцу и Лозовику. Спомен-дом у Милошевцу подигнут је 1923. године као приземна грађевина⁴⁵. Састоји из централног дела, у коме је свечана сала и два бочна крила. Фасаде спомен-дома су скромно решене, подеоним и декоративним кровни венцима, док је изнад улазних врата постављена мермерна плоча са текстом посвете: „Спомен дом у славу и спомен погинулих и помрлих грађана општине милошевачке за слободу и уједињење 1912–1919. год.“ (сл. 13). За разлику од милошевачког спомен-дома, зграда спомен-дома у Лозовику подигнута је 1939. године⁴⁶ као спратни објекат, правоугаоне основе, са великом свечаном салом (сл. 14). Главну фасаду одликује наглашена подела по хоризонтали (подеоним и кровним венцима) и вертикали

45 Иницијативу за његову градњу покренули су преживели борци са Солунског фронта у спомен на своје изгинуле ратне другове. Б. Перић, *Скела на Морави*, Београд 1971, 47–49.

46 Соколска чета у Лозовику и позоришно певачко друштво „Напредак“ подигли су 1939. године Спомен-дом краљу Александру и изгинулим ратницима у минулим ратовима. АЈ, фонд МФВ, ф–71–18а–49, Молба соколске чете „Лозовик“, која моли новчану помоћ 27. 10. 1939. године. За овај податак срдечно се захваљујем колегиници др Владани Путник са Филозофског факултета у Београду. Видети: В. Путник, *Архитектура соколског дома у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Београд 2015, 90.

|Сл. 13. Спомен-дом у славу и спомен погинулих и помрлих грађана општине милошевачке за слободу и уједињење 1912–1919. год. у Милошевцу

|Сл. 14. Спомен-дом краљу Александру и изгинулим ратницима у минулим ратовима у Лозовику

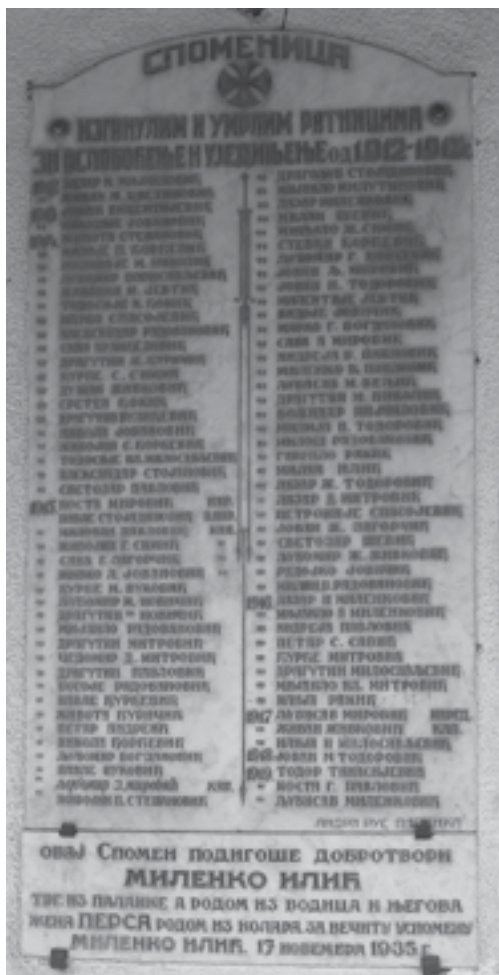
(бочним плитким ризалитима и пиластрима). Поводом 70 година од пробоја Солунског фронта Савез бораца и грађани Лозовика поставили су спомен-плочу са посветом: „Спомен дом изгинулим и умрлим ратницима од 1912–1918. за ослобођење и уједињење“.

СПОМЕН-ПЛОЧЕ

Спомен-плоче представљају најједноставнију форму меморијала. У највећем броју примера постављане су у црквама, али и на јавним објектима⁴⁷. Рађене су у мермеру, садржајно и стилски слично осмишљене. Неретко су се на њима, поред државних, верских и војних

⁴⁷ Задружним домовима, болницама, школама, ангажовањем и прилозима породица и локалних заједница.

симбола, налазили и стихови патриотског карактера или фотографије на порцелану. Такве спомен-плоче постављене су: у Цркви Свете Тројице „Јунаци-ма из села Церовца изгинулим и помрлим за своју отаџбину у ратовима 1912–1919. године“; у цркви манастира Пиносава у Кусадку: „Осветници-ма отаџбине 1914–1918“; две спомен-плоче у Цркви Успења пресвете Богородице у Ратарима: „Храбрим изгинулим, помрлим и несталим борцима из села Ратара од 1912. до 1918. године“; у Новом Селу у цркви Светог Георгија, и „Изгинулим ратницима у ратовима 1878–1918. године“ у Цркви Светог Вазнесења у Старом Селу. Миленко Илић и његова супруга Персида подигли су 17. новембра 1935. године на згради задружног дома у Водицама, спомен-плочу како је уклесано „Споменицу изгинулим и умрлим ратницима за ослобођење и уједињење 1912–1919.“ (сл. 15).

Сл. 15. Споменица изгинулим и умрлим ратницима за ослобођење и уједињење 1912–1919. у Водицама

МЕМОРИЈАЛИ ПАЛИХ НЕПРИЈАТЕЉСКИХ ВОЈНИКА

По завршетку рата слика непријатеља у јавном простору је била јасно одређена. Палим војницима поражене немачке и аустроугарске војске спомен-обележја су подизана на гробљанским површинама⁴⁸. На територији Подунавског округа то су: комплекс Немачког ратног гробља у Смедереву и заједнички споменик немачким, српским

48 Špela Čopič, *Kronika, Slovenski spomeniki padlim v Prvi svetovni vojni, Časopis za Slovensko zgodovino*, no 35, Ljubljana 1987, 168–177.

и аустроугарским ратницима 1914–1918. на гробљу у Марковцу. Ови меморијали су подизани и одржавани ангажовањем Немачког народног савеза⁴⁹ за старање о ратним гробовима, чије су се активности нарочито интензивирале доласком нациста на власт 30-их година 20. века.

Немачко ратно гробље у Смедереву формирано је непосредно по заузећу града октобра 1915. године⁵⁰ на северној падини Карађорђевог брда у непосредном окружењу Старог смедеревског гробља (сл. 16). У међуратном периоду три пута је било обнављано⁵¹. На њему је сахрањено преко четири хиљаде румунских, немачких, руских, италијанских, француских⁵² и српских војника. Спомен-обележје које је прво подигнуто био је споменик⁵³ који је срушен током реконструкције гробља 1932. године. По пројекту немачког архитекте Тишлера у периоду 1932–1934. године сазидана је у духу византинске архитектуре спомен-капела⁵⁴ од црвеног пешчара из реке Весер⁵⁵. Њена унутрашњост је декорисана мозаиком⁵⁶ који је комплетно био

49 Активности овог Савеза у Србији биле су регулисане одредбама међународних мировних уговара и у складу са члановима Закона о уређењу наших војних гробаља и гробова у отаџбини и на страни као и гробаља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интернираних лица држављана Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске сахрањених на нашој државној територији, који су се односили на ратне гробове непријатељских војника. Сама чињеница да је тек једна десетина од укупног броја страдалих немачких војника сахрањена на тлу Немачке представљала је проблем у обележавању и одржавању њихових гробова. Видети Б. Дукић, Немачко ратно гробље у Смедереву, Смедерево 2010, 51–55. Нашим Законом о уређењу војних гробаља и гробова, било је прописано да се средства за финансирање одржавања гробаља морају планирати буџетом Министарства вера. Такође је била прописана обавеза обласних самоуправа и општина да у сопственим буџетима предвиде одређену нужну суму за уређење гробова и гробаља на својој територији уколико држава не буде могла да обезбеди. Видети: Н. Лајбеншпергер, Ђ. Мамула, Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца – неколико запажања и примера, *Српске студије/Serbian studies*, књ. 5, Београд 2014.

50 Освећено је 27. 08. 1916. године. Видети: Б. Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Смедерево 2010, 36.

51 Први пут 1927. године по регулисању имовинско-правних односа, 1930. године други пут и трећи пут 1932. године. Са уређењем гробља вршило се сахрањивање ексхумираних посмртних остатака немачких војника са других локација. Видети: Б. Дукић, н. д.

52 Италијански и француски војници су касније ексхумирани.

53 Споменик је свечано освећен 27. августа 1916. године. Б. Дукић, н. д., 36. На њему су словима ливеним у бронзи били исписани стихови из Јеванђеља по Јовану 15, 13: „Niemand hat grossere liebe denn die, dass er sein leben lasset für seine freunde“ – у преводу „Нико нема више љубави од онога ко положи живот за своје пријатеље“. Б. Дукић, н. д., 40.

54 Са мањом куполом са крстом на врху. У њу се улазило кроз тролучни отвор, а на бочним фасадама изведена је по једна бифора. Б. Дукић, н. д., 130–144.

55 Б. Дукић, н. д., 130.

56 У унутрашњости капеле, свод и купола су били украшени мозаичком декорацијом са звездама, а зидови са седам анђела испод чијих ногу су биле мермерне плоче са именима и презименима немачких војника сахрањених на гробљу. Целокупна мозаичка декорација је припремљена у радионици немачког Савеза. На средини капеле била је постављена бронзана плоча на којој је писало: „Овде почивају немачки војници 1914–1918.“ Б. Дукић, н. д., 133–134.

|Сл. 16. Немачко ратно гробље у Смедереву

|Сл. 17. Споменик немачким, српским и аустроугарским ратницима 1914–1918. на гробљу у Марковцу

припремљен у радионици немачког Савеза⁵⁷. Гробље је свечано освешено 30. 05. 1937. године⁵⁸.

О Споменику на гробљу у Марковцу је веома мало података⁵⁹. Подигнут је над заједничком гробницом немачких, српских и аустроугарских ратника изгинулих током завршних борби за ослобођење октобра 1918. године. Споменик је решен у форми бетонске коцке на чијим су странама уклесане речи посвете на српском и немачком језику („Hier ruhen deutsche, serbische und osterreichungarische Krieger 1914–1918.“ – „Овде почивају немачки, српски и аустроугарски ратници 1914–1918.“) и имена и презимена: петорице немачких

57 У оквиру Савеза 1926. године формиран је конструкциони биро који је радио на пројектовању као и занатска радионица. Они су радили по принципу дуготрајности, уклапања меморијала у природни амбијент, а истовремено и неговања и подстицања теме сећања. Видети: Б. Дукић, н. д., 53.

58 „У присуству немачког посланика фон Херена и генерала фон Шекендорфа освешено је Немачко ратно гробље у Смедереву“, *Време* 31. 5. 1937, 5.

59 Наиме, Прва српска армија под командом војводе Петра Бојовића, уз помоћ савезника, од 12. до 19. октобра 1918. године, силовито је напредовала од Ниша ка Београду. Један од последњих озбиљнијих отпора непријатељ је пружио после Багрданског теснаца и дуж пруге у околини села Марковац. Мештани овог поморавског села сведочили су о великом броју жртава са обе стране. Како санитети ни једне ни друге војске нису стизали да преузму своје мртве, чланови Бекријског друштва, које је окупљало четрдесетак најугледнијих људи у селу, одлучили су да прикупи погинуле и сахрани их на сеоском гробљу. Уз заједничко спомен-обележје налази се и мала спомен-плоча, где је сахрањен један француски официр. Његово име је записано – Ранаиво, пореклом са острва Мадагаскар, тада француске колоније. Говорило се како су њему као капетану по чину Марковчани указали почаст тако што су га посебно сахранили. Ни до данас није утврђено колико је бораца овде сахрањено. Марковац: Непријатељи у истој гробници, *Вечерње новости* 18. јануар 2015. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:529561-Markovac-Neprijatelji-u-istoj-grobnici>

официра, четворице немачких, седморице аустроугарских и четрдесетак српских војника⁶⁰ (сл.17).

МЕМОРИЈАЛИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (активности на њиховој конзервацији и ревитализацији)

Иако су међуратни меморијали осмишљени као топоси колективног идентитета и симболичног сећања на све пале жртве, у периоду после Другог светског рата, са другачијом визуелизацијом јавног простора подређеном, најчешће, стварању јединствене слике друштва⁶¹ без националних обележја, на њих се гледало као на вид државно-политичке пропаганде која се водила у међуратном периоду, а која је славила само једну нацију. Нажалост, таква концепција је и довела до њиховог занемаривања и уништавања. Последњих година на територији Подунавског округа према пројектима Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево обновљено је девет меморијала.

Уз финансијску подршку Општине Смедерево, 2007. године изведени су радови на санацији спомен-костурнице у Цркви Светог пророка Јеремије у Врбовцу⁶², док су средствима за обнову које је обезбедило Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије – Сектор борачко-инвалидске заштите у оквиру својих годишњих активности на обнови меморијала везаних за Први светски рат, изведени конзерваторски радови⁶³:

- 2008. године у Баничини на Споменику погинулим и умрлим херојима за отаџбину и уједињење српства 1912–1918. год. и Спомен-чесми⁶⁴;

60 Данас сва имена српских војника не могу да се ишчитају услед оштећења на споменику која су настала за време Другог светског рата када је споменик погодио пројектил приликом савезничког бомбардовања немачких бункера дуж железничке пруге Београд–Ниш.

61 L. Fevr, *Borbe za istoriju*, Beograd 2002,157; И. Борозан, Репрезентативна култура и политичка пропаганда, *Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 17–106. D. Stojanović, U ogledalu „drugih“, u *Novosti iz prošlosti, znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 14.

62 Пројекат санације спомен-костурнице у Цркви Светог пророка Јеремије у Врбовцу бр. 281/6–2005, Смедерево, август 2005. год.

63 Овим конзерваторским радовима спречена је даља девастација меморијала која би сигурно довела до њиховог трајног губитка. На појединим спомен-обележјима, попут спомен-чесме у Суводолу и споменика у Малом Орашју, на местима уклоњених амблема и скулпторалних елемената, постављени су приближно истоветни, рађени на основу идеалне реконструкције и сачуваних фотографија.

64 Пројекат санације Споменика и Спомен-чесме у Баничини код Смедеревске Паланке бр. 280/8–2005, Смедерево, септембар 2005. године.

- 2013. године на Спомен-чесми палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. у Суводолу⁶⁵ и Споменику палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. године у Малом Орашју⁶⁶;

- 2014. године на Споменику палим херојима у ратовима 1912–1918. године у Ракинцу⁶⁷;

- 2015. године на Споменику изгинулих војних обвезника из Смедерева у рату 1914–1919. године на Тргу републике у Смедереву⁶⁸ и Споменику херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. октобра 1915. године у Голобоку⁶⁹ ; и

- 2016. године, Споменику изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920. варошице Сараорца у Сараорцима⁷⁰.

|Сл. 18. и 19. Црква Светог пророка Јеремије у Врбовцу и изглед спомен-костурнице

65 Архитектонско-техничка документација радова изведених на санацији и ревитализацији Спомен-чесме палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. год. код Смедерева бр. 152/8–2013, Смедерево, јун 2013. год.

66 Архитектонско-техничка документација радова изведених на дислокацији, санацији и ревитализацији Споменика палим ратницима и заробљеницима 1912–1918. у Малом Орашју код Смедерева бр. 301/24–2013, Смедерево, децембар 2013. год.

67 Пројекат санације Споменика палим ратницима у ратовима 1912–1918. у селу Ракинац код Велике Плана бр. 351/3–2013, Смедерево, новембар 2013. године.

68 Пројекта санације, реставрације и конзервације Споменика изгинулих војних обвезника из Смедерева у рату 1914–1919. године на Тргу Републике КП 1039/1 КО Смедерево бр. 45/8–2014, Смедерево, фебруар 2014. године.

69 Пројекат санације Споменика херојима из Голобока палим у ратовима 1912–1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године у Голобоку, број 317/4–2014, Смедерево, новембар 2014. године

70 Пројекат санације, реставрације и презентације Споменика изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912–1920. варошице Сараорца у Сараорцима (Град Смедерево) бр. 334/5–2014, Смедерево октобар 2014. године.

|Сл. 20. и 21. Спомен-чесма у Баничини – пре и након радова

|Сл. 22. и 23. Спомен-чесма палим херојима општине суводолске у ратовима 1912–1918. у Суводолу – пре и након *радова*

Белешка о аутору

Анита В. Марковић
Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево,
стручни сарадник
Контакт: a.markovic@spomenicikulture.org.rs

ЛИТЕРАТУРА

Baione, M, *La Religione della Patria. Musei e istituti del culto risorgimentale (1884-1918)*, Quinto di Treviso, Treviso 1994.

Божовић, Александар, *Меморијали Првог светског рата на територији Београда*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2014.

Борозан, Игор, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда, Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Филозофски факултет у Београду, катедра за историју уметности новог века, Београд 2006.

Група аутора, *Меморијали ослободилачких ратова*, књига I, том 1, Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, Београд 2006.

Бранко Дукић, Немачко ратно гробље у Смедереву, Народна библиотека Смедерево, Смедерево 2010.

Kostić, Ana, Public Monuments i Sacred Space, Memorial Tombs as National Monuments in Ninetheenth century Serbia, *AHAS 18/1*, Umetnostno zgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana 2013.

Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, Čigoja, Beograd 2006.

Лајбеншпергер, Ненад, Мамула, Ђорђе, Споменици Првом светском рату између државе, закона и појединца- неколико запажања и примера, *Српске студије/Serbian studies*, књ. 5, Центар за српске студије, Филозофски факултет Универзитет у Београду, Београд 2014.

Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2006.

Maldini, Slobodan, *Enciklopedija arhitekture*, том II N-Ž, Slobodan Maldini, Beograd 2004.

Макуљевић, Ненад, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Завод за уџбенике Београд, Београд 2006.

Манојловић, Пинтар, Олга, Благо њима јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу: култ палих војника у Италији и Југославији у годинама између два светска рата, *ГДИ*, 1-3, Београд 2002.

Manojlović, Pintar, Olga, Uprostoravanje ideologije: *Spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta*, Friedrich Neumann Stiftung, Zagreb 2008.

Manojlović, Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Čigoja, Beograd 2014.

Марковић, Анита, Спомен обележја на подручју Града Смедерева, *Mons Aureus* 46/2014, Народна библиотека Смедерево, Смедерево 2014.

Марковић, Анита, *У спомен на Велики рат, спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, Смедерево 2014.

Марковић, Анита, Меморијали Првог светског рата као симболи државног и националног идентитета, Споменик изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912-1920 варошице Сараораца у Сараорцима, *Смедеревски зборник бр. 5*, Музеј у Смедереву, Смедерево 2016.

Недељковић, Вук, Споменик српским ратницима 1912-1918. у Полумиру, *Наша прошлост* бр. 12, Народни музеј Краљево, Краљево 2011.

Павићевић, Александар, Време (без) смрти, Представе о смрти у Србији 19-20. века, Етнографски институт САНУ, *Посебна издања, књига 73*, Београд 2011.

Перић, Боривоје, *Скела на Морави*, Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије, Београд 1971.

Правила Савеза добровољаца у Краљевини Србији, Београд 1903.

Путник, Владана, *Архитектура соколских домова у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд 2015.

Smith, A, D, *The glorius Dead, Chosen peoples*, Oxford University Press, New York 2003.

Stojanović, Dubravka, У огledалу „drugih“, у *Novosti iz prošlosti, znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Београдски центар за људска права, Београд 2010.

Тимотијевић, Мирослав, Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе III*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2001.

Февр, Лисјен, *Борба за историју*, Српска књижевна задруга, Београд 2002.

Čopić, Špela, Kronika, Slovenski spomeniki padlim v Prvi svetoni vojni, *Časopis za Slovensko zgodovino*, no. 35, Zalaga Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino, Ljubljana 1987.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

„Варошица Марковац прославила је јуче ослобођење и осветила споменик Марковчанима који су изгинули у прошлим ратовима“, *Политика*, 28. октобар 1940. <http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/politika/1940/10/28#page/8/mode/1up>

За веру и отаџбину, Култ живота и смрти, У славу јунака, Војни меморијали Балканских ратова и Првог светског рата, *Одбрана*, Специјални прилог од 26. новембар 2007.

Manojlović, Pintar, Olga, Rušenjem spomenika menja se istorija, *Novi Magazi* od 15.10.2014. <http://www.novimagazin.rs/vesti/>

Мараш, Љуба, Рат и спомен костурница, *Глас потомака*, новембар 2006.

„Наши споменици“, *Правда*, 3. новембар 1927. <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/zbirka/novina/pravda-1904-1941>

„Марковац-Непријатељи у истој гробници“, *Вечерње новости* 18. јануар 2015. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:529561-Markovac-Neprijatelji-u-istoj-grobnici>

„Освећење цркве и споменика у селу Мало Орашје“, *Глас Подунавља* бр. 295 од 18. октобра 1936.

„Откривање споменика у селу Голобоку“, *Време* 18.1.1924.

<http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1924/01/18#page/3/mode/1up>

„Прослава Видовдана“, *Политика*, 15. јун 1913. http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi

Сл. гласник РС бр. 5 од 17.02.2000.

„У присуству немачког посланика фон Херена и генерала фон Шекендорфа освежено је немачко ратно гробље у Смедереву“, *Време* 31.5.1937.

<http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1937/05/31#page/3/mode/1up>

Подаци о Владимиру Станимировићу

<http://www.tvorac-grad.com/najsrbi/srbi/s0023.html>

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архитектонско-техичка документација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево:

Пројекат санације спомен костурнице у цркви Светог пророка Јеремије у Врбовцу бр. 281/6-2005, Смедерево, август 2005. год.

Пројекат санације Споменика и Спомен чесме у Баничини код Смедеревске Паланке бр. 280/8-2005, Смедерево, септембар 2005. године.

Архитектонско-техичка документација радова изведених на санацији и ревитализацији Спомен чесме палим херојима општине суводолске у ратовима 1912-1918. год. код Смедерева бр. 152/8-2013, Смедерево, јун 2013. год.

Пројекат санације Споменика палим ратницима у ратовима 1912-1918. у селу Ракинац код Велике Плане бр. 351/3 -2013, Смедерево, новембар 2013. године

Архитектонско-техичка документација радова изведених на дислокацији, санацији и ревитализацији Споменика палим ратницима и заробљеницима 1912-1918. у Малом Орашју код Смедерева бр. 301/24-2013, Смедерево, децембар 2013. год.

Пројекат санације, рестаурације и конзервације споменика изгинулих војних обвезника из Смедерева у рату 1914-1919. год. на Тргу Републике у Смедереву бр. 45/8-2014, Смедерево, фебруар 2014. год.

Пројекат санације Споменика херојима из Голобока палим у ратовима 1912-1919. године и незнатим јунацима палим у одбрани Голобока 15. окт. 1915. године у Голобоку, број 317/4-2014, Смедерево, новембар 2014. године

Пројекат санације, рестаурације и презентације Споменика изгинулим и умрлим борцима у ратовима 1912-1920. варошице Сараорца у Сараорцима бр. 334/5-2014, Смедерево, октобар 2014. год

ИЗВОР ФОТОГРАФИЈА

Фотодокументација Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево

Summary

Anita V. Marković

GUARDIANS OF MEMORIES: MEMORIALS OF THE FIRST WORLD WAR IN THE AREA OF DANUBE COUNTY

In the area of the Danube county, which consists of the city of Smederevo and the municipalities of Velika Plana and Smederevska Palanka, out of the total of fifty eight settlements in twenty-one, are situated twenty-six memorials built in memory of the victims of the First World War. Seven in the territory of the City of Smederevo, the municipalities of Smederevska Palanka nine and Velika Plana ten. Typologically viewed, in the period from 1921 until 1940, twelve public monuments, three memorial fountains, two memorial houses, one memorial church with a charnel house were erected, and six memorial plates placed, totally twenty four memorials to Serbian and two memorials to fallen enemy soldiers.

Performed as architectural or sculptural works, these memorials were in one expressive way, with pure geometric shapes and accentuated national, state and religious symbols, by time became recognizable views of the spaces on which they were placed. Incorporation into the life of the community necessarily was followed by the practice of holding ceremonial consecrations, with a strong political and social background, with the obliged presence of high-ranking officials, as well as announcements and extensive reports in the daily press. Just celebrating the idea, or the work done for the benefit of the nation, which often took on the epitome of holiness, from some altars of memories to all the fallen victims of the war overgrew into strong propaganda instruments around which new generations were gathered, whether they were in churches and Church yards, on central city and village squares, intersections and directions of main roads.

Although conceived as a places of collective identity and a symbolic memory of all fallen victims, in the period after the Second World War, with a different visualization of the public space, the most often with a goal of creating of a unique image of a society without national characteristics, especially on the memorials of Serbian soldiers, was viewed like on the state-political propaganda led during the interwar period, and which celebrated only one nation. Unfortunately, a conception like that by time brought to their neglecting and destruction.

Игор Б. Борозан

УМЕТНОСТ У СЛУЖБИ СЕЋАЊА: СПОМЕН-КОСТУРНИЦА У ВРБОВЦУ¹

Анстракт: Уобличавање Цркве Светог пророка Јеремије у Врбовцу потврђује вишедесетогодишњи напор југословенске/српске државе да у међуратном периоду уобличи и нормира сећање на жртве Великог рата у Смедеревском крају (Дунавска бановина). Сећање на пале хероје Великог рата стављено је у службу одржавања крхког државног јединства, док је у локалној средини имало значај истицања регионалног достојанства. Очување меморије на традиције Великог рата визуелизовано је изградњом величајне спомен-костурнице у чијој су крипти похрањене кости палих хероја у бици на Врбовачким косама и Церјаку 1915. године. Локално сећање је уобличено изградњом типске црквене грађевине 1939. године. Форма архитектонске шкољке, изведене у духу неоморавске архитектуре, садејствовала је са сликарством зидних целина и иконостасне преграде, које је у духу академског еклектицизма осликао руски академски сликар Андреј Биценко. Тако је уметничким средствима довршен процес национализације и монументализације сећања на мартире нације, који су у праскозорје Другог светског рата постали залог очувања нестабилне државне заједнице.

Кључне речи: Црква Светог пророка Јеремије, култ палих војника, меморија, Андреј Биценко, Велики рат.

Између два светска рата широм европског континента дошло је до уобличавања разноликих меморијалних форми у знак сећања на пале војнике у Првом светском рату. Представљале су својеврсни артифицирани подухват различитих медијских израза (архитектура,

скулптура, сликарство, примењена уметност...)¹ и дефинисале владајуће политичке, идеолошке, културне и уметничке праксе времена.² Најчешће подигнути на местима где су вођене знамените битке уз масовне погибије, или на видиковцима у природи, ови меморијали су маркирани костима једног анонимног хероја или костима многих војника које су у њима похрањени.³ Тако је стара античка структура меморисања палих хероја поимана као врхунски моралан и патриотски чин, трансформисан у део међуратне културе сећања.

Успомене на борце, који су на олтар отаџбине принели највишу жртву – сопствени живот, била је део општег европског концепта сећања на хероје нације. У складу са репрезентативном културом и нормираним сећањима⁴ на грандиозну епопеју Великог рата, и у сагласју са званичним читањем учешћа у њему, европски народи су ангажовано приступили уобличавању концепта „повратка мртвих“.⁵ Производња концепта „археологије сећања“⁶ на погинуле борце попримило је особености заједничког уподобљавања национа, који је своје актуелне тежње и своју будућност заснивао на типској фигури палог војника. Углавном су егалитаризовани европски режими инсистирали на јединству у погибији мартира нације.⁷ Једнакост у смрти постало је основ културе сећања на масовну погибију у Првом светском рату. Безимени војници, али и они идентификовани, постали су основ новог послератног живота који се умногоме заснивао на колективним представама везаним за трауме и победе у Великом рату и партикуларним сећањем појединаца преточеног у јединствену меморијску свест. Сећање на Велики рат је произвело особену културу оплакивања.⁸ Свеже сећање на преминуле очеве, синове, рођаке и пријатеље

1 * Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете и науке Републике Србије под називом *Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба*, редни бр. 177001. Посебну захвалност дугујем професору др Александру Кадијевићу, доценту др Бранки Вранешевић, и колегиници Анити Марковић.

R. Koshar, *From Monuments to Traces, Artifacts of German Memory 1870–1990*, Berkeley and Los Angeles 2000, 80–116.

2 P. Curtis, *Sculpture 1900–1945*, Oxford 1999, 52–55.

3 G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford 1990, 70–106.

4 О различитим категоријама памћења: М. Тимотијевић, *Српске цвети – Таковски устанак, О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012, 17–48.

5 J. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge 2014, 15–28.

6 O. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014,

7 G. L. Mosse, „National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany“, *Journal of Contemporary History*, 14, 1979, 1–20.

8 J. Winter, *н. д.*, 29–53.

преображено је из домена личне (породичне) меморије у структуру јавног дискурса, који је почивао на обједињеном жалобном карактеру сећања преживелих, пасивних или активних учесника Великог рата.

Послератну културу меморије на Велики рат обележили су и перформативни изрази. Материјално и нематеријално ратно наслеђе преточено је у низ наратива, који су континуираном употребом произвели отклон од потенцијалног заборава на жртве рата. Сећање је визуелизовано и активно обнављано масовним патриотским спектаклима и комеморативним церемонијама⁹ поводом освећења споменика и спомен-костурница и годишњица славних битака. Хомогенизација нација почивала је на ритмичном и истрајном оживљавању успомена на погинуле, који су постали део етатизованог празновања у склопу историјског хода нације.

У складу с европским оквиром меморије на Велики рат конципиран је патриотски дискурс сећања на пале хероје на тлу Краљевине Југославије у међуратном периоду. Континуирана акција материјализације сећања заснивана је на идеолошкој производњи меморијала, који су разноликим медијским изразима монументализовали сећање на велику националну епопеју. Уметнички изграђени споменици, разнолики споменички артефакти, као и величанствена меморијална обележја стављена су у функцију подизања позорности српско-југословенског патриотизма у међуратном периоду. У склопу јавног представљања репрезентативних уметничких дела нарочито истакнуту улогу имале су спомен-костурнице.¹⁰ Саткане на медијској фузији разноликих уметничких и визуелних израза, костурнице су представљале апсолутну сублимацију јавног заједничког сећања.

Пракса подизања величајних спомен-обележја у српској средини зачета је у деветнаестовековној визуелној култури.¹¹ Спомен-црква у Горњем Адровцу, подигнута 1903. године у част палог руског хероја српско-турских ратова Николаја Рајевског,¹² парадигматски указује на корене идеје која је, у складу с идеологијом и културом епохе, пренесена у оквире међуратне климе Краљевине Југославије. Врхунац замрзавања сећања у уметности сублимиран је изградњом неколико

9 J. R. Gillis (ed.). *Commemorations. The Politics of National Identity*, New Jersey 1994.

10 O. Manojlović Pintar, н. д., 212–215.

11 Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 284–292.

12 *Исто*, 289.

монументалних спомен-костурница на тлу Краљевине Југославије, особито током четврте деценија 20. века када је дошло до ескалације патриотских подухвата у чијој су се сржи нашли пали војници као комуникацијски симболи у служби емоционалног одговора популуса. Централна влада, као и локалне елите, настојале су да повежу помесне традиције сећања на Велики рат ради унитаризације земље, и да их потом преведу у оквиру јединствене меморије. Трусна политичка ситуација током четврте деценије 20. века несумњиво је на посредан начин проузроковала појачане напоре централних и регионалних структура власти да убрзају процес производње спомен-меморијала. Етнички национализми, који су претили децентрализацији земље, били су у колизији са концептом државног унитаризма заснованог у највећој мери на идеји донекле напуштеног културног концепта интегралног југословенства.¹³ Стога се, уз извесну дозу опреза, може прихватити теза о потреби да се визуелним топосима моћи на величајан начин скрије пољуљана снага државне заједнице.

Током поменутог периода еманципација српско-југословенске елите у материјалном и културном погледу достигла је врхунац, што је водећим круговима јавности омогућило самосвојне стилске и идејне реинтерпретације сопственог наслеђа усклађеног с актуелним уметничким изразима. Са друге стране, финансијска консолидација југословенске елите помогла је уобличавање монументалних топоса сећања, која су својим уметничким изразом указивала на њену моћ. Међутим, економска стабилизација елите није у потпуности садејствовала са унутрашњим устројством државе, која је услед нарастајућих сепаратистичких покрета, као и услед тешке спољашње ситуације у време тоталитарних режима,¹⁴ била у фази убрзане дезинтеграције и напуштања државног модела културне политике.¹⁵

У напетости између реалне друштвено-политичке ситуације и имагинарне југословенске конструкције, у четвртој деценији 20. века подизане су монументалне спомен-костурнице. Посебно се својим значајем истичу Храм славе, подигнут крај Скопља 1934.

13 Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I, Београд 1996, 247–284. О различитим културним праксама југословенства у медију архитектуре: А. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, Београд 2007, 1904–1941.

14 А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974.

15 Љ. Димић, *н. д.*, 329–395.

године,¹⁶ и Црква Светог Димитрија у Лазаревцу из 1939. године.¹⁷ И поред одређених различитости на нивоу структуралног поимања, ови монументални објекти могу да се сместе у оквиру медијске визуелне манифестације репрезентативне уметничке праксе на тлу међуратне југословенске државе. Академски изведене архитектуралне шкољке, монументално фреско-сликарство и величајни иконостас (Храм славе у Скопљу, 1934), изведени махом од стране водећих руских архитеката и сликара (Николај Краснов, Борис Обрасков, Иван Дики, Иван Шевцов, Никола Мајендорф), као и репрезентативни скулптурални рељефи, рад еминентног домаћег вајара Михаила Томића у крипти Цркве Светог Димитрија Лазаревцу, недвојбено сугеришу на снажно дејство разноликих медија у уобличавању топоса сећања на тлу Краљевине Југославије.

Спомен-костурница у Врбовцу¹⁸ је дефинисана колективним сећањем на жртве битке на Церјаку и Врбовачким косама.¹⁹ Након разарања Смедерева, 10. и 11. октобра 1915. године, уследило је повлачење српске војске пред надмоћним аустроугарским снагама.²⁰ У једном тренутку дошло је до прегруписавања припадника комбинованог пука 3. позива и 11. пука Шумадијске дивизије 1. позива. У намери да заустави даље напредовање окупатора према Моравској долини, отпор српске војске 15. и 16. октобра завршио се поразом. Тела погинулих су испрва покопана на самом бојишту, да би потом, уз дужан пијетет, била измештена и сахрањена по околном терену. Формирана гробна обележја – крстови пободени у земљу – са тек понеким именом идентификованог војника дефинисала су зачетак свеобухватног процеса визуелизације помена на пале ратнике. Гробни белези су на извештан начин артифицирали поље где се одиграла битка, с идејом његове преобразбе у патриотски топос колективног сећања. По устаљеном принципу значењске трансформације, кости изгинулих су преведене у домен концепта моштију палих мученика на олтару отаџбине.

16 И. Борозан, „Култ палих војника и уметност сећања: Храм славе на војничком гробљу у Скопљу“, у: *Православни свет и Први светски рат*, ур. В. Пузовић, Београд 2015, 444–468.

17 А. Кадијевић, „Рад архитекте Ивана Афанасијевича Рика у Југославији између два светска рата“, *Саопштења РЗЗСК, XXX–XXXI*, Београд 1998–1999, 233–237; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX–крај XX века)*, Београд 2007, 310–312; А. Божовић, *Меморијали првог светског рата на територији Београда*, Београд 2014, 57–59.

18 Црква Светог пророка Јеремије је Одлуком Владе РС проглашена за споменик културе, *Сл. гласник РС* бр. 5 од 17. 2. 2000, 147.

19 С. Штерић, *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, Смедерево 2015, 187–200.

20 Више о току битке: *Исто*, 123–177.

Након Првог светског рата покренута је иницијатива да се у Врбовцу изгради парохијска црква.²¹ Међутим, тек се 1928. године новоосновани одбор обратио Духовном суду у Београду са молбом да отпочне њена изградња. Недуго потом основна идеја је унеколико била преиначена, па је црква, у складу са меморијским карактером, замишљена као спомен-костурница. Коначно, житељи Врбовца су 1936. године својим новчаним прилозима потпомогли уобличавање цркве, (сл. 1) која је свечано освећена 14. маја 1939. године, на дан Светог пророка Јеремије.²²

Бројни меморијали и споменици који су у међуратном периоду подигнути у смедеревском крају²³ потврдили су концепт визуелизације меморије на погинуле житеље регије: спомен-чесма палим херојима суводолске општине у ратовима 1912–1918. године у Суводолу,²⁴

|Сл. 1. Црква светог пророка Јеремије у Врбовцу

21 Исто, 201.

22 Исто, 203–205.

23 А. Марковић, *У спомен на Велики рат. Спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Смедерево 2014.

24 Исто, 32–35.

споменик војним обвезницима из Смедерева изгинулим од 1914. до 1919. године,²⁵ споменик палим и умрлим борцима у ратовима 1919–1920. године варошице Сараорца у Сараорцима,²⁶ споменик палим ратницима и заробљеницима између 1912. и 1918. године у Малом Орашју.²⁷ Ови новоподигнути меморијали су поимани као кључни топоси визуелизације локалног идентитета у оквиру јединственог државног наратива помена на Велики рат.

Визуелно уобличавање цркве у Врбовцу представља врхунац нормирања сећања житеља региона у контексту уобличавања колективног памћења на ратну епопеју српске војске у Смедеревском крају. Артифицирање помена на пале војнике на Врбовачким косама и Церјаку изведено је у складу са важећим идентитетским праксама разноликих медија. Особито је архитектура цркве, као стара перформативна пракса, суштински визуелизовала актуелне културне и идеолошке структуре времена.

Концепт историзма заснован на ревокацији древног наслеђа је уобличен током 19. века.²⁸ Реминисценција средњовековне архитектонске праксе део је концепта историзма,²⁹ а повратак у прошлост био је у суштини модеран и актуелан начин трагања за оптималним стилем у повесници партикуларних нација.

Током првих деценија 20. века, широм Европе, различити неостилови су и даље, у извесној мери, били у функцији визуелизације актуелних идеолошких, идејних и културних идеала владајућих елита.³⁰ У складу с евокацијом патриотског вокабулара с краја 19. и почетка 20. века, неоморавски архитектурални израз је поиман као врхунски национални стил у савременој градитељској пракси Краљевине Југославије.³¹

Зачеци кодификације неоморавског стила у архитектури везани су за уобличавање Цркве Светог Николе у Трстенику 1900. године, по пројекту архитекте Душана Живановића, када је нормирана

²⁵ Исто, 37–48.

²⁶ Исто, 49–56.

²⁷ Исто, 57–76.

²⁸ Н. Макуљевић, *н. д.*, 181–206.

²⁹ Е. М. Landwehr, *Kunst des Historismus*, Wien 2012.

³⁰ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средица XIX–крај XX века)*, 105–112.

³¹ Исто, 115–118.

типска форма цркве у виду „развијеног триконхалног моравског плана развијеног уписаног крста са једним кубетом“.³² Црква у Врбовцу у највећој мери изражава овај канонски тип моравске средњовековне архитектуре.³³ Извесно одступање од тог типа односи се на просторност цркве, будући да је изведена у сажетој форми. Полихромна фасада, додатно истакнута ситном декоративном пластиком, истиче се као један од кључних идиома стила неоморавске школе.

Одсуство пројектног плана и архитекте врбовачке цркве указује да је она вероватно грађена по нормираном пројекту Министарства грађевина. Међутим, одређене формалне закономерности, по упоредној морфолошкој анализи, упућују на претпоставку да је у питању решење архитекте Василија Андросова.³⁴ Као особен ауторски печат, моравски цитати на бројним црквама овог руског емигранта (црква у Радовању) изнова се током четврте деценије 20. века комбинују са формом триконхалног моравског типа – уписаног крста развијеног типа са једном куполом и звоником над припратом.³⁵ Таква пракса је дефинисала и Андросовљево делатност у смедеревском крају, особито на цркви у Малом Орашју.

Кодификација теоријских осврта на моравски стил се наставила. Момир Корунуовић је 1929. године публикувао текст *Моравски стил* у којем апологетски брани претрајавање националног поимања архитектуре. Десет година касније Александар Дероко је у чланку „Некадашњи и данашњи православни храмови“ у истом духу истакао потребу угледања на традиционалну баштину, ишчитану у контексту стваралачке реинтерпретације средњовековља у архитектури.³⁶ Национални израз у архитектури, најчешће примењиван у сакралној архитектуралној пракси, претрајавао је као потврда функционисања историзма уочи Другог светског рата. Изградња цркве у Врбовцу у неоморавском стилу потврдила је опстајање српско-византијског стила у култури меморијалних објеката на тлу међуратне Југославије.

³² Исто, 80.

³³ А. Марковић, *У спомен на Велики рат. Спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, 22.

³⁴ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средица XIX–крај XX века)*, 162–164. Проф. др Александар Кадијевић ми је указао на морфолошке одлике спомен-костурнице у Врбовцу која указују на ауторски печат архитекте Василија Андросова.

³⁵ Исто, 163.

³⁶ Исто, 201.

Унутрашњост цркве у Врбовцу је делимично изведена, пошто је, из непознатог разлога, изостало њено осликавање у потпуности. Урађени живопис је дело руског академског сликара Андреја Биценка.³⁷ Његова плодна делатност на осликавању бројних цркава широм Краљевине Југославије забележена је и у смедеревском крају.³⁸ Монументално зидно сликарство Цркве Светог Георгија у Смедереву (1935/36),³⁹ као и осликавање иконостаса цркве у Малом Орашју (1932/33),⁴⁰ потврдили су уметников углед у граду у којем је деловала руска емигрантска колонија.

Четири представе из циклуса Христових страдања представљају посебну особеност зидног сликарства у врбовачкој цркви, којом се потврђује популарност овог циклуса у савременом репрезентативном црквеном сликарству.⁴¹ Чинећи јединствени циклус, оне се, у хронолошком поретку, налазе на поткуполним луковима. Визуелни наратив започиње на јужном поткуполном луку сценом *Моленија са чашом* и наставља се сценом *Пут на Голготу* на западном луку. На источном поткуполном луку је осликана композиција *Распеће*, (сл. 2) а наратив завршава представа *Полагање у гроб* на северном поткуполном луку.⁴²

Сл. 2. Распеће, источни поткуполни лук, црква светог пророка Јеремије у Врбовцу

37 М. Миљановић, „Иконостас Андреја Бишћенка у Пријепољу“, *Милешевски записи*, 3, 1998, 152–153.

38 А. Марковић, „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, *Смедеревски зборник*, 3, 2012, 141–167.

39 *Исто*, 146–154.

40 *Исто*, 144–146.

41 Тако је на јужном зиду олтарске апсиде Цркве Светог Ђорђа на Опленцу приказана циклус Христових страдања: М. Јовановић, *Опленац*, Топола 1989, 166.

42 Меморијска намена наведених представа је додатно истакнута именима приложника, као и именима преминулих којима су посветили осликане сцене. Пуни записи пренети су, у: А. Марковић, „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, 156–158.

Циклус о Христовим страдањима, који је иконографски утемељен и кодификован у средњовековном српском⁴³ и европском сликарству,⁴⁴ јасно је истакао функцију врбовачке цркве. Сећање на погибију српских војника типолошки је изједначено са страдалном жртвом Христа, који је као први невино пострадали постао типски модел уподобљења у смрти палих праведника за нацију и веру. Приказивање наратива о невиној Христовој жртви, насталој можда у Биценковом садејству са евентуалним, ученим идеологом, претпоставља идеју одбрамбеног и праведног рата (*Ius ad Bellum*),⁴⁵ који је српски народ водио на својој територији. Тако се додатно посвећују сени палих војника, који се уподобљавају апсолутном прототипу праведности и пожртвовања – Исусу Христу. Жртвени карактер циклуса, започет сценом префигурације еухаристије *Моленије са чашиом* и окончан представом *Спуштања у гроб*, истиче жалобни карактер сакралног простора и потврђује праведност палих ратника. Универзална Христова страдалничка епопеја преноси се на ниво актуелног. Страдања у биткама на Врбовачким косама и Церјаку постају космолошка и потврђују свечовечански карактер страдалништва српског војника.

Парадигматска фигура страдалног Христа умногоме је уобличила још увек снажну хришћанску цивилизацију Европе током Великог рата.⁴⁶ Христов лик је обележио ментално, емоционално и визуелно искуство многих учесника рата, које је потом преточено у разнолике ликовне и медијске форме. Константна присутност Христа у визијама и осећањима војника током рата умногоме је обележила масовна истребљења и дехуманизацију европског човека.

Истовремено, представа самилосног Христа и његова исцелитељска функција биле су део поменутих структура. Христос који је први васкрсао нудио је војницима и породицама палих војника наду да ће њихови најмилији обитавати у рајском насељу.⁴⁷ Врхунац ове наде сажет је у монументалној и мултинаративној представи *Христово васкрсење* (сл. 3) на зиду јужне певнице цркве у Врбовцу. Христова победа над смрћу постала је залог вечног живота палих праведника,

43 N. Zarras, „The Passion Cycle in Staro Nagoričino“, *JÖB*, 60, 181–213.

44 A. Derbes, *Picturing the Passion in Late Medieval Italy, Narrative Painting, Franciscan Ideologies, and the Levant*, Cambridge 1996.

45 Владика Николај, *Рат и Библија*, Београд 1997; За шире оквире концепта праведног рата: O'Donovan, *The Just War Revisited*, Cambridge 2003.

46 G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, 74–77.

47 J. Winter, *н. д.*, 164–177.

|Сл. 3. Васкрсење, јужна певница, црква светог пророка Јеремије у Врбовцу

који се симболично уподобљују узорној фигури Исуса Христа, и тако стичу ауру бесмртности.

Симболички значај меморијалне сликовне целине у врбовачкој цркви уочава се и на појединим фигурама на пиластрима њене куполе. Осим њиховог жалобног изгледа, посредно је осликан и победоносни ход српске војске. Прикази Светог Георгија у пуној ратној опреми на североисточном пиластру и Светог архангела Михаила у белој одежди на југоисточном пиластру сугеришу карактер српске војске као и њену праведну улогу у ратним сукобима током Великог рата.

Ликовни језик у врбовачкој цркви употпуњен је иконостасом који је Андреј Биценко осликао двадесет и једном иконом, по уобичајеном типском решењу у погледу распореда сцена, као и одабиру иконографских решења⁴⁸ (сл. 4). Зону престоних икона, поред устаљених представа Богородице са малим Христом, Св. Јована Крститеља и Исуса Христа, краси и икона патрона цркве, пророка Јеремије. Идентитетска фигура старозаветног пророка несумњиво потврђује намену цркве, и додатно истиче њен жалобни карактер. Знаменити Јеремијин плач је током векова хришћанског предања дефинисан као сетни лелек, који

48 А. Марковић, *Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају*, 160–62.

|Сл. 4. Ентеријер и иконостас цркве светог пророка Јеремије у Врбовцу

се у датом тренутку смешта у оквире ламентације над палим мученицима током Великог рата на тлу смедеревског краја. Тако фигура пророка Јеремије постаје парадигма страдалништва и, коначно, типолошки изједначава јудејску повесницу са охристовљеним ходом српске војске у повесници. Остале иконе потврђују готово стандардни образац сведених иконостасних преграда. У средишту представљених апостола – Вартоломеја, Андреја, Јуде, Павла, Петра, Томе, Матеја, Филипа, Јакова и Симона – налази се композиција *Тајна вечера*.

Ликовна поетика Биценковог сликовног рукописа на иконама подударна је са његовим зидним сликарством. Следећи свој сликарски рукопис, али и уз неизбежне особености,⁴⁹ Биценков рад у врбовачкој цркви потврђује поштовање традиционалних иконографских решења усвојених на основу стваралачке реинтерпретације српског средњовековног сликарства. Декоративност флоралне орнаментике у виду континуираних трака, као и цитатност средњовековних узора, усклађених са иконографско-функционалним одређењима, дефинисали су рад овог сликара. Успон традиционализма⁵⁰ у црквеном сликарству одредио је, поред главних токова (Опленац, Краљевска капела Дворског комплекса на Дедињу...),⁵¹ и делатност Биценка, који је у складу са праксом академског еклектицизма посегнуо за канонизованим иконографским решењима, поетизованим у складу са могућим одјецима европских уметничких струјања, које је усвојио током школовања у Русији.⁵²

Спомен на пале хероје уклесан је на меморијалним плочама постављеним на зидове врбовачке цркве. На западним пиластрима северног и јужног зида налазе се три црне плоче које чувају успомену на преминуле војнике, и од којих се посебно истиче плоча са уклесаним стиховима Војислава Илића Млађег (сл. 5а):

„Борци која ова костурница крије,
представљају понос и част Шумадије,
изгибоше славно у налету смелом,
ал’ витешким својим показаше делом
да судбина малих није тако црна –
има нешто јаче од топовских зрна:
сила која народ у бесмртност води,
љубав према земљи, краљу и слободи.“

Стихови Војислава Илића Млађег на плочи на западном пиластру одишу патриотизмом и династичким патриотизмом у славу палих Шумадинаца у биткама на Врбовачким косама и Церјаку. Спомен-плоча уобличена у славу краља Александра Карађорђевића постављена је на исти пиластар, уобличена као метаисторијски топос у оквиру којег су у истој повесној равни спојени носиоци Албанске споменице,

49 Исто, 165,

50 М. Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд 2007, 187–236.

51 М. Јовановић, н. д., 133–214.

52 М. Миљановић, н. д., 154–155.

Сл. 5б. Спомен плоча неумрлим синовима Шумадије и Спомен плоча краљу Александру I Карађорђевићу ујединитељу

Сл. 5а. Спомен плоча изгинулих, помрлих и несталих Врбовчана у ратовима за ослобођење и уједињење од 1912–1918.

чија су имена и уклесана, са њиховим ратним другом и командантом са Солунског фронта –блаженопочившим владарем Краљевине Југославије.⁵³ На плочи доминира краљев профилни лик у кружном медаљону као потврда старих мнемотехничких инструмената у служби

53 А. Марковић, *У спомен на Велики рат. Спомен-обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, 26.

когнитивно-визуелне рецепције владаревог лика испод којег су исписани Његошеви оптимистични стихови: На „гробљу ће изникнути цвијеће за далеко неко покољење“.

Трећа спомен-плоча посвећена је палим Врбовчанима у ратовима за ослобођење од 1912. до 1918. године (сл. 56).

Она је украшена амблемом Савеза добровољаца у Краљевини Србији, који је дефинисан двоглавим белим орлом са круном краљевине, амблематски употпуњена ратним обележјима (сабља, пушка, топ). Плоча је додатно вербализована Његошевим стиховима: „Благо оном ко до вјека живи, имао се рашта и родити“, чиме се јасно сугерише антички концепт патриотизма који подразумева вечно сећање заједнице на палог хероја. Имена незаборавних војника, њих 128, уклесана испод Његошевих стихова, опомена су заједници да своје сународнике вечно памти.⁵⁴

Коначно, на северном зиду је постављена четврта спомен-плоча – Поменик српских ратника изгинулих 1915. године на Церјаку и Врбовачким косама, на којој су уклесана имена 27 изгинулих бораца.⁵⁵

Сублимација сећања на пале жртве на Церјаку и Врбовачким косама видљива је у крипти смештеној испод олтара и дела наоса врбовачке цркве. У њу се првобитно улазило кроз отвор изведен испред олтарске апсиде, а након радова на санацији цркве 2007. године пробијен је нови отвор у поду наоса.⁵⁶ У крипту је 1938. године похрањено близу двеста земних остатака из заједничких гробница. Постоји вероватноћа да су се у крипти нашле и кости цивила који су током ратних година пострадали у смедеревском крају,⁵⁷ јер су кости у дрвеним сандуцима помешане. Идентификацију погинулих додатно отежава слаба читљивост имена на картонима прикаченим на поједине сандуке. Имена идентификованих пак уписана се на урамљеном поменику на зиду крипте. Поврх три реда дрвених сандука постављен је један стаклени, у којем су две неидентификоване лобање, (сл. 6) као симболи страдалништва свих палих бораца чија је националност додатно истакнута српском тробојком обавијеном око сандука.

⁵⁴ Исто, 27–29.

⁵⁵ Исто, 29–30.

⁵⁶ Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево је током 2007. године извршио радове на санацији крипте. Том приликом је затворен првобитни улаз у крипту са спољашње стране. Нови улаз је пробијен у поду наоса: Исто, 30–31.

⁵⁷ С. Штерић, н. д., 208–209.

Сл. 6. Лобање палих војника, крипта цркве светог пророка Јеремије у Врбовцу

Малобројни идентификовани војници, као и већина безимених, сублимирани су у тим лобањама, које анонимност у смрти симболички преносе у пројектовани концепт вечне славе. Као стари амблематски симбол, оне су дефинисале цркву превасходно као спомен-костурницу и постале њена жижна тачка.

Четрнаестог маја 1939. године, цркву у Врбовцу је освештао владика Браничевски Венијамин на дан њеног патрона пророка Јеремије.⁵⁸ Поред многобројног свештенства, патриотском чину, по уобичајеном протоколу везаном за јавне свечаности, присуствовали су: краљев изасланик, изасланик Министарства војске, као и преживели ратници са Церјака и Врбовачких коса. Поред званичних представника Православне цркве и државе, патриотски тон свечаности подржали су и изасланици Друштва „Књегиња Зорка“, које су сандуке у костурници обасуле ружама и босиљком са гробова војника. Овај чин је симболички алудирао на васкрсење палих, који се, попут расцветалих ружа, имају телесно обновити у небеском царству.

По устаљеном редоследу, врхунац церемонијала чиниле су патриотске беседе које су биле у функцији националног и државног јединства. Окупљени су слушали епископа Венијамина, који је говорио о хришћанско-патриотском јединству преживелих потомака врбовачких хероја, затим морализаторско-дидактичне речи Миливоја Лазаревића, бившег врбовачког учитеља, па говор команданта Шумадијске дивизије Боже Терзића и Ђака, који је рецитовао стихове Војислава Илића уклесане на једној плочи у цркви. Наглашавање херојства и жртвовања за опште добро палих Шумадинаца истакло је њихов меморијски потенцијал. Будући да је жртвовањем за отаџбину њихово

58 Више о свечаности: Анон. [На свечан начин у Врбовцу је јуче освештен споменик захвалности изгинулим борцима Шумадијске дивизије], *Политика*, 15. 5. 1939, 8.

име трајно уписано у историју, преминули војници ће заувек живети у колективном сећању у складу са античким кореном појма патриотизма.

Тако је заокружен процес артифицирања меморије на пале борце на Врбовачким косама и Церјаку. Разноликим медијским изразима успостављена је потпуна визуелна репрезентација помена на славне пале. Реторичка снага визуелног потврдила је дејство локалног места у колективном памћењу нација. У време турских политичких збивања, спомен-црква у Врбовцу је исказивала непрекинуто дејство репрезентативне културе југословенске државе уочи Другог светског рата, што је допринело да се помесна традиција уметне у општи југословенски наратив сећања на ратну епопеју и страдалну улогу српског народа у Великом рату.

Белешка о аутору

др Игор Б. Борозан
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, доцент
Контакт: borozan.igor73@gmail.com

ЛИТЕРАТУРА

Борозан, Игор, „Култ палих војника и уметност сећања: Храм славе на војничком гробљу у Скопљу“, у: *Православни свет и Први светски рат*, ур. В. Пузовић, Православни богословски факултет, Београд 2015, 444–468.

Божовић, Александар *Меморијали првог светског рата на територији Београда*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 2014.

Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

Владика Николај, *Рат и Библија*, Манастир Хиландар, Београд 1997.

Derbes, Anne. *Picturing the Passion in Late Medieval Italy, Narrative Painting, Franciscan Ideologies, and the Levant*, Cambridge University press, Cambridge 1996.

Димић, Љубомир, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I, Плато, Београд 1996.

Donovan, O. Oliver O, *The Just War Revisited*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

Gillis J. R. (ed.). *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton University Press, New Jersey 1994.

Zarras, Nektarios. „The Passion Cycle in Staro Nagoričino“, *JÖB*, 60, 181–213.

Јовановић, Миодраг, *Опленаци*, Центар за културу „Душан Петровић Шане“, Топола, Топола 1989.

Јовановић, Миодраг. *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Завод за уџбенике Београд, Београд 2007.

Ignjatović, Aleksandar, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd 2007.

Кадијевић Александар, „Рад архитекте Ивана Афанасијевића Рика у Југославији између два светска рата“, *Саопштења РЗЗЗСК, XXX–XXXI*, Београд 1998–1999, 233–237.

Кадијевић, Александар *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средица XIX–крај XX века)*, Грађевинска књига, Београд 2007.

Koshar, Rudy. *From Monuments to Traces, Artifacts of German Memory 1870–1990*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2000.

Curtis, Penelope, *Sculpture 1900–1945*, Oxford University Press, Oxford 1999.

Landwehr M. Eva M., *Kunst des Historismus*, Böhlau, Wien 2012.

Макуљевић Ненад, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Филозофски факултет у Београду, Београд 2006.

Manojlović Pintar Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

Марковић, Анита. „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, *Смедеревски зборник*, 3, 2012, 141–167.

Марковић, Анита. *У спомен на Велики рат. Спомен обележја Првог светског рата на подручју Града Смедерева*, Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, Смедерево 2014.

Миљановић, Марко. „Иконостас Андреја Бишћенка у Пријепољу“, *Милешевски записи*, 3, 1998, 151–164.

Митровић Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Српска књижевна задруга, Београд 1974.

Mosse L. George, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, Oxford 1990.

Тимоотијевић, Мирослав, *Српске цвети – Таковски устанак, О јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Историјски музеј Србије, Филозофски факултет у Београду., Београд 2012.

Штерић, Славољуб. *Борбе од Дунава до Врбовца 1915*, Црквена општина Врбовац, NewPress Смедерево, Смедерево 2015.

ИЗВОР ФОТОГРАФИЈА

Лична архива

Summary

Igor B. Borozan

ART IN THE SERVICE OF MEMORY: THE MEMORIAL CHARNEL HOUSE IN VRBOVAC

The shaping and forming of the charnel house in Vrbovac, dedicated to the holy prophet Jeremiah, presents a confirmation of the standardization of the practice of raising public memorials in the interwar period on the territory of the Kingdom of Yugoslavia. The memory of the fallen Serb soldiers in the battle on Vrbovačke kose and Cerjak in 1915 was materialized by the construction of a huge charnel house in which crypt were placed bones of the fallen heroes. Local memory like that was inserted into a great memorial narrative on the Great War, which was defined by the construction of a typical church building in 1939. During the fourth decade of the 20th century, the emancipation of the Serbian-Yugoslav elite reached a peak that provided the economic and cultural basis for shaping creative reinterpretation and revitalization of one's own heritage in line with contemporary artistic expressions. The artistically derived church, with various media expressions, pointed to the power of a visual language in the service of mournful recollection of the fallen martyrs of the nation. The architectural form, formed in the spirit of the Neomoravian architecture, cooperated with the poetics of the painting of wall units and iconostasis partition, which, in accordance with the basics of academic eclecticism, was painted by Russian academic painter Andrej Bicenکو. The memory of the fallen soldiers is engraved on memorial plates mounted on the walls of the church in Vrbovac, which verbalized the memory in the service of raising the patriotic attention of the inhabitants of the region and the Yugoslav community. Thus, by the artistic means completed the process of nationalization and enlargement of memories of the martyrs of the nation, which in the dawn of the Second World War became a reserve of preserving the unstable state union, and the place of preserving the local identity woven into the memory of the Great War.

Ана Д. Костић Ђекић

РУСКИ ЕМИГРАНТИ И ЦРКВЕНО СЛИКАРСТВО МЕЂУРАТНОГ ПЕРИОДА: ЦРКВА У СЕЛУ РАТАРИ КОД СМЕДЕРЕВСКЕ ПАЛАНКЕ

Апстракт: Српско црквено сликарство у периоду између два светска рата обележио је значајан допринос руских емиграната. Међу њима је водећу улогу имао академски сликар Андреј Биценко. У Подунавском округу Биценко је радио живописе и иконостасе неколико цркава међу којима су Црква Светог Георгија у Смедереву, Црква Светог Вартоломеја у Малом Орашју, Црква Светог пророка Јеремије у Врбовцу и Црква Успења Пресвете Богородице у селу Ратари код Смедеревске Паланке. У досадашњим истраживањима сликарског опуса Андреја Биценка живопис и иконостас које је радио у Цркви у селу Ратари није био део подробнијих анализа, те је циљ овог рада упознавање шире научне јавности са овим мало познатим остварењем Андреја Биценка.

Кључне речи: црквено сликарство, Андреј Биценко, период између два светска рата.

Српску културу и уметност у периоду између два светска рата значајно је обележио допринос руских емиграната који су у два наврата, прво након Октобарске револуције, а потом и 1921. и 1922. потражили уточиште у Краљевини Југославији. Русију су напустили официри, племство и знатан број интелектуалаца међу којима су писци, научници, филозофи, сликари и архитекти. Тако су култура и наука Краљевине Југославије у међуратном периоду биле обogaћене делатношћу научника попут Билимовског, Каљбакина, Соловјова, Тарановског, Мошина, затим архитектата Краснова, Баумгартена, Самојлова, Андросова, Браиловског и сликара Вербицког, Жедринског, Колесникова, Фрафанова, Биценка. У то време је у Краљевини СХС

евидентирано око 300 руских уметника и професора „лепих вештина“.¹ Захваљујући, пре свега учешћу у коначном уобличавању и завршавању маузолеја Карађорђевића на Опленцу, једног од најважнијих сакралних здања у периоду Краљевине Југославије, где су кључну реч имали Краснов и Смирнов,² руски утицај у домену црквене уметности постаје незанемарљив. Поред Андросовљевог и Красновљевог доприноса развоју црквене архитектуре међуратног периода, у погледу сакралног сликарства водећу улогу је имао академски сликар Андреј Биценко, чији се период боравка у Краљевини Југославији одликује изузетном продуктивношћу у том домену.

Андреј Биценко³ је студирао сликарство на Уметничкој академији у Кијеву и Царској академији у Санкт Петербургу, као и, једно краће време, школу за вајарство и архитектуру у Москви. Пре доласка у Краљевину Југославију, око 1920, 1922. године био је већ цењен уметник и у Русији. По свом доласку у Југославију живео је прво у Зрењанину, а затим 1924. прелази у Београд.⁴ У време свог боравка у Краљевини Југославији био је члан Удружења руских сликара – Обшчина, у оквиру кога је редовно излагао на изложбама руских емиграната у Београду. Иако се бавио и штафелајним сликарством, махом пејзажима, у историографији је остао упамћен као иконописац и фреско-сликар будући да је за њим остао знатан број остварења у домену црквеног

1 О руским емигрантима и њиховом доприносу у Краљевини Југославији у међуратном периоду, у сфери науке, уметности и културе, постоји више појединачних студија међу којима издвајамо: *Руска дијаспора и српскоруске културне везе* (зборник реферата), прир. Б. Станковић, Београд 2007; Н. Дрча, „Руски ликовни уметници-емигранти у Нишу“, *Зборник Народног музеја у Нишу*, Ниш 2001, 241–268; А. Кадијевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда, XLIV*, Београд, 1997, 221–254; Х. Ракић, „Неколико фрагмената везаних за изградњу саборне Цркве Св. Тројице у Лесковцу“, *Лесковачки зборник* 39, Лесковац 1999, 193–194; А. Божовић, „Црква Рујица у источном подграђу београдске тврђаве“, *Наслеђе* 11, Београд, 23–27.

2 М. Јовановић, *Опленац : Храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића*, Топола 1990.

3 О Андреју Биценку видети: М. Јовановић, „Изложба руске уметности у Београду 1930. г.“, *Зборник Народног музеја XIV–2*, Београд 1990, 153–161; А. Марковић, *Сликарство Андреја Биценка у храму Св. великомученика Георгија у Смедереву*, дипломски рад, Београд 2004; Иста, „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, *Смедеревски зборник бр. 3*, Смедерево 2012, 141–167; Ј. Межински-Миловановић, „Делатност руских емиграната у области црквене ликовне уметности у Југославији“, у: *Руска дијаспора и српско-руске културне везе*, н. д., 160; А. Божовић, н. д., 23; Ј. Кнежевић, *Руска уметност у средњем Банату* (каталог изложбе), Зрењанин 1995, 31–38; Е. Радуловић, „О иконостасу цркве манастира Св. Романа код Ђуниса, прилог проучавању црквеног сликарства Андреја Биценка“, *Крушевачки зборник 11*, Крушевац 2005; М. Миљановић, „Иконостас Андреја Биценка у Пријепољу“, *Милешевски записи 3*, Пријепоље 1998, 151–163; С. Марковић, „Андреј Биценко у Лесковцу“, *Лесковачки зборник 35*, Лесковац 1995, 81–84; Т. Марковић, „Рад Андреја В. Биценка у Шапцу, Ориду, Каони и Шабачкој Каменици“, *Museum 2*, Шабач 2001, 171–181.

4 А. Божовић, н. д., 23;

сликарства. У почетку је радио поруцбине самостално, али бројност наруцбина је утицала на то да Биценко, средином четрдесетих година двадесетог века, формира групу уметника с којом је сарађивао на осликавању живописа и иконостаса.⁵ После 1951. иселио се из Југославије настављајући своју сликарску делатност у Сједињеним Америчким Државама, бавећи се углавном црквеним сликарством све до смрти 1985. године.

На територији Србије међу Биценковим оствареним делима су иконостаси у новој цркви у Крагујевцу и цркви манастира Светог Романа код Ђуниса,⁶ иконостас и живопис Саборне цркве у Лесковцу,⁷ живопис Саборне цркве у Шапцу, иконостас и живопис цркве у Ориду, иконостас у Блацу, Шабачкој Каменици, живопис у цркви манастира Каона код Шапца,⁸ као и иконостас Цркве Светог Василија Острошког у Пријепољу.⁹ Само на територији Београда Биценко је урадио живопис у Вазнесењској цркви, Цркви Пресвете Богородице у Земуну,¹⁰ иконостас и живопис у цркви на Бежанији, зидне слике у Цркви Ружици на Калемегдану,¹¹ део живописа у Цркви Свете Тројице у Земуну. Биценко је такође израдио живопис цркве у Костолцу, иконостас цркве у селу Салаковцу код Пожаревца и иконостас Цркве Светог Николе у Пожаревцу, а радио је и у црквама у Новацима, Нишкој Бањи, Вранићу и Пљевљима,¹² да поменемо само нека од дела која су му са сигурношћу атрибуирана.

У Смедеревском Подунављу и Поморављу Биценко је радио живописе и иконостасе неколико цркава међу којима су живопис и иконостас Цркве Светог Георгија у Смедереву (1935–1936),¹³ иконостас Цркве Светог Вартоломеја у Малом Орашју (1931),¹⁴ живопис и

5 Н. м.

6 Е. Радловић, н. д., 147.

7 С. Марковић, н. д., 81–84.

8 Т. Марковић, н. д., 171–181.

9 М. Миљановић, н. д., 151–163.

10 З. Поповић, *Зидно сликарство Андреја Биценка у Богородичиној цркви у Земуну*, (дипломски рад), Београд, 2002.

11 А. Божовић, 23–26.

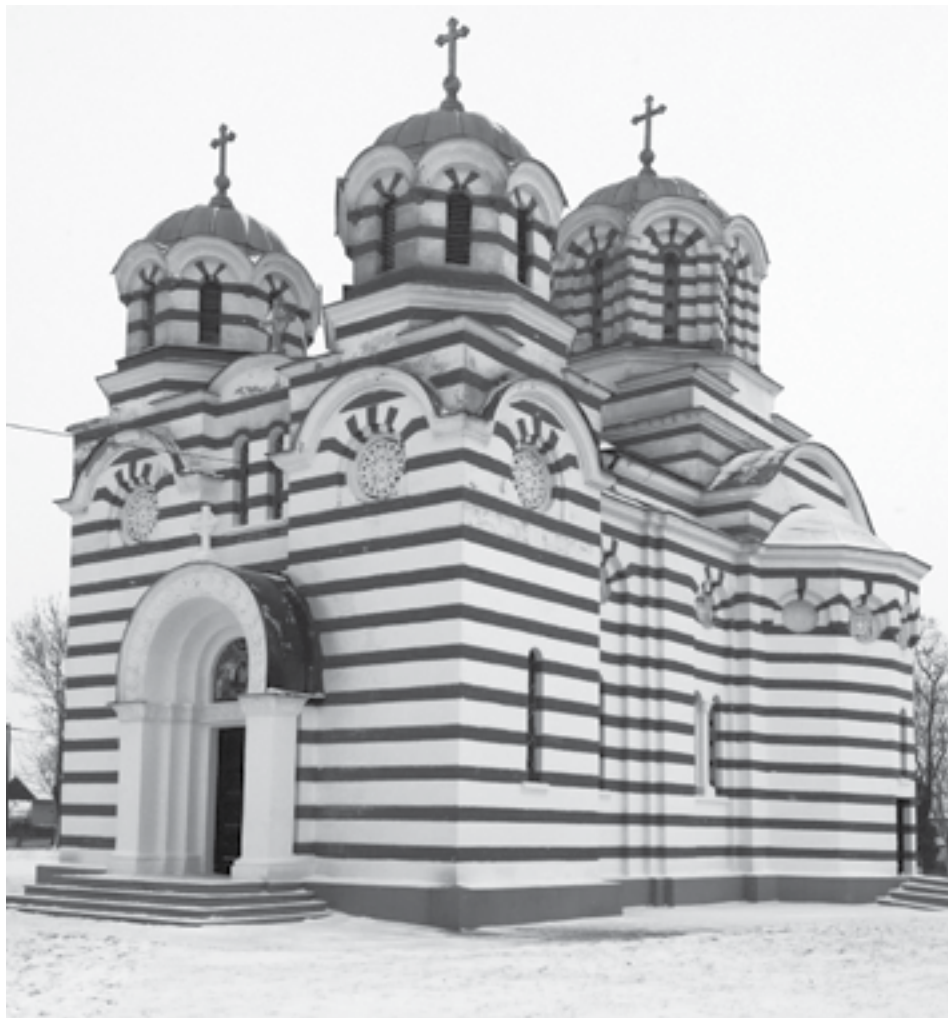
12 А. Марковић, *Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају*, н. д., 143.

13 Исто, 146–154.

14 Исто, 144–146; М. Чуњак, *Мало Орашје, Црква Светог Вартоломеја, почетак Великог рата и споменик палим борцима 1912–1918.*, Мало Орашје 2014, 28–33.

иконостас Цркве Светог пророка Јеремије у Врбовцу (1938),¹⁵ иконостас и живопис Цркве Светих апостола Вартоломеја и Варнаве у Великој Плани (1941–1946)¹⁶ и иконостас и живопис Цркве Успења Пресвете Богородице у селу Ратарима код Смедеревске Паланке.

Црква Успења Пресвете Богородице у Ратарима подигнута је по пројекту Василија Андросова у периоду од 1934. до 1938. године у српско-византијском стилу (сл. 1).¹⁷

[Сл. 1. Црква Успења Пресвете Богородице у Ратарима, 1934–1938.

15 А. Марковић, н. д., 154–162.

16 Д. Ивановић, „Црква у Великој Плани“, *Саборност* 6, Пожаревац 2012, 66–67.

17 *Летопис Цркве Успења Пресвете Богородице у Ратарима*, рукопис, без пагинације.

Цркву су градили сами парохијани, финансирајући њену градњу и допремајући материјал, а њен градитељ је био мајстор Радисав Лацко Чопић из засеока Ватошево у близини Ратара.¹⁸ Према црквеном летопису Андреј Биценко је посао везан за осликавање иконостаса и зидних слика у Цркви Успења Пресвете Богородице у Ратарима обављао у периоду између 1935. и 1938, односно од периода када је црква изграђена до њеног освећења, које је било на Велику Госпојину 1838 (цркву је освештао викарни епископ Дионисије Миливојевић који је био родом из суседног села Рабровца).¹⁹

На иконостасу ратарске цркве Биценко осликава 22 иконе које су постављене у три зоне на ниској дрвеној иконостасној конструкцији (сл. 2).

Иконостасна преграда је дрворезбарена у плитком рељефу са флоралном и геометријском декорацијом у виду крстова уплетених у вреже.

|Сл. 2. Иконостас, рад Анdereја Биценка, 1835-1838.

18 Н. м.

19 Н. м.

Својим изгледом и декорацијом којом опонаша ниске средњовековне иконостасе, иконостас цркве у Ратарима припада низу истористичких иконостасних преграда које су се развијале од последњих година деветнаестог века на тлу Краљевине Србије као израз националног стила у домену сакралне уметности, а чија примена постаје устаљена у уобличавању ентеријера цркава посебно након опремања маузолеја на Опленцу.²⁰ У зони престоних икона ратарског иконостаса налазе се иконе Исуса Христа, Богородице са малим Христом, Светог Јована Претече, икона храмовне славе са представом Успења Пресвете Богородице, икона Светог Саве и икона Светог Николе. Све престоне иконе карактеришу представе стојећих фигура светитеља постављене на златном фону. Богородица са малим Христом на престаној икони приказана је у пуној фигури како стоји на облаку, док је иза ње златна позадина (сл. 3). Обучена је у зелену хаљину преко које је љубичасти мафорион, док је у њеним рукама Христос Младенац обучен у беле хаљине.

Сл. 3. Престона икона Богородице са Христом

На престаној икони са представом Исуса Христа, Христос је приказан као стојећа фигура која у фронталном ставу стоји на облаку, док је иза њега златни фон. Христос је обучен у пурпурни хитон и плави химатион, а у левој руци држи отворену књигу док десном благосиља. Као стојеће фигуре постављене на златну позадину приказане су и фигуре Светог Јована Претече, Светог Саве Српског и Светог Николе. На храмовној икони приказана је сцена Успења Пресвете Богородице према средњовековним узорима, са представом Исуса Христа који, обучен у беле хаљине, лебди на облаку над Богородицом која лежи на одру окружена апостолима и прихвата њену душу. И на икони са представом Богородичиног Успења налази се златна позадина, док су назнаке ентеријера дате само у доњем делу композиције.

На царским дверима ратарског иконостаса приказани су медаљони

20 О томе више у: Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882–1914*, Београд 2007, 141–185; М. Јовановић, *Опленац*, Београд 1990.

|Сл. 4. Царске двери

са допојасним представама Богородице и архангела Гаврила, као скраћена варијанта Благовести, док су испод ових медаљона постављени медаљони са допојасним представама четворице јеванђелиста – Светог Матеја и Марка и Светог Луке и Јована са њиховим симболима (сл. 4).

На северним и јужним дверима ратарског иконостаса приказане су представе Светог архангела Михаила и Светог архиђакона Стефана. Фигура Светог архангела Михаила приказана је као стојећа фигура у полупрофилу како у ратничкој одори са копљем у руци стоји на облаку испред златне позадине, док је Свети архиђакон Стефан приказан у ђаконској одежди са кадионицом у руци како стоји у ентеријеру да-

том само у назнакама у виду поплочаног пода изнад кога се налази златна позадина. У апостолском реду налази се осам медаљона са представама Светих апостола распоређених око средишње иконе са представом Тајне вечере и то, идући од севера ка југу, Светог Јакова, Светог Томе, Светог Андреја, Светог Петра, Светог Павла, Светог Јована, Светог Вартоломеја и Светог Симона. Апостоли су представљени у попрсјима на златној позадини. Представа Тајне вечере приказује Христоса за трпезом окруженог апостолима, а сама радња смештена је у ентеријер кога карактерише обилна употреба злата. Иконостас се завршава крстом са Распећем кога окружују иконе са представама Пресвете Богородице и Јована Богослова.

Иконостас цркве у Ратарима, иако наизглед сведеног програма, носи сложене литургијско-симболичке елементе који истичу у први план евхаристију као централни литургијски чин. Поред литургијски неопходних престоних икона Богородице са Христом, Исуса Христа и Светог Јована Претече, које имају у току литургије молитвену функцију, те иконе храмовне славе са представом Успења Пресвете Богородице, програм иконостаса у Ратарима је проширен иконама Светог Саве и Светог Николе који су представљали најпоштованје

српске светитеље.²¹ Представљање јеванђелиста на царским дверима поред Благовести истиче их као сведоке Христовог оваплоћења и његове искупитељске жртве, те тако сликаном програму царских двери даје евхаристични карактер.²² Централну икону сведеног програма ратарског иконостаса чини икона Тајне вечере. Икона је смештена у средиште апостолског реда, чиме је наглашена апостолска улога цркве²³ и јеванђеоско установљење евхаристије као централног литургијског чина.²⁴ Читав идејни програм иконостаса завршава се великим крстом са Распећем што је симболизовало Христову жртву за спасење човечанства и истицало жртвени карактер литургије.²⁵

Биценоков иконостас за ратарску цркву не одступа од његових устаљених решења какве можемо срести у осталим црквама које је осликао у Смедеревском крају. Дрвена иконостасна конструкција подељена је у три зоне и њена дрворезбарена флорална и геометријска декорација готово је истоветна са иконостасном конструкцијом цркве у Малом Орашју и веома слична иконостасима у црквама у Врбовцу и Великој Плани.²⁶ Царске двери са медаљонима као и апостолски ред решен у виду медаљона такође понавља решење примењено на иконостасу у Малом Орашју,²⁷ с тим што је програм иконостаса ратарске цркве знатно развијенији. За разлику од иконостаса у поменутих црквама у Малом Орашју, Врбовцу и Великој Плани, иконостас у Ратарима је програмски развијенији, јер поред литургијски неопходних икона Богородице и Христа, те Светог Јована Претече и храмовне славе садржи још и иконе уобичајене тематике за бочне двери (архангела Михаила и Светог архиђакона Стефана), као и иконе Светог Саве и Светог Николе као двојице најпоштованијих светитеља у српском народу.²⁸ То само показује Биценокову способност да се

21 О иконостасу као отвореној структури у коју се учитавају сложени симболички, литургијски, као и захтеви локалних заједница као наручилаца шире у: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас Цркве Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању: 1858–2008*, прир. Н. Макуљевић, Врање–Београд 2008, 45.

22 М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 393.

23 Ј. Поповић, *Православна догматика*, III, Београд 1978, 237–257.

24 О симболичком и литургијском значењу представе Тајне вечере у оквиру програма иконостаса шире у: М. Јовановић, *Црквено богословие*, Београд 1860, 26; М. Тимотијевић, н. д., 393–394.

25 Крст са Распећем на врху иконостаса се неизоставно доводи у везу са жртвеним карактером литургије и подсећањем на Христово страдање. Више у: Љ. Стошић, *Српска уметност 1690–1740*, Београд 2006, 180–181; Н. Макуљевић, н. д., 49.

26 Уп. А. Марковић, н. д., 144, 160–161.

27 О иконостасу у Малом Орашју: М. Цуњак, н. д., 28–32.

28 Уп. А. Марковић, н. д., 144–146; 160–162.

приликом осмишљавања програма иконостаса прилагоди захтевима локалне парохијске заједнице која је била наручилац посла.

Када је у питању живопис храма у Ратарима, за разлику од неких других цркава у којима је по Србији радио, Биценко приступа осликавању свих површина зидова храма, распоређујући живопис у две зоне које омеђује декоративним флорално-геометријским орнаменталним тракама које су инспирисане мотивима српског средњовековног живописа (сл. 5).

У олтарском простору, живопис је понела једино полукалота олтарске апсиде у којој је насликана представа *Богородице шире од небеса* (сл. 6). Богородица је приказана фронтално са уздигнутим рукама, погледа упртог навише док стоји на облацима окружена серафимима, у плавом мафориону преко зелене хаљине, сигнирана као *Матер божја*. Ова композиција се са мање или више варијација јавља у великом броју цркава које је живописао Биценко, о чему сведочи и живопис у оближњим црквама у Смедереву, Врбовцу и Великој Плани.²⁹

У калоти куполе приказан је Христос Пантократор у попрсју, обучен у црвени хитон и плави химатион, десном руком благосиља,

Сл. 5. Живопис северног зида цркве у Ратарима, рад А. Биценка 1935–1938.

Сл. 6. Богородица Ширшаја, олтарска апсида

29 Исто, 147–148; 155.

Сл. 7. Купола са представом Христа Пантократора

Сл. 8. Распеће, источни поткуполни лук

а у левој држи отворену књигу са исписаним текстом из Јеванђеља по Јовану: „Ја сам светлост свету, ко иде за мном неће ходати у тами, него ће имати светлост живота“ (сл. 7).

У пандантифима су дата попрсја јеванђелиста са њиховим симболима приказаним у виду херувима, што је решење врло слично живопису овог дела храма у цркви у Врбовцу која је осликана након ратарске цркве и којој је она могла послужити као модел.³⁰ Између пандантифа, на зидовима које формирају поткуполни лукови, четири су сцене: *Молитва о чаши*, *Пут на Голготу*, *Распеће* и *Полагање Христово у гроб*. Сцене у поткуполним луковима хронолошки започињу сценом *Молитве о чаши* на јужном поткуполном луку на коме је приказан тренутак Христосове молитве Богу Оцу да

га мимоиђе горка чаша страдања (Марко 14, 36). Ова композиција се често појављује у програмима зидног сликарства које је радио Биценко, те се тако среће у цркви у Врбовцу иконографски исто решена и смештена такође у поткуполни простор као у Ратарима, док се у смедеревској цркви налази у завршници северног зида.³¹ Низ сцена у поткуполном простору ратарске цркве наставља се представом *Пута на Голготу* који је приказан према Лукином Јеванђељу (Лука 23, 26) где је приказан моменат када Христосу, који је поклекнуо под теретом крста, прилази Симон из Кирина коме се супротставља један римски војник. Прилагођена скученом и полукружном простору западног поткуполног лука сцена је остварена уз динамику покрета главних актера. Композиција у Ратарима је решена на истоветан начин као

³⁰ Исто, 155.

³¹ Исто, 156.

у цркви у Врбовцу, премда је Биценко варира и у другим црквама. У источном поткуполном луку је приказано *Распеће* (сл. 8) у сведеној варијанти са фигуром распетог Христоса приказаног допојасно на крсту којег окружују уснули анђели и представе помраченог Сунца и Месеца (Марко 15, 37–38).

Слично решење Биценко је остварио у живопису цркве у Врбовцу где се ова сцена налази чак на истом месту као и у ратарској цркви. Завршну сцену овог сажетог циклуса страдања смештеног у поткуполном простору ратарске цркве представља *Полагање у гроб* на северном поткуполном луку. У полукружном простору композиција је изведена тако да је хоризонтала Христовог тела наглашена савијеним телима осталих актера у тренутку полагања у гроб. Иконографски исто решење изведено је и у цркви у Врбовцу.³²

У полукалоти северне певнице цркве у Ратарима приказано је *Рођење Христово*, док су на зидовима испод приказане сцене *Сретења* (западно) и *Крштења* (источно). У сцени Христовог рођења, која је иконографски приказана као *Поклоњење пастира Христу Младенцу*,

|Сл. 9. Сретење Христово, зид северне певнице

32 Исто, 158.

Исус Христос је приказан у јаслама, у пећини, окружен фигурама Марије, Јосифа и пастира који му се клањају, док се у даљини виде мударци који долазе на поклоњење пратећи Витлејемску звезду. Слично иконографско решење дато је у живопису цркава у Врбовцу, Смедереву и Великој Плани. Сцена *Сретења* приказана је следећи текст Лукиног Јеванђеља (Лука 2, 29 и 34) у ентеријеру храма где са једне стране стоје фигуре Богородице и Јосифа наспрам којих су приказани старац Симеон Богопримац са малим Христосом у рукама и пророчицом Аном која кажипрстом леве руке указује на Младенца (сл. 9).

Поред ове сцене приказано је *Крштење Христово* на реци Јордану у моменту када Свети Јован крштава Христоса изнад чије главе је голуб Светог Духа, док три анђела стоје на обали са убрусом.

У полукалоти јужне певнице приказано је *Васкрсење Христово*, док су у нижој зони живописа сцена *Дванаестогодишњи Христос проповеда у храму* (источно) и сцена *Христовог посмртног јављања Марији Магдалени* (западно). На сцени Васкрсења Христовог у средишту композиције је приказан васкрсли Христос у белој одори, са крстом у десној руци и нимбом око главе обасјан светлошћу, док је иза њега приказан гроб у стени. Испред Христоса су фигуре тројице римских

[Сл. 10. Христос и Марија Магдалена, зид јужне певнице

војника који су уплашени ницице пали. Крај гроба у стени приказан је анђео у стихару са једне стране, а са друге три мироносице. Слично иконографско и композиционо решење Биценко је остварио у Врбовцу и Великој Плани.³³ На зиду јужне певнице је приказана сцена *Јављања Христа Марији Магдалени* (*Noli me tangere*) која се везује за Христову посмртна јављања. Сцена представља илустрацију догађаја описаног у Јеванђељу по Јовану (Јован 20, 17) када се Христос, након васкрсења, речима „Не дотичи ме се“ обратио Марији Магдалени која га је, препознавши га, хтела дотаћи (сл. 10).

Биценко је врло често ову тему инкорпорирао у програме живописа храмова које је радио те се тако, осим у Ратарима, може видети и у црквама у Смедереву и Великој Плани, којима је и по иконографским и композиционим решењима веома слична. На сцени у ратарској цркви приказан је Христос у идеализованом стеновитом пејзажу, оденут у сиви огртач пребачен преко левог рамена, у моменту када измиче додиру Марије Магдалене, која је, препознавши га клекнула и пружила руке у намери да га дотакне. Марија Магдалена је обучена у плаве хаљине и покрај њених ногу је положен крчаг за воду.

Слободне површине зидова ратарске цркве окречене су светло-смеђом бојом и оивичене бордурама са орнаментима. Сва потрбушја лукова осликана су такође декоративним флоралним орнаменталним тракама, а сва лица северног и јужног пара пиластера осликана су монументалним светитељским фигурама у стојећим ставовима распоређеним у две зоне. Низ светитеља је подељен у више појединачних поља и одвојен геометризованом бордуrom. Међу светитељским фигурама су Свети Ђирило и Свети Методије, српски светитељи Свети Сава Други, Свети Арсеније, Свети Максим, Стефан Првовенчани, Јован Владимир, Милутин, Стефан Дечански, као и руски светитељи попут Светог Александра Невског и Светог Алексија митрополита целе Русије, затим Свети Наум Охридски, Свети Петар Цетињски, Свети Василије Острошки, краљ Драгутин, Свети Стефан деспот, Свети цар Урош и Свети цар Лазар, Свети Сава и Свети Симеон Мироточиви, Свети Георгије, Свети Димитрије, Свети Кузман, Свети Дамјан и Света Петка. Представу Светог Георгија на западном лицу североисточног пиластра, будућу да му је то била крсна слава, приложио је храму свештеник Аранђел Јанковић, о чему сведочи и приложнички запис. Представу Светог Саве Српског на западном лицу

33 Уп. А. Марковић, н. д., 158.

југоисточног пиластра приложио је храму Михаило Јовановић, о чему сведочи делимично оштећен приложнички запис. Осим ова два приложничка записа у храму не постоји други приложнички записи. У ликовној формулацији наведеног светитељског низа коришћени су иконографски и ликовни модели средњовековног српског сликарства нарочито у формулацији одежди светитеља и у фронталном њиховом приказивању.

Програм живописа Цркве Успења Пресвете Богородице у Ратарима кроз сведен број одабраних сцена у први ред истиче основне хришћанске догме везане за Христово оваплоћење, његову јавну делатност и страдање зарад искупљења људског рода, те Васкрсење и Христова посмртна јављања. Велики број светитељских фигура приказаних у ратарској цркви, међу којима су најпоштованији српски и руски светитељи, представља хор заступника људског рода пред Богом, али уједно истиче и национални идентитет сакралног простора. Истицање хора националних светитеља у програмима живописа храмова на тлу Карловачке митрополије и Кнежевине/Краљевине Србије био је значајан моменат у верско-политичком програмима српске цркве током осамнаестог и деветнаестог века.³⁴ Овакав програмски концепт, који приказује светитељски хор са великим бројем националних светитеља у Цркви Успења Пресвете Богородице у Ратарима, вероватно је био у функцији истицања легитимитета и континуитета Српске православне цркве која је у међуратном периоду добила статус патријаршије.³⁵ Програмски слично конципиран хор светитеља Биценко је приказао и у Цркви Ружици на Калемегдану.³⁶

Распоред живописа у цркви у Ратарима и избор сцена понавља нека од решења које је Биценко примењивао у бројним црквама које је осликао. Најближе паралеле могу се направити са црквама које је осликао у Смедеревском крају – с програмима живописа цркава у Смедереву, Врбовцу и Великој Плани. Програмско решење олтарског простора истоветан је са црквом у Врбовцу и Великој Плани, док је програмско решење куполе истоветно са црквом у Врбовцу

34 О том проблему шире у: М. Тимотијевић, н. д., 367; Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века: прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Нови Сад 2003, 193–212; А. Костић, *Држава, друштво и црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*, (докторска теза), Београд 2016, 341–352.

35 А. Божовић, н. д., 25; З. Поповић, н. д., 26.

36 А. Божовић, н. д., 24–25.

укључујући чак и начин представљања симбола јеванђелиста у виду херувима. Програмска решења полукалота северне и јужне певнице у ратарској цркви истоветна су са решењима реализованим у Смедереву, Врбовцу и Великој Плани. За разлику од врбовачке и великопланске цркве, црква у Ратарима има распоређене стојеће фигуре светитеља у две зоне и много већу примену декоративних орнаменталних трака на свим носећим архитектонским елементима храма, попут лукова и пиластера. Сагледано у целини у односу на помену-те цркве које је Биценко живописао у Смедеревском крају непосредно пре и после ратарског храма, показује се да се, иако је у питању сеоски храм, Црква Успења Пресвете Богородице у Ратарима и по сложености свог програма живописа и по његовом распореду налази у врху Биценкових остварења, одмах иза Смедеревског саборног храма, што доста говори и о материјалној моћи ратарске Црквене општине која је ангажовала Биценка. Чињеница да је већи део програма живописа примењеног у ратарској цркви послужио као модел за конципирање програма живописа у цркви у Врбовцу код Смедерева говори да је у локалним оквирима ово Биценково дело било позитивно перципирано.

Када је у питању поетика црквеног сликарства Андреја Биценка оствареног у ратарској Цркви Успења Пресвете Богородице, може се рећи да она следи његов већ раније оформљен стил присутан у бројним црквама које живопише и иконопише. На формирање његове пикторалне поетике пресудну улогу имало је његово образовање у руским уметничким центрима где су идеје Передвижника и Иље Рјепина биле доминантне у руском сликарству друге половине деветнаестог века. Од посебног значаја за формирање Биценкове пикторалне поетике, посебно у домену црквеног сликарства, био је Михаил Васњецов, један од истакнутих руских сликара који је припадао Предвижњацима.³⁷ Његов монументални живопис остварен 1884–1889. у Цркви Светог Владимира у Кијеву у великој мери је представљао узор за Биценка јер ће он његов спој симболистичких идеја, натуралистичких облика и монументалних композиција, уз поштовање византијских канона, примењивати и у свом црквеном сликарству. О томе јасно сведоче и његове монументалне фигуре, поједина иконографска решења која примењује у живопису, као и примена непрекинутих орнаменталних трака које складно прате архитектонске елементе

37 М. Миљановић, н. д., 154.

храма и повезују одабране сцене из хришћанске историје у целину. Једно од иконографских решења које је Биценко преузео од Васњецова и често примењивао у живопису својих цркава, попут поткуполног простора цркве у Ратарима и касније у Врбовцу, јесте сведена варијанта Христовог распећа у којој је Христос приказан као допојасна фигура са крстом. црквено сликарство које је неговао Васњецов било је опште прихваћено и у српским црквеним круговима, што јасно показује захтев лесковачке Црквене општине која од Биценка у уговору склопљеном са њим око осликавања цркве у Лесковцу јасно тражи да је ослика угледајући се на Васњецова.³⁸ На формирање Биценкове пикторалне поетике утицала су и дела Пивија де Шавана, истакнутог француског сликара друге половине деветнаестог века, са којима се Биценко сусрео приликом свог боравка у Паризу.³⁹ На послетку, на Биценкову сликарку поетику религиозне слике утицале су опште тенденције у српском црквеном сликарству међуратног периода које су почивале на идеји програмске, иконографске и стилске обнове српског средњовековног сликарства које су започеле припремама картона за украшавање зидова маузолеја на Опленцу и даље се развијале кроз деловање уметничке групе Зограф.⁴⁰ Тако се Биценко приликом осликавања цркава које су му поверене користио поукама и иконографским решењима средњовековног српског црквеног сликарства.

Када су у питању пикторална поетика и иконографска решења икона рађених за иконостас у Ратарима може се рећи, као и за остала његова иконописна дела, да представљају по много чему особену и непоновљену целину упркос већ изграђеном препознатљивом стилу. Поштовање традиције византијске религиозне слике овде је примењено постављањем хијератично поређаних фигура у стојећем ставу испред златне позадине. Иконостас у Ратарима према иконографским решењима и обради светитељских ликова најсличнији је иконостасима цркава у Малом Орашју и Врбовцу, премда не представља ни у ком случају у потпуности поновљено решење. Када је у питању пикторална поетика живописа ратарског храма може се рећи да је не одликују стилско-иконаграфска одступања у односу на остале храмове које је Биценко радио, посебно ако се узму у разматрање храмови живописани на територији Смедеревског Подунавља и Поморавља. О томе

38 С. Марковић, н. д., 81–82.

39 А. Марковић, н. д., 162; М. Миљановић, н. д., 154.

40 З. Јовановић, *Друштво уметника Зограф*, Београд 1998.

посебно сведоче стилски иконографски врло слична решења композиција попут *Христоса и Магдалене* у Великој Плани и Ратарима, као и сцене *Рођења и Васкрсења* у Ратарима, Великој Плани, Врбовцу и Смедереву. Све сцене које се налазе на зидовима храма у Ратарима карактеришу јасноћа, прегледност, монументалност, колористичка усклађеност и складна композициона решења која на јасан и упечатљив начин преносе сложене теолошке и литургијско-симболичке поруке верницима.

Сликарество Андреја Биценка остварено у Цркви Успења Богородице у Ратарима представља једно од његових бољих остварења. Иако сведен и концизан, програм иконостаса и живописа представља по много чему особену и непоновљену целину упркос већ изграђеном препознатљивом стилу који је присутан у црквама које је Биценко раније осликавао. Извесна зрелост присутна у начину обраде фигура, одабиру иконографских и композиционих решења сцена, њихова колоритска уравнотеженост и монументалност, чине да сликарство Цркве Успења Богородице у Ратарима, у целини гледано, заузима посебно место у међуратном црквеном сликарству смедеревског краја. Као такав, овај сликани ансамбл свакако заслужује пажњу стручне јавности, адекватну заштиту и вредновање.

Белешка о аутору

др Ана Д. Костић Ђекић
 Универзитет у Београду, Филозофски факултет, асистент
 Контакт: anchikostic@gmail.com

ЛИТЕРАТУРА

А. Божовић, „Црква Ружица у источном подграђу Београдске тврђаве“, *Наслеђе* 11, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 23–27;

А. Кадиевић, „Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године“, *Годишњак града Београда*, XLIV, Музеј града Београда, Београд 1997, 221–254.

А. Костић, *Држава, друштво и црквена уметност у Кнежевини Србији (1830–1882)*, докторска теза, Одељење за историју уметности, Филозофски факултет у Београду, Универзитет у Београду, Београд 2016.

А. Марковић, „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, *Смедеревски зборник бр. 3*, Народни музеј у Смедереву, Смедерево 2012, 141–167.

А. Марковић, *Сликарство Андреја Биценка у храму Св. великомученика Георгија у Смедереву*, дипломски рад, Одељење за историју уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2004.

Д. Ивановић, „Црква у Великој Плани“, *Саборност* 6, Епархија браничевска, Пожаревац 2012, 63–94.

Е. Радуловић, „О иконостасу цркве манастира Св. Романа код Ђуниса, прилог проучавању црквеног сликарства Андреја Биценка“, *Крушевачки зборник* 11, Народни музеј у Крушевцу, Крушевац 2005.

З. Јовановић, *Друштво уметника Зограф*, Ј. М. Васиљевић, Београд 1998.

З. Поповић, *Зидно сликарство Андреја Биценка у Богородичиној цркви у Земуну*, дипломски рад, Одељење за историју уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2002.

Ј. Кнежевић, *Руска уметност у средњем Банату* (каталог изложбе), Народни музеј у Зрењанину, Зрењанин 1995, 31–38.

Ј. Межински-Миловановић, „Делатност руских емиграната у области црквене ликовне уметности у Југославији“, у: *Руска дијаспора и српско-руске културне везе, зборник реферата/Међународни научни састанак*, Београд, 23–24. V 2007; приредио Богољуб Станковић, Славистичко друштво Србије, Београд 2007, 160.

Ј. Поповић, *Православна догматика*, III, Задужбина „Свети Јован Златоусти“ Аве Јустина Ћелијског – Манастир Ћелије, Ваљево–Београд 1978.

Љ. Стошић, *Српска уметност 1690–1740*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2006.

М. Јовановић, „Изложба руске уметности у Београду 1930. г.“, *Зборник Народног музеја* 14–2, Народни музеј, Београд 1990, 153–161.

М. Јовановић, *Опленац: Храм Светог Ђорђа и маузолеј Карађорђевића*, Задужбина краља Петра I, Љубљана: Младинска књига, Топола 1990.

М. Јовановић, *Црквено богословие*, Државна штампарија, Београд 1860.

М. Миљановић, „Иконостас Андреја Бишћенка у Пријепољу“, *Милешевски записи* 3, Народни музеј у Пријепољу, Пријепоље 1998, 151–163.

М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад 1996.

М. Цуњак, *Мало Орашје, Црква Светог Вартоломеја, почетак Великог рата и споменик палим борцима 1912–1918*, Смедерево: Newpress, Мало Орашје 2014.

Н. Дрча, „Руски ликовни уметници-емигранти у Нишу“, *Зборник Народног музеја у Нишу*, Народни музеј у Нишу, Ниш 2001, 241–268.

Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас Цркве Свете Тројице у Врању“, у: *Саборни Храм Свете Тројице у Врању: 1858–2008*, прир. Н. Макуљевић, Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, Врање–Београд 2008, 45.

Н. Макуљевић, „Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века: прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Матица српска, Нови Сад 2003, 193–212.

Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882–1914*, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд 2007.

Руска дијаспора и српско-руске културне везе, зборник реферата/Међународни научни састанак, Београд, 23–24. V 2007; приредио Богољуб Станковић, Славистичко друштво Србије, Београд 2007.

С. Марковић, „Андреј Биценко у Лесковцу“, *Лесковачки зборник* 35, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац 1995, 81–84.

Т. Марковић, „Рад Андреја В. Биценка у Шапцу, Ориду, Каони и Шабачкој Каменици“, *Museum 2*, Народни музеј у Шапцу, Шабац 2001, 171–181.

Х. Ракић, „Неколико фрагмената везаних за изградњу саборне Цркве Св. Тројице у Лесковцу“, *Лесковачки зборник* 39, Народни Музеј у Лесковцу, Лесковац 1999, 193–194.

ИЗВОРИ

Летопис Цркве Успења Пресвете Богородице у Ратарима, рукопис, без пагинације.

ИЗВОР ФОТОГРАФИЈА

Лична архива

Summary

Ana D. Kostić Đekić

RUSSIAN EMIGRANTS AND CHURCH PAINTINGS OF THE INTERWAR PERIOD: THE CHURCH IN THE VILLAGE OF RATARI NEAR SMEDEREVSKA PALANKA

The Church of the Holy Virgin Assumption in the village of Ratari near Smederevska Palanka was built according to the project of Russian architect Vasily Androsov in the period between 1934 and 1935, and painted in the period from 1936 to 1938. Painting and iconostasis in the church in Ratari is the work of a Russian painter, emigrant, Andrew Bicenکو. Andrej Bicenکو in the Kingdom of Yugoslavia came as more established and recognized painter, and during his stay in it until 1951, he left a growing number of achievements in the domain of church painting with which he has significantly marked its development and streams in the interwar period. The painting and iconostasis that Bicenکو worked for the church in Ratari summarize his entire experience and already recognizable pictorial poetics, which interpolates this painting into his better achievements. The low, wooden iconostasis partition of Ratari's church, with a limited number of icons, belongs to the type of low iconostasis partitions introduced into the interior of Orthodox temples on the Serbian soil from the end of the nineteenth century. Although summarized, painted program carries complex liturgical and symbolic meanings, which in the first place emphasize the significance of the Eucharist as a central liturgical act. The painting of the Church of the Holy Virgin Assumption in Ratari covers almost all the walls of the temple, and its program, with a careful selection of the scenes from Christ's life, highlights the doctrines about incarnation and redemption in the first place. A significant component of painting program of this temple consists of a large number of figures of the most important Serbian saints, with what is emphasized the continuity and legitimacy of the Serbian Orthodox Church. In the iconographic view, especially is separated the dome program where the cycle of Christ's sufferings is placed, which Bicenکو repeats in other churches painted in a short time in the immediate vicinity. Poetics that Bicenکو achieved during working on the iconostasis of the church in Ratari corresponds to his already developed style that represents synthesis of some kind of different artistic experiences that in

a very successful way merges Russian religious painting of the second half of the nineteenth century with modern perception of Serbian medieval artistic heritage.

Милан П. Миловановић

Иван Р. Марковић

СИЛОС У СМЕДЕРЕВУ

Заоставштина индустријске архитектуре чешких градитеља

Анстракт: Развој пловног пута на Дунаву током периода између два светска рата омогућио је убрзани развој различитих типова грађевина индустријске архитектуре којој припадају пристаништа и луке, приречни хангари, магацини и депои као и делови производних комплекса попут млинова или кланица. Као интегрални део производног процеса складиштења и обраде житарица, Силос у Обласне штедионице у Смедереву на обали Дунава је изграђен почетком четврте деценије 20. века. Пројекат је настао у реномираном чешком атељеу Матије Блеха који је имао искуства у изградњи сличних индустријских постројења и погона током међуратног периода у већим градовима Краљевине Југославије.

Модерна концепција архитектуре стереометријске форме Силоса, смиреним фасадним платнима истакнутих пластичном декорацијом сведених на плитку профилацију хоризонталним трака који потцртавају прозоре, несумњиво одражавају савремена стремљења аутора ове индустријске грађевине. Сложеног, и у већој мери упитног ауторства, забележена као важан индустријски објекат али и као топонимска одредница овог дела дунавског приречја, изградња Силоса у Смедереву недвосмислено одражава индустријски напредак овог стратешки важног града, док специфичним обликовањем истовремено указује и на његово активно праћење савремених дешавања у архитектури. Иако експониран у слици града, објекат Силоса Обласне штедионице, представља споменик међуратног неимарства, док је за његову конструкцију недвосмислено утврђено да представља дело једног од највећих грађевинских инжењера српске и југословенске градитељске сцене Ђорђа Лазаревића.

Кључне речи: Индустријска архитектура, Смедерево, Матија Блеха, Силос, Ђорђе Лазаревић.

Паралелно са развојем у другим областима јавних приходавања, период између два светска рата у Краљевини Југославији обележио је и привредни раст који је омогућио више стандарде живота у краљевини али и отварање нових радних места.

Експоненцијалним годишњим прирастом у пољопривреди, нарочито сточарству и крмној индустрији, указала се потреба за проширењем постојећих индустријских капацитета за прераду и складиштење пољопривредних прерађевина. Имајући у виду да држава због своје територијалне распрострањености није била у могућности да логистички, финансијски и технички подржи изградњу свих привредних објеката, значајну улогу у изградњи индустријских постројења имале су државне и приватне фирме чији су одбори доносили одлуке о изградњи ових објеката специфичне намене.¹

У већим местима и градовима у Србији биле су активне обласне подружнице филијала оних фирми које су финансирале и водиле пословање привредних добара, односно развојну стратегију изградње привредних објеката. Следствено таквој унутрашњој организацији пословања, а у складу са претходном економском студијом, у Смедереву је 1931. године почела изградња монументалног Силоса чију је изградњу водио нарочити одбор Обласне штедионице.

Изградња Силоса је имала и стратешку намену: да унапреди економско и привредно стање смедеревског краја. Пољопривредници би складиштили зрнасту културу у „дунавско Сместиште“, односно нови Силос, залажући је преко рецепис-вараната који су у Обласној штедионици есконттовани, односно исплаћивани до 60% вредности дневних цена. У циљу унапређења постојећег, домаћег квалитета зрна подунавске смедеревске области, затим одржавања тржишне цене и планирање извоза у иностранство, убрзана је идеје о изградњи Силоса – јавног Сместишта у Смедереву.²

Коначно, одлука о изградњи великог Силоса и званично је верификована на седници бивше Штедионице подунавске области од 15. априла 1931. године одобрењем председника Управног одбора Димитрија В. Љотића и председника Надзорног одбора Миљивоја Перића као и добијањем дозволе коју је издао бан Дунавске бановине Милан

1 М. Новаковић, „Улога инжењера и архитеката у привреди“, *Технички лист* 20–21, Београд 1934, 301–303.

2 Анон., [Економско-привредни значај нашег Сместишта–Силоса], *Глас Подунавља*, (год. IV, бр. 113), 21. 5. 1933.

[Сл. 1. Општи изглед силоса Обласне штедионице у тренутку довршења

Николић.³ За извођача је изабрана чешка фирма Колбек–Данек, атеље арх. Матије Блеха.⁴ Земљиште за изградњу је бесплатно уступио Суд и Одбор града Смедерева. Изградња Силоса је започета 1. августа 1931. године, а завршена је 1. јуна 1932. године.

3 Анон., [Подизање силоса за зрнасту храну у Смедереву], *Глас Подунавља*, (год. II, бр. 25), 13. 9. 1931; К. Д. Митровић, „Пословање Штедионице Дунавске Бановине Филијала Смедерево“, *Глас Подунавља*, 23. 4. 1933; Д. Срејћ, „Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године“, *Смедеревски зборник* 2, Смедерево 2007, 121–143.

4 О делатности чешког пројектантског бироа Матија Блеха у Србији видети: Б. Несторовић, „Постакадемизам у архитектури Београда“, *Годишњак града Београда XX*, Београд 1973, 356; Г. Гордић и Т. Дамљановић, *Београд-Праг. Архитектонске споне*, каталог изложбе, Београд 1997; Т. Дамљановић, *Чешко-српске архитектонске везе 1918–1941*, Београд 2004; Т. Борић, *Теразије: урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004, 134–137; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005, 354–355; Исти, „Палавичинијева кућа на Копитареву градини – градитељско остварење Јарослава Прхала и Вјекослава Муршеца“, *Годишњак града Београда LVIII*, Београд 2011, 111–134; Исти, „Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења“, *Годишњак града Београда LIX*, Београд 2012, 11–36; И. Р. Марковић, Ђ. Боровњак и В. Путник, *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941*, Београд 2014.

На основу анализе изградње и проучавања методологије рада Силоса у иностранству, формирана је детаљна студија оптималног рада смедеревског Силоса као и положај на коме је изграђен. Локација за изградњу је одређена у непосредној близини дунавске обале са приступом преко путне мреже, затим железницом и речним путем. На тај начин је обезбеђено несметано снабдевање Силоса потребним ресурсом уколико би један или два од укупно три прилаза била блокирана и тиме онемогућен прилаз транспортним возилима. Осим овога, транспорт сировине из Силоса био је омогућен преко посебног система чеоних и бочних рампи, затим система змијастих цеви и механизмима за ослањање цевне мреже.

Специфична намена објекта који је морао да обезбеди микроклиматске услове оптималне температуре и влаге у Силосу захтевала је и посебан третман у примени материјала од кога је изграђен у комбинацији армираног бетона и опеке. Наиме, фасадни зидови који су истовремено и носећи од „машинске куће“, односно зграде погона изграђени су од опеке, док је сутерен изведен од армираног бетона због влаге и притиска водене масе током периода када се Дунав изливао из речног корита. Од армираног бетона је изграђен комплетан Силос, осим зидова ћелија, који су изведени од опеке као изолације од спољашње влаге.⁵

Имајући у виду комплексност задатка и сложени систем како надземне тако и подземне конструкције Силоса, било је неопходно изградити ојачавајућу мрежну стопу. Она би спречавала евентуално улагање објекта, што је реална опасност с обзиром на његову висину од преко 30 метара. Ојачавање стопе је са разлогом представљало један од примарних техничких задатака конструктора Силоса јер се, уз све, морало рачунати и на јаке приречне ветрове, нарочито у зимским периодима. Иако су претходно биле планиране силе вертикалног и хоризонталног оптерећења, односно „савијања“ зграде, додатне мере опреза су имплементирани у конструкцију још током изградње. Ове накнадне модификације највидљивије су на основи приземља у коме је разапета унакрст армирана плоча која је пружала додатну статичку стабилност објекта.⁶

Силос поседује подрумски ниво, сутерен и укупно шест спрато-

5 Ђ. Lazarević, „Silos Oblasne štedionice podunavske oblasti u Smederevu“, *Технички лист* 1–2, Београд 1934, 5–10.

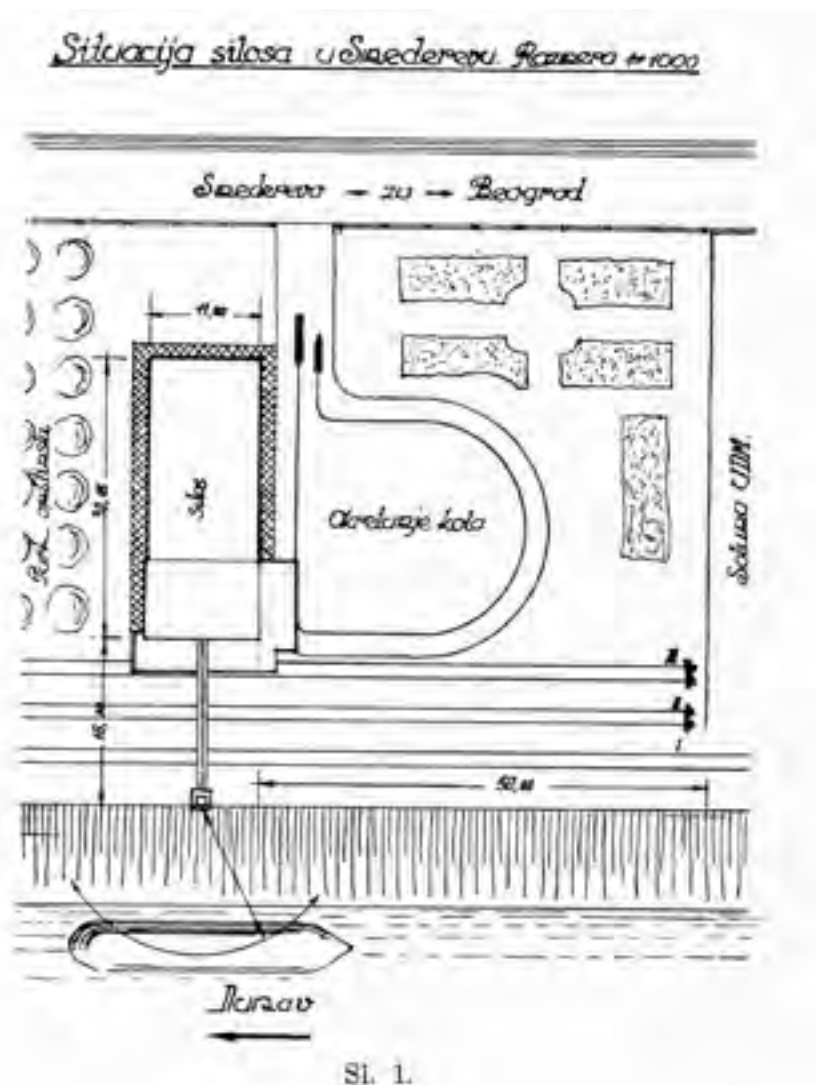
6 Ђ. Lazarević, „Prilozi praktičnoj statiki“, *Технички лист* 15, 17, 18, Београд 1930.

Сл. 2. Ентеријер приземља са видљивим низом масивних подупирућих стубаца

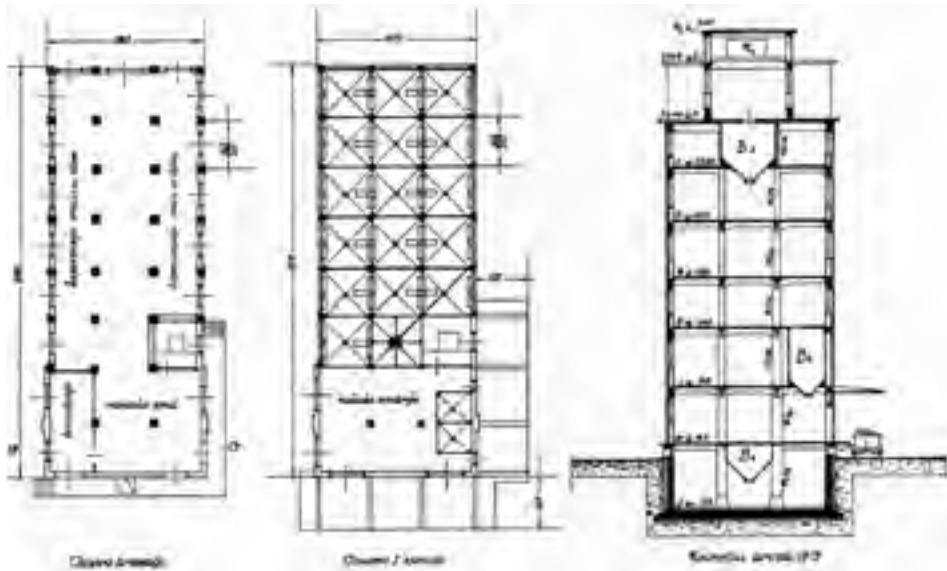
ва од који је последњи намењен смештају машинског постројења за вентилациони систем који одржава оптималну температуру и влажност у коморама Силоса. Осим статичке стабилности изоловање унутрашњости Силоса од спољашње влаге и подземних вода као и повремених плављења Дунава 5м изнад коте редовне одбране од поплава, представљало је посебан изазов за конструкторе овог привредног објекта. Осим овога, приликом завршних радова у зиму 1931. и 1932. године кишни период и константне ниске температуре условиле су примену тада најсавременијих материјала и адитивних смеса али и механичко грејање цемента и малтера као и додавање соли у води приликом изградње.

Коначно, Силос Обласне штедионице подунавске области у Смедереву је изграђен у пролеће 1932. године као тада најсавременији објекат за складиштење жита и пшенице у Србији. Максимални капацитет Силоса за 24 часа је износио до 50 вагона пречишћене зрнасте масе. Имајући у виду да Силос поседује укупно 20 хелија за депоновање, капацитет антропота је 300.000 вагона. Завидан капацитет сваке хелије Силоса, око 70 т по хелији, морао је истовремено да одговори и на сложене захтеве које је прописивао пројекат такве намене.

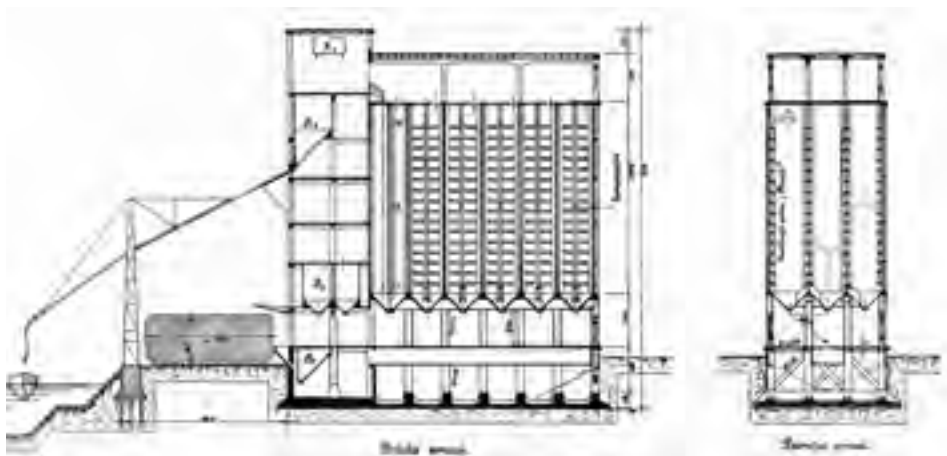

|Сл. 3. Ситуација силоса

Пре свега, водило се рачуна о посебном програму транспорта зрна-сте масе у Силос а потом и технолошки процес који је подразумевао пречишћавање хране посебни аспираторима, сортирање, аутоматско мерење, сушење и константно проветравање. Осим пшенице Силос је у различитим хелијама био намењен и за складиштење зрнасте масе осталих култура попут грашка, пасуља, жита и кукуруза. У смислу технолошког поступка обраде и припреме зрна истиче се куриозитет да је свака врста зрнасте културе имала посебан третман складиштења.

|Сл. 4. Основа приземља и првог спрата и попречни пресек силоса

|Сл. 5. Подужни и попречни пресек

Осим редовне намене Силоса водило се рачуна и о безбедности ускладиштеног садржаја. Наиме, на последњем, 6 спрату, поред техничких просторија налазила се цистерна капацитета 10 кубика воде која је служила за евентуално гашење пожара у Силосу. Цистерна је била прикључен на аутоматску пумпу која је допремала воду из бунара поред Силоса, а не из Дунава јер би се тиме садржај додатно контаминирао услед гашења пожара.

|Сл. 6. Детаљ канала за израду тзв. бескрајног платна у сутерену силоса

Комплексни програмски захтеви при изградњи Силоса одразили су се и на посебне вредности ове конструкције, али ништа мање није била садржајна ни сложена историја настанка и извођења радова приликом градње. У том смислу, Силос је најпре одраз тимског рада већег броја стручњака, конструктора, извођача и архитеката који су га обликовали. Без сваке сумње, почасно место у овом низу припада грађевинском инжењеру, доцнијем академику Ђорђу Лазаревићу (1903–1993), личности особене радне енергије, угледном међуратном конструктору и власнику приватне грађевинске фирме, уопсленику више међуратних грађевинских и архитектонских бироа и творцу низа најзапаженијих конструкција између два рата у које се могу убројати: конструкција палате „Албанија“, мост преко Вардара у Скопљу, робна кућа „Та–Та“ браће Радојловић у Београду, низ приватних објеката за становање и др.

Ђорђе Лазаревић је, као активни службеник фирме „Матија Блеха архитект“ након дипломирања и одслужења војног рока, од 1928. до средине четврте деценије двадесетог века (1935), када је ова фирма ликвидирана, активно учествовао у статичким прорачунима и разради пројеката за изградњу које је филијала фирме „Матија Блеха“ у великој мери предузимала понајвише током велике експанзије грађевинске делатности у престоници Краљевине Југославије почетком тридесетих година 20. века. Из сачуваних докумената, интервјуа и Лазаревићевих исказа које је давао хроничарима, као и натписа у стручној и периодичној штампи, може се стећи увид у Лазаревићева ангажовања на свим сложеним захватима при изградњи већих и значајнијих престоничких објеката, а посебно оних који су захтевали предан и стручан ангажман у домену конструкције, попут: стамбено-пословне зграде са биоскопом Велизара Митровића у Кнез Михајловој улици и на Обилићевом венцу (1931. и 1940)⁷, зграде трговца Душана Попова у Француској улици⁸, зграде Милисав Радосављевића Ђурчије са биоскопом „Сити“ на Теразијама⁹, робне куће „Та–Та“ браће Радојловић у Кнез Михаиловој¹⁰, хотела „Мажестик“¹¹ и других. Забуну у тумачењу улоге једног грађевинског инжењера у стриктно архитектонској објекти уносила су Лазаревићеве белешке о „пројектовању“ ових зграда које нису детаљније валоризоване, а које су у свом извођачком делу носиле печат филијале фирме „Матија Блеха архитект“.¹²

Иако услед историографски недовољно расветљених околности и у пуној мери непостојеће техничке документације о изградњи (чак ни на нивоу планова за одобрење у општини или на вишем државном

7 Архитектонско обликовање извршили су архитекте Николај Краснов и Јован Бјеловић.

8 По иницијалном пројекту арх. Драгише Брашована, овај објект је довршио арх. Андреј Папков.

9 Пројекат је потписао архитекта Јарослав Прхал.

10 Овај пројекат је 1935. године, потписао арх. Ђорђе Лазаревић, док је у архитектонском обликовању учествовао тада млади архитекта Владета Максимовић. Одређене детаље, попут излога са посебно загреваним стаклом против орошавања, радио је архитекта Милан Злоковић.

11 Власник објекта и пројектант хотела је био архитекта Милан Минић.

12 На стриктна питања саговорника о Лазаревићевом учешћу стиче се шири увид у његово ангажовање. Па тако, на пример, архитекти Урошу Мартиновићу Лазаревић о ауторству архитектуре приватне стамбене зграде у Цетињској улици напомиње да, и поред потписаног плана његовим именом, он, заправо, није био стварни аутор објекта, већ да је објект пројектовао млади архитекта Оливер Минић. Без конкретних доказа, сличне атрибуције могле би се извести за стриктно архитектонски рукопис присутан и на другим зградама чије пројекте је потписао Ђорђе Лазаревић, од којих изузетно место припада стамбеној згради у Таковској 9. Ово остварење минуциозних детаља фасаде је свакако морала потицати од образованог, нама данас непознатог архитекте, вештог познаваоца композиција спољашњости и унутрашњег стамбеног склопа, али и солидног владоца ентеријерским обрадама зидова, плафона и подова.

нивоу), поред обимног посла на разради и пионирском подухвату грађења индустријског објекта Силоса у Смедереву, чији је пројекат несумњиво припао арх. Ђорђу Лазаревићу, данас, после обимних сазнања о улози архитеката који су се у домаћој средини појавили одмах после Првог светског рата у филијали „Матија Блеха архитект“, склони смо да верујемо да је коначна и завршна обрада Силоса Облачне штедионице подунавске области у Смедереву ипак, најпре дело неког од чешких архитеката који су активно ангажовани у овој фирми. Овде се првенствено мисли на инжењера и архитекту Јарослава Прхала чији се пројектантски рад везује за читав међуратни период: од доласка у Београд 1922. године све до избијања рата 1941. године, Прхалови објекти најчешће су замишљани и реализовани у складу са духом времена и актуелним архитектонско-обликовним тенденцијама; недовољно проучен и у историографији потиснут, архитекта Јарослав Прхал је био један од најчешћих потписника пројеката атељеа Матија Блеха: од академизма репрезентативне зграде Српско-Американске банке у Краља Милана, одјека ар декоа на згради Југословенске банке на Теразијама са почетка треће деценије, до зграда у духу зрелог модернизма које су већ настајале под самосталним ауторским печатом Прхала, какве су зграда Милисава Радосављевића са биоскопом „Сити“ на Теразијама и зграда Јиндржиха Зборжила у Краља Петра улици (1938). Могућа потврда ранијег заједничког рада Прхала и Лазаревића могла би се пронаћи управо у објекту Радосављевића где је Прхал потписник и аутор архитектуре, док ауторство над конструктивним делом пројекта за биоскоп недвосмислено припада Ђорђу Лазаревићу који је овај пројекат више пута наводио у попису својих радова. Његов посебни допринос сагледава се најпре у креирању иновативне конструкције крова и балкона дворане и увођењу танких армиранобетонских зидова и низова укљештења армиранобетонских елемената.

Поједини детаљи видљиви на сачуваним репродукцијама и техничким елаборатима, иако несигурни, упућују на могући Прхалов удео у архитектонској обради Силоса: ту се пре свега мисли на једначење техничке обраде и рукописа на елаборатима за друге Прхалове грађевине које је подизао у Београду, посебно за вилу Милисава Марковића у Цвијићевој улици али и сопствену кућу у Книћаниновој 10 у Београду и за сада познатих делова елабората за Силос. Овај, иако недовољно сигуран податак (иза свих исцртаних планова могло

је стајати сасвим различито техничко лице, сарадник у бироу Матија Блеха или напосто технички цртач) указује на могући скуп актера који су могли да заједнички спроведу замисао о Силосу у дело, и посебно да архитектонски уобличи једну утилитарну грађевину какав овај објекат свакако јесте.

Са друге стране, Лазаревићеви стручни текстови о току настајања Силоса, публиковани непосредно по завршетку градње, пружају не само детаљна инжењерска сагледавања проблема, употребљене машинске и друге склопове, већ се, истина у мањем обиму, осврћу и на архитектонско обликовање наглашавајући искреност у примени примарне архитектонске пластике. Такође, Лазаревић помиње и вертикални низ прозора као основни принцип композиције тракта у коме је смештено степениште, али и хоризонтални: у сали на петом спрату и у приземљу. Осим тога, празна, мирна равна површина главног корпуса грађевине место је положаја ћелија Силоса, док истакнути стубови приземља, који чине приземље „монументално пластичним“, указују на моћну конструкцију која носи тешку масу. Поменута је и велика прецизност у извођењу оштрих линија и у обради великих равних површина које наглашавају „чар“ саме архитектуре Силоса, симболишући, како је забележено, „механичку прецизност унутрашњости“ која симболише један „велики механизам“ што га је Силос представљао. У Лазаревићевом стручном приказу наглашена је потреба за хигијенским приликама и „обиљем светлости како би се радништву припремио пријатан боравак у просторијама у којима, према природи посла, мора бити тежак ваздух“.¹³

У оваквој тежњи ка принципима модерне архитектуре, која је почетком четврте деценије све више и систематичније примењивана на најразноврснијим објектима, може се уочити одраз времена настанка индустријске зграде Силоса. Објављене фотографије нагласиле су ове принципе на најефектнији начин. Но, и поред концизног и сасвим јасног описа форме, на самом објекту могу се уочити детаљи који одају намере за стриктно архитектонским уобличавањем индустријског објекта.

Низ прозора машинског постројења ствара контраст слепим, празним плохама главних смештајних капацитета. Ови прозори, повеза-

13 Ђ. Lazarević, „Silos Oblasne štedionice podunavske oblasti u Smederevu“, *Технички лист* 1–2, Београд 1934, 5–10.

ни плитким тракама, пружају се у правцу према Дунаву. Колико год инсистирање на строгости излагања чисте конструкције може да се учини као назнака новог и до тада ретко коришћеног елемента у грађењу, дотле, ови прозори, са истакнутим потпрозорним и натпрозорним плитким профилним тракама, упућују на поуке раног модернизма када су све обликовне опције биле отворене и када је објектима требало дати довољан садржајнији лик. Начини декорисања и облагања неконструктивним испадима, који су служили артикулацији маса, били су блиски чешким архитектима, посебно архитекти Јану Дубовом који је стварао у исто доба и који је инсистирао на наведеним акцентовањима и артикулацији плоха, прозорских низова и слепих површина. Дубови је, не треба заборавити, дошао у Београд управо као службеник фирме Матија Блеха са арх. Јарославом Прхалом и није искључено да се сфера утицаја протезала и укрштала између ова два неимара на ширем нивоу.

Перфорације зидних платана разнолико су третиране у општој композицији целине: степенишни простор просветљавају низови следствено ужих отвора распоређених у вертикалном непрекинутом низу. Поједина секундарна пластика чини се да је рецидив сасвим раних времена, какав је, на пример, равни венац који тече дуж слепих површина масивног кубичног волумена ћелија Силоса. Ова маса олакшана је у приземљу ситним повлачењима зидова испуне између армиранобетонских стубова, док су сви прозори у оригиналу добили мрежу међуподела, која се као стандард готово ексклузивно провлачила као мотив у индустријској архитектури, чак и мање амбициозног карактера. Контрастирањем пуног и празног, распоредом маса у коме је посебан акценат стављен на ужем делу објекта у виду поткровне куле која надвишава слепог паралелопипеда, добила се динамична структура целине.

И поред утилитарне, строго одређене функције и архитектуре која је проистекла из ње, на објекту се уочава и неколико декоративних мотива новог доба оличених у рељефним, брижљиво постављеним натписима, али и монограму фирме „МБ“ видљивом са подужне стране волумена. Сви ови детаљи, као и крајње брижљиво пројектован помоћни објекат приземног анекса, са пажљиво аплицираним вертикалним низом латиничних слова која објашњавају саму функцију објеката, али и са луцидним кровним надзитком који се у виду четвртлучног сегмента спушта до ивице завршетка, указују на сву ви-

шеслојност коју комплекс објекта Силоса и данас нуди посматрачима и проучаваоцима и резултат су синергије проистекле из заједничког рада знаменитог грађевинског инж. Лазаревића и до данас непознатих чешких стваралаца, упосленика у филијали бироа „Матија Блеха архитект“.

Белешка о ауторима

Милан П. Миловановић
Београд
Контакт: milanpmlovanovic@gmail.com

Иван Р. Марковић
Београд
Контакт: mmim.dbrasovan16@gmail.com

ЛИТЕРАТУРА

Борић, Тијана. *Теразије: урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004, 134–137.

Гордић, Гордана. и Дамљановић Тања. *Београд–Праг. Архитектонске споне*, каталог изложбе, Београд 1997.

Дамљановић, Тања. *Чешко-српске архитектонске везе 1918–1941*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2004.

Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005, 354–355.

Кадијевић, Александар. *Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења*, Годишњак града Београда LIX, Београд 2012, 11–36.

Кадијевић, Александар. *Палавичинијева кућа на Копитаревуј градини – градитељско остварење Јарослава Прхала и Вјекослава Муришеца*, Годишњак града Београда LVIII, Београд 2011, 111–134.

Марковић, Р. Иван, Боровњак, Ђурђија и Путник Владана. *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941*, Каталог изложбе 1, Етнографски музеј, Београд, 2014.

Несторовић, Богдан. *Постакадемизам у архитектури Београда*, Годишњак града Београда XX, Београд 1973, 356.

Новковић, Миодраг. „Улога инжењера и архитеката у привреди“, *Технички лист* 20–21, 1934, 301–303.

Срејић, Данијела. „Архитектура Смедерева од 1918. до 1945. године“, *Смедеревски зборник* 2, 2007, 121–143.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Аноним, „Економско-привредни значај нашег Сместишта-Силоса“, *Глас Подунавља*, 21. 5. 1933.

Аноним, „Подизање Силоса за зрнасту храну у Смедереву“, *Глас Подунавља*, 13. 9. 1931.

Lazarević, Đorđe. „Silos Oblasne štedionice podunavske oblasti u Smederevu“, *Технички лист* 1–2, 1934, 5–10.

Lazarević, Đorđe. „Prilozi praktičnoj statici“, *Технички лист* 15, 17, 18, 1930.

Митровић Д. К. „Пословање Штедионице Дунавске Бановине Филијала Смедерево“, *Глас Подунавља*, 23. 4. 1933.

ИЗВОР ФОТОГРАФИЈА

Лазаревић, Ђорђе. „Силос Обласне штедионице подунавске области у Смедереву“, *Технички лист* 1–2, 1934, 5–10.

Summary

Milan P. Milovanović

Ivan R. Marković

SILO IN SMEDEREVO. LEGACY OF THE INDUSTRIAL ARCHITECTURE OF CZECH BUILDERS

In the time of erosion of all values, the recognition of the architectural and historical features of the architecture of industrial heritage is set as one of the important goals of the study of the national architecture of the modern era. In that sense, even exposed in the image of the city, the building of the Silo of the Regional Savings Bank is a true monument of the building interwar achievement, and its construction is the work of one of the largest construction engineers of the Serbian and Yugoslav architectural scene, Đorđe Lazarević. Carefully designed, technologically and by its organization Silo presents is one of the indispensable corner stone of the local economy. Originated in an uncertain and, for the economy of the disastrous period of the overwhelming economic crisis, the Silo of the Regional Savings Bank, and today, in the processed state (and this is primarily thought of the window elements that have recently been changed by inadequate impersonal type products that were not even dimensionally followed the original) recalls the fact that significant works, beyond the eyes of the wider public, are caught in the sea of innocence and inadequate use. Recognizing the true values of one time, with putting on the imaginary map of cultural goods, with their reconstruction and revitalization, is setting up for new generations of researchers, students and conservationists as a challenge that needs to be adequately responded from the expert side.

Снежана А. Цветковић

МИЛАН ЈОВАНОВИЋ СТОИМИРОВИЋ И УМЕТНОСТ У СМЕДЕРЕВУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Анстракт: Истакнути интелектуалац између два светска рата Милан Јовановић Стоимировић посебан траг је оставио у културној историји родног Смедерева. У овом раду ће првенствено бити истакнута његова колекционарска пракса, којом је своју родну кућу претворио у неформални приватни музеј. Он је пажљиво сакупљао уметничка дела српских, југословенских и европских уметника, формирао је галерију породичних портрета и позирао врским уметницима, попут Марка Челебоновића и Лазара Личеноског, поручивао, куповао и добијао на поклон дела са представама владара српских династија Карађорђевић и Обреновић. Појединимим уметницима М. Ј. Стоимировић био је мецена. У својој кући–музеју осим слика, скулптура и графика, поседовао је збирке икона, археолошких, етнолошких и историјских предмета. Међу овим делима, по драгоцености и реткости, издваја се сребрна пређица за каиш Божицара Карађорђевића. Респектабилна збирка уметничких предмета М. Ј. Стоимировића послужила је као основа приликом отварања Народног музеја у Смедереву 1950. године, и то управо у његовој родној кући. Посао којим се бавио, као и политички утицај који је имао, омогућили су му да активно учествује у културном животу Смедерева и утиче на одређене појаве. Поводом стоте годишњице од смрти Димитрија Давидовића био је један од организатора свечаног јубилеја и постављања његове бисте у парку, чији је аутор познати уметник Лојзе Долинар. Ангажовао се у избору мајстора за израду икона и иконостаса у саборној Цркви Светог Георгија у Смедереву. Највише пажње је посветио Смедеревској тврђави, и то не само њеној историји већ и конзервацији, рестаурацији и ревитализацији. У протеклој деценији је на више различитих приступа истакнут значај Стоимировићеве колекционарске праксе, путем каталошки обрађене оставштине коју чува Музеј у

Смедереву као и представљањем на изложбама. Овај рад има за циљ интерпретацију личности колекционара и уметничких колекција у његовој кући–музеју, те његове улоге у обликовању визуелног и културног идентитета родног града као јединствене посебности у модерној културној историји Смедерева.

Кључне речи: Милан Јовановић Стоимировић, Смедерево, Музеј у Смедереву, колекционар, уметност, мецена

УВОД

Ликовна култура у Смедереву између два светска рата, изузимајући црквену уметност, за сада је недовољно проучена тема. Ово се првенствено односи на истраживање присуства и деловање ликовно образованих уметника као и организацију изложбених активности. Непосредно по завршетку Првог светског рата у граду су активни поједини руски емигранти, којима је основна инспирација било сликање Смедеревског града. Међу њима су се посебно издвојили А. Рославец и Василије Резников.¹ У овом периоду запажена је активност сликара и педагога Душана Богића, наставника Реалке у Смедереву од школске 1937/38. до 1943/44. године². Од изложбених простора издвојила се сала новог Општинског дома, саграђеног 1927. године према пројекту руског архитекте Николаја Краснова, а у којој је исте године, у децембру, своје радове изложио уметник Василије Резников.³ Овим поводом су слике Резникова наручене за општину, жупанију, обласни одбор, а у новинском тексту објављеном поводом изложбе истиче се да су сликама великог формата наведеног уметника украшене канцеларије готово свих надлештава у Смедереву, док су мања платна набавиле све имућније куће у граду.⁴ Поводом прославе петстоте годишњице Смедеревског града, 1930. године у сали новог Општин-

1 М. Максимовић, *Из збирке слика Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 1976; С. Цветковић, *Смедерево и Смедеревци у ликовној уметности*, избор из збирке ликовне уметности Музеја у Смедереву, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2001; С. Цветковић, *Слике са Дунава*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2005; С. Цветковић, *Остаци Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2010.

2 Л. Павловић, *Минули век Гимназије у Смедереву*, Смедерево, 1971; У. Рајчевић, „Душан Богић, сликар и педагог (1886–1944)“, *Зборник Народног музеја*, 16/2, *историја уметности*, Београд, 1997, 209–212; С. Цветковић, „Учитељ вештина Душан Богић“, *Смедеревска седмица* (Смедерево), 1. 11. 2002.

3 А. Ст., „Смедеревски град на платну – Са изложбе једног руског сликара у Смедереву“, *Време* (Београд), децембар 1927.

4 А. Ст., исто.

ског дома још једном је своје слике изложио Василије Резников.⁵ На приватну иницијативу смедеревског трговца и виноградаря господина Јоце Нешића у улици Краља Петра наш чувени вајар Ристо Стијовић извео је око 1941. године барелефни триптих на дрвеним храстовим вратима на улазу у породичну зграду. Доминира мотив нагих женских фигура представљених док беру јабуке са корпама пуним воћа, као симболима смедеревског краја.⁶ Такође у приватној посети код породице Ивана Рајковића 1935. године био је сликар Јован Бијелић, који је овом приликом портретисао њиховог сина Мирослава, чија се слика данас чува у Смедеревском музеју под називом „Мали стрелац“.⁷

Са друге стране, у овом временском периоду издвојила се личност чији ће утицај на обликовање уметничког и културног живота у Смедереву бити од изузетног значаја. У питању је колекционарска пракса угледног и образованог Смедеревца Милана Јовановића Стоимировића (Смедерево, 1898 – Београд, 1966) и то као индивидуални чин који ће оставити далекосежне последице у будућој културној историји града.⁸ По образовању правник, по занимању новинар, својим колекцијама уметничких дела у родном Смедереву био је јединствена и особена појава. Поред тога, ангажовао се на очувању и презентацији културне баштине смедеревског краја. У прилог наведеним констатацијама говори чињеница да су његове збирке постале темељ Народном музеју у Смедереву који је отворен управо у његовој родној кући 1950. године,⁹ као и да се резултати његовог деловања и данас ишчитавају и доприносе квалитетнијем тумачењу и сагледавању визуелне културе Смедерева.

У протеклој деценији је на више различитих приступа истакнут значај Стоимировићеве колекционарске праксе како путем каталожки обрађене оставштине коју чува Музеј у Смедереву тако и

5 Анон., „Г. В. Резников у Смедереву“, *Политика* (Београд), 5. 10. 1930, 13.

6 С. Цветковић, „Три бисера градске скулптуре“, *Смедеревска седмица* (Смедерево), 1. 3. 2002.

7 МУС, Инвентар музејских предмета, Ликовна уметност, инв. бр. 46, 30. 11. 1974; С. Цветковић, *Слике из Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 1998; С. Цветковић, *Српско сликарство прве половине XX века, из збирке Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2000.

8 Б. Ковачевић, Предговор, у: М. Ј. Стоимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 1971, 5–10; Г. Ранковић и др., *Уздарје Милану Јовановићу Стоимировићу*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2002; С. Цветковић, *Оставштина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Смедерево, 2010.

9 Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева*, Смедерево, 1972.

представљањем на изложбама.¹⁰ У овом раду бавићемо се дефинисањем Стоимировићеве личности чије су особине имале пресудан утицај на карактер његове колекционарске праксе, те самим феноменом колекција, као и улогом коју је он имао у обликовању визуелног и културног идентитета Смедерева између два светска рата.

КОЛЕКЦИОНАР МИЛАН ЈОВАНОВИЋ СТОИМИРОВИЋ – ЕСТЕТА *SUI GENERIS*

Феномен Стоимировићеве колекционарске праксе и посвећености културном наслеђу првенствено се може објаснити особинама њего-

|Сл. 1. Портрет Милана
Јовановића Стоимировића,
око 1920, позитив
Извор: Историјски архив у Смедереву

ве личности. Изражени осећај за лепо огледао се у свим сегментима његове личне културе: одевању, становању, читању, путовањима, колекционирању, што га је све скупа чинило естетом *sui generis*. Ове особине су оставиле посебан печат на његовој колекционарској пракси, али и у осталим областима његовог деловања. Он је био интелектуалац отменог духа и хуманистичког образовања, чија су многобројна интересовања била посвећена и књижевном раду, писању поезије, приповетки, романа, књижевној и уметничкој критици, био је библиофил, а бавио се и превођењем.¹¹ Најзад, и сам се опробао у ликовној уметности, а многи његови рукописи, још из гимназијског времена украшавани су скицама, углавном портретима ликова о којима је писао.¹² (сл. 1)

10 Г. Ранковић, н. д.; С. Цветковић и М. Марковић, *Иконе из збирке икона Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2002; С. Цветковић, н. д.; К. Митровић, „Снежана Цветковић, Оставиштина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву“, *Смедеревски зборник* 4 (Смедерево), 2014, 253–260; А. Радованац, „Снежана А. Цветковић – Оставиштина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву“, *Живопис, Годишњак Високе школе Српске Православне цркве за уметност и конзервацију* 7 (Београд), 2013, 383–389.

11 Б. Ковачевић, н. д., 5–10; Г. Ранковић и др., н. д.

12 С. Цветковић, н. д., 93, 162.

Следећи битан фактор у разумевању феномена Стоимировиће-ве колекционарске праксе јесте његов осећај за историју и очување наслеђа, породичног, завичајног, националног и европског. Он није био само познавалац већ заљубљеник у националну историју, купац, али и мецена и поручилац уметничко-историјских дела. Много је путовао, пасионирано обилазио антикварнице и музеје, разговарао са сведоцима историјских догађаја или са њиховим потомцима.¹³ Исто-времено, пратио је актуелне догађаје у култури, посећивао изложбе, био пријатељ са многим уметницима и поштовалац њихове уметно-сти. Између осталог, сакупљао је фотографије и разгледнице градова и места која је посећивао или пак уметничких дела и споменика кул-туре.¹⁴ У формирање колекција уложио је своје знање, време, и знат-на материјална средства. Био је ангажовани колекционар, хроничар, ликовни критичар, заправо културни посленик у правом смислу те речи. Наведено деловање имало је далекосежни циљ који је он у свом *Дневнику* најјасније образложио: „И још ћу ја можда добити ону улогу у стварању нашег јавног мњења и будућег српског друштва, коју себи желим од срца од ране младости“.¹⁵

У периоду између два светска рата Милан Јовановић Стоимиро-вић је живео и радио у Београду,¹⁶ Берну¹⁷, Берлину,¹⁸ Скопљу,¹⁹ али је духом и делом остао везан за родни град – Смедерево,²⁰ свој дом, завичајну културу и историју. Природом новинарског посла, којим се есенцијално бавио, био је у контакту са низом интелектуалаца свог времена, што је такође утицало на његову колекционарску прак-су. Заправо, његова личност, професија и колекционарство били су узајамно чврсто повезани. Интересовање за историјске личности и сакупљање података о њима временом су се организовали у своје-врсну књижевну колекцију портрета под називом „Силуете старог

13 М. Ј. Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, прир. С. Трећаков и В. Шовљански, Нови Сад, 2000.

14 НБС, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Посебни фондови, Фото-документа.

15 М. Ј. Стоимировић, н. д., 294.

16 Практикант Министарства просвете од 1919. године, чиновник Централног пресбириа од 1929. године, шеф Публицистичког одека Централног пресбириа од 1935. године, начелник Политичког одељења Председништва Министарског савета од 1940, управник Државне архиве у Београду од 1941. године до краја Другог светског рата.

17 Дописник-дневничар Одељења за штампу при Краљевском посланству у Берну од 1923. године.

18 Упућен као дописник Одељења за штампу при Краљевском посланству у Берлину 1928. године.

19 Дописник Централног Пресбириа у Скопљу од 1930. године.

20 У Смедереву је био оснивач и уредник листова „Смедеревски журнал“ (1921. и 1938–39) и „Ревии“ (1922), више види у: Г. Ранковић и др., н. д.

Београда“, које су публиковане постхумно и до данас имале три издања.²¹ Однос према прошлости изразио је низом књижевних, историјских и уметничких текстова у новинама чији је био уредник и оснивач, попут „Вардара“ у Скопљу, часописа „Ревн“ у Београду, или пак „Смедеревског журнала“ у Смедереву.²²

Посебну пажњу посветио је породичној историји. На развијање Стоимировићевог односа према прошлости иницијално је утицало управо породично васпитање, о чему је у свом *Дневнику* записао: „Моја мати је имала обичај да чува успомене и фотографије. Често би их претурала са мном, објашњавајући ми те слике и причајући ми о старим свадбама и догађајима. Имала је пуне куфере писама, позивница. Да то није пропало за време рата историја наше породице била би ми далеко јаснија. На једном ковчегу на коме је писало ANNO 1821 она је држала рпе чипака и чарапа, машна и велова. У том сандуку њена баба Соса (баба по мајци, рођена Кузмановић) донела је своју спрему деда Ђоши. Сећам се неких женских чарапа са уплетеним перлама, које су биле ванредне и које би данас дивно стајале у неком етнографском музеју... Сем тога, она је имала више дневника

Сл. 2. Групни портрет породице Стоимировић Јовановић (слева: седи Јелена Јовановић, у средини: Катарина Вучковић Стоимировић), око 1900, позитив, поклон Зорке Пападополос
Извор: Музеј у Смедереву

21 М. Ј. Стоимировић, *Силуете старог Београда*, Београд 1971 (прво издање), Београд 1987 (друго издање), Београд 2008 (треће издање).

22 Г. Ранковић и др., н. д.

у које је бележила разне ствари...“.²³ Велику улогу у његовом односу према историји имало је и породично предање. Његова мајка потицала је из старе породичне задруге Стоимироваца из околине варошице Рама на Дунаву, а војвода Миленко Стојковић из Првог српског устанка био је ујак његовом деди по мајци, који је иначе био писар код Томе Вучића-Перишића.²⁴ У Стоимировићевом фонду у Народној библиотеци у Смедереву чува се родослов предака чији је аутор Стоимировић²⁵ (сл. 2. и 3).

Сл. 3. Отац Светозар Јовановић са децом, око 1902, позитив
Извор: Зорка Пападополос

Посвећеност родном Смедереву и породичној култури огледа се и у избору псеудонима којима се идентификује са њима. Наведимо најкарактеристичније: Semendria, Стари Смедеревац, Церовчанин, Пореч, С. Леуновић.²⁶

Веома је важно да нагласимо да у природи стварања његових колекција није постојао материјални интерес већ искрена потреба и намера да се дела сачувају и као таква сведоче о нашем богатом културном наслеђу. Стоимировић није стварао лични музеј, или музеј за лично уживање, већ музеј за свој родни град. Његова размишљања и сакупљачки порив у основи су били музеолошки. Најочитији пример овог навода налази се у дневничким белешкама, једном новинском тексту и у извештају управнику Музеја кнеза Павла, Милану Кашанину, а све у вези са посетом дворцу Михаила Обреновића у Иванки код Братиславе, у Словачкој 1936. године.²⁷ Између осталог,

23 НБС, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Рукописи, Дневник, 1931–1932.

24 Б. Ковачевић, *Предговор*, у: М. Ј. Стоимировић, *Сиљуеје старог Београда*, Београд, 1971, 9.

25 НБС, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Посебни фондови, Рукописи, Родословне таблице, руком писано.

26 S. A. Jovanović, „JOVANOVIĆ-STOIMIROVIĆ Milan“, u: *Leksikon pisaca Jugoslavije*, II, Novi Sad 1979, 635–636.

27 М. Ј. Стоимировић, н. д., 75; Semendria, „Кнез Михайлова Иванка“, *Самоуправа*, 178, 20. 9. 1936; НБС, Легат Леонтија Павловића, *Таковски грм*, ЛН-1.

Стоимировић наводи следеће: „Уопште, у Иванки наилазимо на читаву једну малу колекцију пиротских ћилимова са ванредним мотивима, какви се апсолутно више не ткају у Пироту. Богатство мотива на тим ћилимовима изазвало нас је да се питамо не би ли било корисно да их неко прецрта и да их копира у вуни, пуштајући тако у свет једну нову адицију, једно ново благо, за које су наше пиротске ткаље одавно заборавиле. Уосталом, сваки од тих пиротских ћилимова, сачуваних у Иванки, где су они донети можда и пре 1859. године, могао би висити иза стакла у ма ком нашем етнографском музеју“.²⁸

Живот и рад у Скопљу, у Македонији, допринели су стварању драгоцених познанстава и могућности да у посебној духовној клими која је у то време тамо постојала набави вредна дела за своју кућу–музеј у Смедереву.²⁹ Налазио се у друштву уметника, песника, политичара, филозофа. Међу њима се свакако издвајају председник Скопске општине архитекта Јосиф Михаиловић, наставник цртања у Мушкој гимназији Јарослав Кратина, професор филозофије и латинског језика Димитрије Фртунић, песник Раде Драинац, академски сликари Лазар Личеноски и Никола Мартиноски, као и Друштво пријатеља уметности „Јефимија“.

У породичном дому Милана Јовановића Стоимировића, у улици Анте Протића број два, у центру Смедерева, сабирају се комплексне збирке предмета (археологија, етнологија, историја, уметност) и дом временом прераста у неформални приватни музеј. Визије романтичног колекционара оваплотиле су се у оснивању куће–музеја и уређењу парка са споменицима око куће. Сачуван је низ фотографија на којима се ишчитава амбиција Стоимировића да свој породични дом трансформише у приватни музеј. На фасадама су апликовани фрагменти античке пластике и скулптуре мањег формата по угледу на италијанске ренесансне виле. У башти–парку око куће изложене су скулптуре које су свакако привлачиле погледе Смедереваца. Имао је идеју да око куће постави ограду са кулама у стилу Смедеревског града на угловима и тим поводом се 1941. године обратио Комесаријату за обнову Смедерева, али ипак није успео да је реализује³⁰ (сл. 4).

28 Semendria, „Кнез Михаилова Иванка“, *Самоуправа* (Београд), 20. 9. 1936.

29 Л. Павловић, н. д., 16–17.

30 ИАС, Фонд Комесаријата за обнову Смедерева, Молба бр. 8104, 3.9. 1941; Захваљујем се колегиници Весни Мркић из Регионалног завода за заштиту споменика културе у Смедереву која ми је скренула пажњу на овај податак.

[Сл. 4. Кућа Милана Јовановића Стоимировића, око 1970, позитив, Смедерево
Извор: Радослав Жика Ранисављевић

Са циљем јасније интерпретације феномена Стоимировићевих уметничких колекција извршена је њихова подела на неколико колекција у оквиру којих су истакнути предмети, односно уметничка дела која репрезентују карактер ове колекционарске праксе. Критеријуми за овакво тумачење засновани су према значају које одређено дело има у историји уметности, или према особености његове набавке. Издвојене су колекције ликовне уметности, икона, црквених предмета и примењене уметности. С обзиром да је колекција ликовне уметности најбројнија, у оквиру ње протумачено је неколико целина: портрети колекционара и његове породице, уметничка дела из прве половине 20. века, уметничка дела са представама династија Карађорђевић и Обреновић, слике из завичајне културе, дела страних уметника, и, реплике.

КОЛЕКЦИЈА ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ

Портрети колекционара и његове породице

Галеријом породичних портрета, која је настала на иницијативу М. Ј. Стоимировића, али и преузимањем дела из колекције његовог ујака доктора Душана Стоимировића, познатог београдског неуропсихијатра, исказао је свој однос према породичном наслеђу и потреби за конструисањем породичног идентитета. Кућа у центру Смедерева у којој је рођен била је за Стоимировића посебно драгоцене као породично наслеђе његове бабе по мајци Катарине Вучковић Стоимировић.³¹ Ова кућа је зидана око 1833. године у центру тадашње смедеревске вароши, на Каменитом путу у Староцрквеној мали.³² Милан је као млад дечак остао без оца тако да је бригу о њему преузео ујак Душан Стоимировић, чије је презиме из захвалности додао очевом презимену Јовановић.³³

Милану Ј. Стоимировићу је било важно да истакне грађанску генеалогију своје породице. Искрено је веровао да се поштовањем породичног стабла може поштовати завичајно наслеђе, национална историја, те култура и историја других народа. За настанак галерије породичних портрета био је пресудан његов живот у Скопљу између 1930. и 1935. године где је радио као дописник Централног Пресбироа (1930–1935) и где је био оснивач и уредник листа „Вардар“ (1932–1935).³⁴ У овом периоду је успостављена посебно упечатљива веза између њега и пионира македонске модерне уметности Лазара Личеноског и Николе Мартиноског, као и са много конзервативнијим велешким уметником Ђорђем Зографским. Са овим уметницима имао је неку врсту меценатског односа.³⁵

На самом почетку живота у Скопљу, 1930. године, Лазар Личеноски је портретисао Милана Ј. Стоимировића одевеног у фрак у стојећем ставу. Ова слика припада групи репрезентативних портрета, која је за циљ имала да истакне отменост портретисаног. У периоду непосредно после Другог светског рата овај портрет је служио као реквизит у Смедеревском позоришту.³⁶ „Та је слика с временом некако

31 Л. Павловић, *Смедерево у XIX веку*, Смедерево 1969, 221–222.

32 Н. д., 221–222.

33 Н. д., 221–222.

34 Г. Ранковић, н. д.

35 С. Цветковић, н. д.

36 М. Ј. Стоимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 2008, 712–713.

доспела у реквизите смедеревског позоришта и висила насред позорнице кад су се у Смедереву давали Глембајеви, док је неко није подсекао (због дужине), па је после враћена у смедеревски Народни музеј у коме се и сада налази, као и десетак других Лазиних слика..." (сл. 5).

|Сл. 5. Лазар Личеноски, Портрет Милана Јовановића Стоимировића, 1930, уље на платну, 87 x 57 цм, Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-222

|Сл. 6. Марко Челебоновић, Портрет Милана Ј. Стоимировића, 1931, уље на платну, 46 x 37 цм Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-80

Годину дана касније, Стоимировић је седео и пред штафелајем чувеног париског ђака Марка Челебоновића, чији је био велики поштовалац.³⁷ У свом *Дневнику* је забележио: „... посета изложбе г. Челебоновића (збиља сјајне ствари).“³⁸ Челебоновић је портретисао Стоимировића у библиотеци, за радним столом, одевеног у елегантно одело, истичући основне одлике његовог естетизованог животног стила (сл. 6).

Лазару Личеноском Стоимировић је поверио и портретисање своје мајке Јелене. Портрет је рађен према фотографији на којој је она одевена у либаде, са акцентом на наушницама и брошу. Напоменимо да је Јелена Јовановић веома држала до грађанског костима и да га је одевала у свим свечанијим приликама, а главу украшавала тепелуком.

37 С. Цветковић, н. д., 36, 124–125.

38 М. Ј. Стоимировић, *Дневник 1936 – 1941*, прир. С. Трећаков и В. Шовљански, Нови Сад, 2000, 123.

Посебно место у галерији породичних портрета припада Катарини Вучковић Стоимировић, Милановој баки по мајци, у чијој кући су и живели и која је оставила велики утицај на васпитање Милана Стоимировића. Њен лик у бронзи извајао је један од првих српских вајара, Ђорђе Јовановић 1915. године.³⁹ Првобитно је ова скулптура припадала Душану Стоимировићу, који је такође био мецена и колекционар⁴⁰ (сл. 7).

[Сл. 7. Ђорђе Јовановић, Катарина Вучковић Стоимировић, 1915, бронза, 65 x 48 x 27 cm
Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-237

Међу овим портретима значајно место припада портрету Душана Стоимировића, рад мање познатог чешког уметника Франте Малог са којим су и ујак и сестрић имали меценатски однос.⁴¹ То се односи и на уметника Бориса Шаповалова који портретише Милановог оца, Светозара Јовановића.⁴²

У току Другог светског рата у Смедереву је био активан уметник А. Јос. Калмић, вајар, који је био јеврејског порекла и чија биографија није довољно позната и проучена. Он је портретисао Стоимировићеву мајку Јелену и такође ујака Душана.⁴³

Уметничка дела из прве половине 20. века

У колекцији уметничких дела из прве половине 20. века доминирају уметничка дела сликара Николе Мартиноског и Лазара Личеноског.⁴⁴ Они су повремено имали ауторске прилоге у новинама „Вардар“, а и сам Стоимировић је писао о њиховој уметности.⁴⁵ Иако поборник академског реализма, о делима ових уметника имао је позитивно мишљење: „Г. Мартиноски је модернист и прогресиста који

39 С. Цветковић, н. д., 92–93.

40 Према усменом сведочењу наследника Милана Јовановића Стоимировића, пок. Душана Пападополоса из Београда, као и на основу рукописне оставштине из Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду.

41 С. Цветковић, Исто, 35–36.

42 Исто, 36, 126–127.

43 Исто, 36, 94.

44 Исто, 39–40, 98–108.

45 Исто, 39–40, 98–108.

гледа на уметност новим и напредним погледима и који нам доноси мало чудна, али ипак позитивна и дубоко вредносна схватања.⁴⁶ О Лазару Личеноском писао је: „...један од галичких карактера *par excellence*, путем наслеђа носи у себи много галичког. Да би се он схватио, треба најпре схватити Галичник, видети га. Све што је Личеноски као уметник дао од себе до сад, све је то типично галичко, као што је галички и онај понос са којим он иде кроз свет, и она сентименталност коју он уноси чак и у своја мишљења, и она његова тежња да буде међу најбољима, која је чисто галички потез, мијачка природна црта.“⁴⁷ О Ђорђу Зографском, његовим уметничким делима и уметничким породичним коренима објавио је опширан прилог у „Вардару“.⁴⁸ Готово аутономну целину у овој колекцији представљају пејзажи сликара Миодрага Петровића, датовани око 1940. године.⁴⁹ Важан део колекције чине цртежи Љубомира Ивановића манастира Грачанице и Старог Нагоричина, као и радови Василија Цице Поповића, Емануела Муановића, Антона Хутера, Јарослава Кратине и других.⁵⁰

Уметничка дела са представама династија Карађорђевић и Обреновић

Међу делима са представама династија Карађорђевић и Обреновић, осим идеализованих историјских портрета владара, посебно су значајне графике са мотивима реторичке презентације историјских догађаја и владарске пропаганде, а све у функцији симболичне политике репрезентативне културе владара. Феномен ове групе предмета није само у прикупљеном и сачуваном материјалу који је набављан у антикварницама широм Европе и у породичним оставштинама већ и у самом начину на који их је набављао. У овој групи предмета су се издвојили као посебна целина портрети првака Првог српског устанка (Карађорђа Петровића, Миленка Стојковића, Антонија Протића), који су добрим делом реплике рађене на иницијативу М. Ј. Стоимировића.⁵¹

46 „У разговору са сликаром Г. Николом Мартиносим“, *Вардар* (Скопље), 30. 10. 1932.

47 М. С. Јовановић, „О Лазару Личеноском“, *Вардар* (Скопље), 22. 1. 1933.

48 С. Леуновић, „Ђ. Ј. Зографски“, *Вардар* (Скопље), 25. 9. 1932.

49 С. Цветковић, н. д.

50 С. Цветковић, исто.

51 С. Цветковић, „Портрети устаничких првака (Из ликовне збирке Музеја у Смедереву)“, *Монс Ауреус, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 1 (Смедерево) 2004, 124–134.

На путовању у Букурешт 1936. године, у једној од њихових антикварница, купио је графике Карола поп де Сатмарија (Carol Pop De Szathmari), званичног дворског фотографа румунских владара и уметника који је оставио значајан траг у српској визуелној култури.⁵² У питању су биле графике: „Свечано представљање српске делегације кнезу Милошу Обреновићу у Букурешту 1859. године“ и „Студијски цртежи српске делегације у Букурешту 1859. године“.⁵³

У антикварници у Љубљани купио је портрет војника у фрајкорској униформи за који ће се испоставити да је рад Николе Апостоловића и да представља Карађорђа Петровића из 1808/09. године. Овај портрет је био понуђен кнезу Павлу Карађорђевићу за Музеја кнеза Павла у Београду, а за своју колекцију Стоимировић је поручио копију код сликара Бориса Шаповалова⁵⁴ (сл. 8).

Веома је драгоцен фотографија Таковског грма, Анастаса Јовановића из 1865. године, коју је добио на поклон 1936. године од грофице Бос Валдек (Boss-Waldeck), у дворцу Иванка у Словачкој у коме је кнез Михаило Обреновић живео са Јулијом Хуњади у годинама изгнанства из Србије.⁵⁵ Овом приликом је видео и Ленбахову графику „Кнез Михаило у фаетону“, чију ће реплику за његов смедеревски музеј урадити уметник Периша Милић.⁵⁶ У листу „Самоуправа“, чији је био директор и уредник у ово време, објавио је детаљан чланак о предметима династије Обреновић који су се у то време чували у овом дворцу.⁵⁷

Репрезентативан портрет краљице Наталије Обреновић, дело мађарског уметника Алајоша Штробла (Alajos Strobl von Liptoujvar) има посебно место у овој колекцији.⁵⁸ Са Јованом Жујовићем је преговарао у вези са откупом бисте краљице Наталије Обреновић, рад

52 Cornelia Cönig и др, *Карол Поп де Сатмари 1812–1887, сведок једног доба*, Војни музеј Београд, Београд, 2004.

53 Л. Павловић, „Графички раритет о нашој народној ношњи“, *Неки споменици културе, осврти и запажања*, I, Смедерево, 1962, 15–24; С. Цветковић, *Оставићина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, 72; Н. Јовановић, *Светозар Спасојевић, професор Гимназије и управник Градске књижнице*, Смедерево, 2007, 105–108.

54 Л. Павловић, „Портрет Карађорђа као фрајкорца“, *Неки споменици културе – осврти и запажања*, I, Смедерево 1962, 10–14; НБС, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Посебни фондови, Кореспонденција, плакати, документациони и ситан штампани материјал, преписка са управником Градског музеја у Смедереву Светозаром Спасојевићем обављена преко Казнено-поправног дома у Сремској Митровици, о Карађорђевој портрету.

55 С. Цветковић, н. д., 65.

56 С. Цветковић, исто, 109.

57 Semendria, „Кнез Михаилова Иванка“, *Самоуправа* (Београд), 20. 9. 1936.

58 С. Цветковић, исто, 77.

|Сл. 8. Никола Апостоловић, Портрет Карађорђа као фрајкорца, 1807–08,
уље на платну, 33,5 x 23,5 цм
Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-10

Петра Убавкића, о чему је у свом *Дневнику* записао: „30. V 1937. Донели су ми један кип краљице Наталије у гипсу из заоставштине пок. Јов. М. Жујовића. Траже 6.000 дин. за бронзу. Решавам се. Била би дивна у башти, у Смедереву“⁵⁹ (сл. 9).

Са македонским уметником Ђорђем Зографским такође је имао меценатски однос и он је по Стоимировићевој поруџбини радио низ портрета Карађорђевића и Обреновића.⁶⁰

Од Ђорђа Генчића, политичара и једног од организатора завере против краља Александра Обреновића, добио је на поклон урамљену фотографију краља Милана Обреновића, са краљевим аутографом и монограмом на раму, а коју је он лично добио на поклон од краља Милана.⁶¹ Ђорђе Генчић је заступљен и у „Силуетама старог Београда“, у два текста, силуети портрету и интервјуу под насловом „Зашто сам убио Александра Обреновића“.⁶²

Осим набавке предмета, Стоимировић је написао низ значајних историографских прилога о династијама Карађорђевић и Обреновић који се чувају у Рукописној оставштини Милана Ј. Стоимировића или су објављени у различитим новинама.⁶³

Сл. 9. Алајош Штробл, Краљица Наталија Обреновић, после 1882, вештачки мермер, 90 x 68 x 40 цм
Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-238

59 М. Ј. Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000, 129.

60 С. Цветковић, исто, 87–89.

61 Исто, 38, 75.

62 М. Ј. Стоимировић, *Силуете старог Београда*, књ. 1, Београд, 1987, 247–252, 253–270.

63 Г. Ранковић и др., н. д.; С. Цветковић, „Династија Обреновић из пера Милана Јовановића Стоимировића“, *Mons Aureus*, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања, 39 (Смедерево), 2013, 127–133.

Слике из завичајне културе

За познавање визуелне културе Смедерева у првој половини 19. века изузетно су значајни портрети Старе Смедеревке и Антонија Протића као репрезентима грађанске класе овог периода. Портрете је израдио сликар Арсеније Петровић.⁶⁴ Основана је претпоставка да је Стара Смедеревка пореклом из породице Кузмановић-Марић из које је потекла Стоимировићева бака по мајци.⁶⁵ Антоније Протић, о коме је Стоимировић написао више текстова, вишеструко је драгоцен историјска личност.⁶⁶ Протићев портрет је неко пронашао одбачен, па донео Стоимировићу за његову збирку⁶⁷(сл. 10).

|Сл. 10. Арсеније Петровић, Портрет Старе Смедеревке, око 1844, уље на платну, 79 x 59 цм
Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-128

У овој колекцији се чува и репрезентативна портретна биста Димитрија Давидовића у гипсу, о чијем аутору за сада немамо довољно података.⁶⁸ Ова скулптура је одливана 1938. године поводом обележавања стоте годишњице од његове смрти у лабораторији „Пластика“ у Београду.⁶⁹

Дела страних уметника

Случај је био пресудан фактор у набавци дела страних уметника у колекционарству М. Ј. Стојимровића (поједина дела ове групе предмета представљена су и у другим колекцијама). Ова дела добијана су на поклон, купована у европским антикварницама, и током живота у Скопљу. Стога ћемо их само набројати: *Лик Мадоне* (18. век),⁷⁰ *Портрет папе*

64 С. Цветковић, *Оставиштина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Смедерево, 2010, 69–70.

65 Л. Павловић, *Смедерево у XIX веку*, Смедерево 1969, 221–222.

66 М. Ј. Стоимировић, „Бир Анта Протић“, *Алманах 300 чуда*, 167 (Београд), 1. 9. 1967; М. Ј. Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд, 1971, 222–224.

67 НБС, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Кореспонденција, плакати, документациони и ситан штампани материјал.

68 С. Цветковић, н. д., 130.

69 С. Цветковић, исто, 130.

70 С. Цветковић, исто, 62.

(19. век) – непознатих аутора,⁷¹ *Festung Sementria* (19. век) дело је Адолфа Кунике (Adolph Friedrich Kunike), *Градски пејзаж* (1920), дело добијено на поклон од уметнице Ерике фон Кагер (Erika von Kager) у Берну 1924. године, *Портрет младе жене* (прва половина 20. века)⁷² Јожефа Копаја (Jozsef Korpay), *Косачи* (прва половина 20. века) Николе Енеа (Nicolae Nicu Enea)⁷³ и друга дела (сл. 11).

Реплике

Најзначајнију групу реплика представљају римске скулптуре набављене 1936. године посредовањем тадашњег југословенског амбасадора у Италији Јована Дучића, а уз помоћ италијанског министра спољних послова Галеаца Ћана.⁷⁴ Из Музеја у Напуљу поручени су бронзани одливци Сатира, Нарциса и Ланета за приватни музеј Милана Ј. Стоимировића у Смедереву.⁷⁵ Управо су ове скулптуре маркирале парковски део његове куће као јединствен изложбени простор на отвореном, и репрезентовале његову колекционарску идеју о кући–музеју (сл. 12).

Сл. 11. Јожеф Копај, Портрет младе жене, прва половина 20. века, пастел/папир, 116 x 82 цм, Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-119

Сл. 12. Скулптура Ланета у парку породичне куће М. Ј. Стоимировића у Смедереву, око 1950, позитив Извор: Музеј у Смедереву

71 С. Цветковић, исто, 78.

72 С. Цветковић, исто, 97.

73 С. Цветковић, исто, 86.

74 Л. Павловић, „Јован Дучић и Смедерево“, *Смедерево, часопис за културу, уметност, науку и друштво*, 13 (Смедерево), 1996, 59–65.

75 С. Цветковић, н. д., 133.

Колекција икона

Ова колекција је посебно брижљиво и пажљиво сакупљена.⁷⁶ Највише је икона са представом Светог Николе који је био крсна слава Милана Ј. Стоимировића. Иконе су куповане у Скопљу и широм Македоније, али и добијане на поклон или набављане на путовањима по Европи. По значају и реткости издваја се чудотворна ктиторска икона Печерског манастира у Кијеву „Успење Пресвете Богородице“ с краја 17. века.⁷⁷ Посебно се издваја група реплика које је радио Јарослав Кратина⁷⁸ по македонским црквама, затим група штампаних и металних икона, као и иконе Лазара Личеноског⁷⁹ (сл. 13).

Сл. 13. Успење Пресвете Богородице, крај 17. века, уље на дрвету, 27 x 39, 5 цм
Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗИ-4

Колекција црквених предмета

У Липлану у близини Новог Брда Стоимировић је купио метални крст са мотивом Распећа, које је датовано у 11. век и представља изузетно драгоцен предмет.⁸⁰ У овој колекцији се налази и део хороса из Марковог манастира код Скопља из 14. века⁸¹ (сл. 14).

Колекција примењене уметности

Највреднији предмет који је Стоимировић добио на поклон несумњиво је сребрна копча за појас, уметнички рад кнеза Божида-ра Карађорђевића.⁸² Ово јединствено дело примењене уметности добио је 1925. године у Женеви од уметникове мајке Саре Карађорђе-

76 С. Цветковић, исто, 43–44, 134–169.

77 С. Цветковић, исто, 43, 135.

78 М. Ј. Стоимировић, „Јарослав Кратина“ у: *Силуете старог Београда*, Београд, 2008,

79 С. Цветковић, н. д., 164.

80 С. Цветковић, исто, 171.

81 С. Цветковић, исто, 178.

82 S. K. Pavlović, BOŽID'ART, Beograd, 2012.

вић.⁸³ У свом књижевном делу *Силуете старог Београда* Стоимировић је посебне силуте посветио Сари Карађорђевић⁸⁴ и њеном сину Божидару⁸⁵ (сл. 15).

|Сл. 14. Распеће/
крст, 11. век,
метал, 11,2 x 9,5цм
Извор: Музеј у
Смедереву, инв.
ЗЦС-6

|Сл. 15. Божидар Карађорђевић, Прегљица
(пређица/гвоздац), 1900, сребро, 6,5 x 5 цм
Извор: Музеј у Смедереву, Историјска збирка,
инв. 70/137.

Сребрна копча за појас припада једном од првих кованих предмета које је израдио Божидар Карађорђевић, свестрано образован и талентован уметник.⁸⁶ „Божидара је занимао сам чин стварања уметничког дела, а одувек га је привлачио посао занатлије. У Индији је дуго посматрао мајсторе који су обрађивали метал. После повратка и сам ће постати занатлија, „радник уметности“ како је себе радо називао.“⁸⁷ Примењеној уметности Божидар Карађорђевић се посветио почев од 1898. године и њоме се бавио све до смрти 1908. године. Познавао је различите технике међу којима су вез на свили, сатену и платну, повези књига, ситни комади намештаја од патиниране коже са утиснутим шарамма, вајање намештаја, камина, обрада металних предмета у сребру и злату.⁸⁸

83 Л. Павловић, „Прилог проучавању уметности Божидара Карађорђевића“, *Неки споменици културе I*, Смедерево, 1962, 25–28; Л. Павловић, „Копча Божидара Карађорђевића“, *Политика* (Београд), 11. 02. 1990.

84 М. Ј. Стоимировић, „Сара Карађорђевић“, у: *Силуете старог Београда*, Београд, 1987, 74–80.

85 М. Ј. Стоимировић, „Кнез Божидар“, у: *Силуете старог Београда*, Београд, 1987, 270–276.

86 S. K. Pavlović, BOŽIDART, Beograd, 2012, 161.

87 S. K. Pavlović, Исто, 157.

88 Исто, 158.

Сребрна копча коју је Стоимировић добио на поклон израђена је 1900. године у стилу покрета нове уметности, односно, тада актуелном арт нуво (*Art Nouveau*) стилу. На ивици држача урезани су латинични иницијали аутора БК. Доминира орнаментални мотив цветова љубичице и лишћа.⁸⁹

УЛОГА МИЛАНА ЈОВАНОВИЋА СТОИМИРОВИЋА У ОБЛИКОВАЊУ ВИЗУЕЛНОГ И КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА СМЕДЕРЕВА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Однос Милана Ј. Стоимировића према родном Смедереву био је маркиран снажном емоцијом према културном и историјском наслеђу овог града. На првом месту били су средњовековни град деспота Ђурђа Бранковића и храм Светог Георгија, али и укупан јавни културни живот града.

Прве иницијативе односиле су се на средњовековни Смедеревски град. Као директор и уредник „Смедеревског журнала“ упутио је апел 1921. године Министру војном да се муниција из Смедеревске тврђаве што пре измести, пре свега зато јер представља опасност за град, а затим: „уступити град Смедереву и дићи у њему једно модерно спортско игралиште, соколану, поље за фудбал, тенис и краће трке“.⁹⁰ Са овом иницијативом је био врло упоран и поновио је свој апел 1929. године према општинској власти у Смедереву. Истовремено, објавио је текст „Обнова Смедерева“ у часопису *Рашка*, у коме је навео: „Још пре 1923. замољен је Председник Општине у Смедереву да енергично затражи да се Град изузме из искључиве надлежности војних власти и да се прогласи за национални споменик а у исто време је предложено да се на слободном простору који град заузима, међу његовим зидовима, направи један стадион за лоптачке и друге утакмице“.⁹¹ У истом тексту написао је следеће: „Године су пролазиле, државне власти се нису одазивале на ове двоструке молбе. Најзад, у току ове године, ја сам учинио апел на Смедеревску општину да она опет званично поведе акцију да се Град спасе од заборави и да се од њега створи

89 Л. Павловић, „Прилог проучавању уметности Божидара Карађорђевића“, *Неки споменици културе I*, Смедерево, 1962, 25–28.

90 М. Јов, „Уређење Смедерева“, *Смедеревски журнал* (Смедерево) 2. 10. 1921.

91 М. С. Јовановић, „Обнова Смедерева“, *Рашка* (Београд), 1929, 35–42.

један национални центар за спортске утакмице“.⁹² На иницијативу М. Ј. Стоимировића Смедеревски град 1937. године је обишао италијански архитекта Паоло Виети-Виоли (Paolo Vietti-Violi), стручњак у пројектовању спортских терена и игралишта, који је урадио план за уређење Смедеревске тврђаве⁹³ (сл. 16).

Године 1930. у Смедереву је одржана велика свечаност поводом обележавања јубилеја петстоте годишњице од подизања средњовековног престоног града деспота Ђурђа Бранковића. Није потврђено да ли је Стоимировић имао активну улогу у организацији овог значајног догађаја, али са друге стране у његовој оставштини у Историјском архиву и Народној библиотеци у Смедереву чува се планирани програм ове свечаности као и шеснаест фотографија самог догађаја, које су снимљене на различитим локацијама и које су данас једино сачувано визуелно сведочанство ове манифестације.⁹⁴

Током службовања у Скопљу упознао је дуборесца и црквеног вајара Нестора Алексијевића, који је имао свој резбарски атеље,⁹⁵ и кога је препоручио за израду иконостаса смедеревског храма Светог Георгија чији је иконостас био уништен у Првом светском рату.⁹⁶ У „Вардару“ је објавио опширан чланак о овој намери.⁹⁷ Веома је важно да је у овом тексту у целини објављено писмо смедеревске Црквене општине које представља вредно сведочанство за познавање идеје о томе како је планирано да овај иконостас изгледа.⁹⁸

Заузимање политичке позиције народног посланика за Срез подунавски на листи Југословенске радикалне заједнице на изборима 1938. године донело је нови полет његовим идејама за обнову Смедеревског града.⁹⁹ У „Програму радикалних реформи које временом треба

92 М. С. Јовановић, н. д., 36.

93 С. Цветковић, н. д., 17, 84–85.

94 М. П. Лазић, „Обележавање 500-годишњице Смедеревског града у Смедереву 1930. године“, у: *Смедеревски крај 1918–1941: Научни скуп, Смедерево, октобар 2016*, Програм и књига апстраката, Историјски архив Смедерево, 2016.

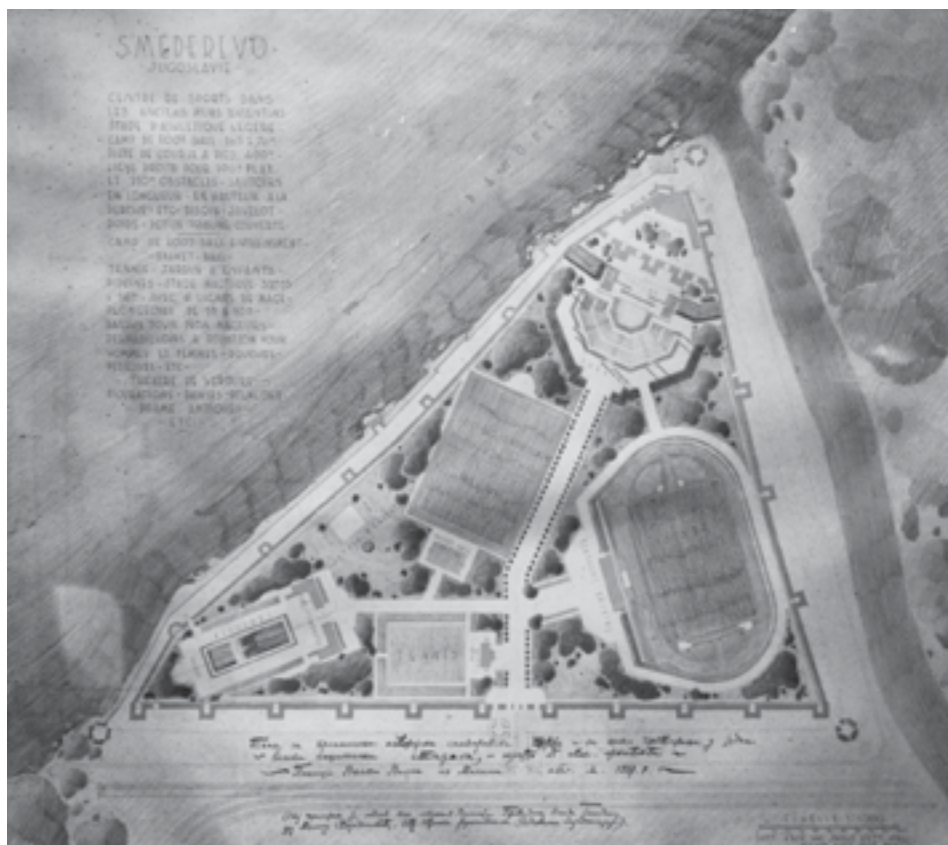
95 S., „Михаило Несторовић-Алексијевић, млади даровити копаничар“, *Вардар*, 16. децембар 1933, Скопље.

96 С. Цветковић, „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату“, *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 46 (Смедерево), 2014, 117–128.

97 Анон., „Нестор Алексијевић треба да ради иконостас за смедеревску цркву...“, *Вардар*, 13. април 1933.

98 Анон., н. д.

99 Народна скупштина изабрана 11. децембра 1938. године распуштена је Указом од 26. августа 1939. године, чиме је престао да важи и посланички мандат г. Стоимировић Јовановића. Више о овоме види у: *Рачун бирачима среза Подунавског*, Београд, 1939; М. Лазић и М. Ђорић, „Избори за народне посланике у Подунавском срезу 1938. године“, *Смедеревски зборник*, 3 (Смедерево), 2012, 169–201.

|Сл. 16. Паоло Виети-Виоли, План за уређење Смедеревске тврђаве, цртеж на папиру, 1937, 63 x 74 цм

Извор: Музеј у Смедереву, инв. ЗЛУ-148

извести у Смедереву“ посебна пажња је била усмерена на културни идентитет Смедерева. Међу првим тачкама овог програма наведена је потреба за конзервацијом и рестаурацијом Смедеревског града, затим је истакнута потреба за подизањем нове општинске зграде за коју препоручује да буде у стилу Смедеревског града.¹⁰⁰ Даље, под тачком шеснаест наведена је потреба за оснивањем музеја, као и уређењем Карађорђевог брда као историјског топоса.¹⁰¹

Поводом стоте годишњице смрти Димитрија Давидовића, који је сахрањен на Старом гробљу у Смедереву, био је један од организатора и иницијатора подизања његове спомен-бисте у парку поред Кара-

100 НБС, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Рукописи, Програм радикалних реформи које треба временом извести у Смедереву.

101 НБС, н. д.

ђорђеве улице у Смедереву 1938. године. Бронзани споменик дело је познатог вајара Лојза Долинара. У име Одбора за подизање споменика Милан Ј. Стоимировић је одржао говор и предао споменик председнику смедеревске општине.¹⁰²

Интересовање за Смедеревски град настављено је и током 1939. године о чему су сачуване драгоцене белешке у Стоимировићевом *Дневнику*: „Пре подне дођоше Ђурађ Бошковић, јако претенциозан човек, и архитект Здравковић из Музеја кнеза Павла, са којима пре и после подне идох по Граду, да бисмо видели шта се тамо даје предузети. Констатовасмо да је још видљива *oubliette* – тамница Сибињанин Јанка, округла као јаје, у коју су људи убацивани одозго. Да ли је она из времена Ђ. Бранковића? Видех затим још једну ствар: отисак у малтеру леђа оне античке женске статуе, која је била узидана у једну нишу у Малом граду. Та је се ниша врло добро очувала. Прегледасмо и оне три угаоне куле (осмоугле). Изгледа да су оне зидане од Турака и то из неког материјала који је могао бити нека црква (у граду). Те три куле су сазиране доцније, када је артилерија дошла у примену“.¹⁰³

Након завршеног мандата народног посланика за Смедерево и његов срез, објављена је књига под називом *Рачун бирачима среза Подунавског* у којој се између осталог објављују Стоимировићева залагања за оснивање градске библиотеке (којој је желео да поклони своју библиотеку од хиљаду књига), градског музеја и претварању Карађорђевог брда у градски парк.¹⁰⁴ Током 1939. године његовим залагањем одобрен је кредит од петсто хиљада динара за обнову Смедеревског града, а најављено је и оснивање Удружења за чување и уређење Смедеревског града чији је иницијатор био такође Милан Ј. Стоимировић. Све наведене намере и иницијативе заустављене су и прекинуте почетком Другог светског рата.

ЗАКЉУЧАК

До Другог светског рата М. Ј. Стоимировић није своје збирке пописао нити каталошки обрадио. Намера да своју кућу претвори у музеј остварила се у потпуно другачијим околностима после овог рата. Он

102 Л. Павловић, *Димитрије Давидовић у Смедереву*, Смедерево 1985, 71.

103 М. Ј. Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад, 2000, 292.

104 *Рачун бирачима среза подунавског*, Београд, 1939, 37–39.

је проглашен за народног непријатеља због уређивања и писања текстова у окупационом дневном листу „Обнова“,¹⁰⁵ а његова имовина у Смедереву и Београду је била конфискована.¹⁰⁶ Временом је постао заборављен да би тек после више деценија његово дело почело да се проучава, а он стекао заслужено место међу српским колекционарима и дародавцима у двадесетом веку. Тумачење и реконструкција његове колекционарске праксе и деловања у културној историји Смедерева била су могући захваљујући обимној рукописној оставштини која се чува у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, у Историјском архиву у Смедереву, Народној библиотеци Смедерево и Музеју у Смедереву, његових постхумно објављених књига и низа текстова које је објављивао у многим новинама и часописима пре и после Другог светског рата.¹⁰⁷ Такође, инвентарне књиге Музеја у Смедереву садрже низ драгоцених података о пореклу и набавци предмета из Стоимировићеве оставштине. Веома је корисна и значајна преписка која је вођена између њега и послератних управника новооснованог смедеревског музеја, Светозара Спасојевића и Леонтија Павловића.¹⁰⁸ Може се закључити да је заслужено колекционарско име стекао готово пола века након смрти.

Циљ овог рада био је да сагледа и протумачи колекционарску праксу Милана Јовановића Стоимировића, најзначајнијег смедеревског колекционара, као јединствен културни феномен у модерној историји Смедерева.

Белешка о аутору

мр Снежана А. Цветковић
Музеј у Смедереву, виши кустос историчар уметности
Контакт: snezana@mus.org.rs

105 Уредник окупаторског дневног листа „Обнова“, Милан Јовановић Стоимировић је био у периоду јул–октобар 1941. године, а од 1941. до 1944. године био је директор Државне архиве у Београду.

106 Г. Ранковић и др., н. д.

107 Г. Ранковић, исто.

108 Н. Јовановић, *Светозар Спасојевић, професор Гимназије и управник Градске књижнице, Смедерево*, 2007, 102–108.

ЛИТЕРАТУРА

- Аноним. „Г. В. Резников у Смедереву“, *Политика* (Београд), 5. 10. 1930.
- Аноним. „У разговору са сликаром Г. Николом Мартиносим“, *Вардар* (Скопље), 25. 9. 1932.
- Аноним. „Нестор Алексијевић треба да ради иконостас за смедеревску цркву...“, *Вардар* (Скопље), 13. 4. 1933.
- Јов, М. „Уређење Смедерева“, *Смедеревски журнал* (Смедерево), 2. 10. 1921.
- Јовановић, С. М. „Обнова Смедерева“, *Рашка* (Београд), 1929, 35–42.
- Јовановић, М. С. „О Лазару Личеноском“, *Вардар* (Скопље), 22. 1. 1933.
- Јовановић Стоимировић, Милан. „Ђир Анта Протић“, *Алманах 300 чуда* (Београд), 1. 9. 1967.
- Јовановић Стоимировић, Милан. *Силуете старог Београда*, Београд, 1971 (прво издање), 1987 (друго издање), 2008 (треће издање)
- Јовановић Стоимировић, Милан. *Дневник 1936–1941*, прир. С. Трећаков и В. Шовљански, Матица српска, Нови Сад, 2000.
- Jovanović A. Slobodan. „JOVANOVIĆ – STOJIMIROVIĆ Milan“, u: *Leksikon pisaca Jugoslavije*, II, Novi sad, 1979, 635–636.
- Јовановић, Небојша. *Светозар Спасојевић, професор Гимназије и управник Градске књижнице*, Народна библиотека Смедерево, Смедерево, 2007.
- Ковачевић, Божидар. Предговор првом издању, у: Јовановић Стоимировић, Милан. *Силуете старог Београда*, Београд 1971, 5–10.
- Лазић, Мирослав и Ђорић, Милена. „Избори за народне посланике у Подунавском срезу 1938. године“, *Смедеревски зборник*, 3 (Смедерево), 2012, 169–201.
- Лазић, Мирослав. „Обележавање 500-годишњице смедеревског града у Смедереву 1930. године“, у: *Смедеревски крај 1918–1941: Научни скуп, Смедерево, октобар 2016*, Програм и књига апстраката, Историјски архив Смедерево.
- Леуновић, С. „Ђ. Ј. Зографски“, *Вардар* (Скопље), 22. 1. 1933.
- Максимовић, Милена. *Из збирке слика Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 1976.
- Митровић, Катарина. „Снежана Цветковић, Оставићина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву“, *Смедеревски зборник* 4 (Смедерево), 2014, 253–260.
- Павловић, Леонтије. „Графички раритет о нашој народној ношњи“, *Неки споменици културе, осврти и запажања*, 1 (Смедерево), 1962, 15–24.
- Павловић, Леонтије. „Прилог проучавању уметности Божицара Карађорђевића“, *Неки споменици културе* 1 (Смедерево), 1962, 25–28.
- Павловић, Леонтије. „Портрет Карађорђа као фрајкорца“, *Неки споменици културе, осврти и запажања*, 1 (Смедерево), 1962, 10–14.
- Павловић, Леонтије. *Смедерево у XIX веку*, Смедерево, 1969, 221–222.
- Павловић, Леонтије. *Минули век Гимназије у Смедереву*, Смедерево, 1971.

- Павловић, Леонтије. *Музеј и споменици културе Смедерева*, Смедерево, 1972.
- Павловић, Леонтије. *Димитрије Давидовић у Смедереву*, Смедерево, 1985, 71.
- Павловић, Леонтије. „Јован Дучић и Смедерево“, *Смедерево, часопис за културу, уметност, науку и друштво* 13 (Смедерево), 1996, 59–65.
- Павловић, Леонтије. „Копча Божицара Карађорђевића“, *Политика* (Београд), 11. 2. 1990.
- Pavlović, K. Stevan. *BOŽID'ART*, Београд, 2012, 161.
- РАЧУН БИРАЧИМА СРЕЗА ПОДУНАВСКОГ, Издање среског одбора Ј. Р. З. у Смедереву, Београд, 1939.
- Рајчевић, Угљеша. „Душан Богић, сликар и педагог (1886–1944)“, *Зборник Народног музеја* 16/2 (Београд), 1997, 209–212.
- Ранковић, Гордана и др. *Уздарје Милану Јовановићу Стоимировићу*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2002.
- Радованац, Ана. „Снежана А. Цветковић – Оставштина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву“, *Живопис, Годишњак Високе школе Српске Православне цркве за уметност и конзервацију* 7 (Београд), 2013, 383–389.
- Ст, А. „Смедеревски град на платну – Са изложбе једног руског сликара у Смедереву“, *Време* (Београд), 12. 1927.
- Semendria. „Кнез Михаилова Иванка“, *Самоуправа* (Београд), 20. 9. 1936.
- С. „Михаило Несторовић – Алексијевић, млади даровити копаничар“, *Вардар* (Скопље), 16. 12. 1933.
- Стоимировић, Душан. „Казивања, дата историчару српске медицине санитетском ђенералу др Влади Станојевићу-Трнском“, прир. М. Ненин и Д. Мрдаковић, Народна библиотека Смедерево, Смедерево, 2007.
- Цветковић, Снежана. *Слике из Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 1998.
- Цветковић, Снежана. *Српско сликарство прве половине XX века, из збирке Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2000.
- Цветковић, Снежана. *Смедерево и Смедеревци у ликовној уметности, избор из збирке ликовне уметности Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2001.
- Цветковић, Снежана и Марковић, Милан. *Иконе из збирке икона Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2002.
- Цветковић, Снежана. „Учитељ вештина Душан Богић“, *Смедеревска седмица* (Смедерево) 1. 11. 2002.
- Цветковић, Снежана. „Три бисера градске скулптуре“, *Смедеревска седмица* (Смедерево), 1. 3. 2002.
- Цветковић, Снежана. „Портрети устаничких првака, из ликовне збирке Музеја у Смедереву“, *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 1 (Смедерево), 2004, 124–134.
- Цветковић, Снежана. *Слике са Дунава*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2005.

Цветковић, Снежана. *Оставиштина Милана Јовановића Стоимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Музеј у Смедереву, Смедерево, 2010.

Цветковић, Снежана. „Династија Обреновић из пера Милана Јовановића Стоимировића“, *Mons Aureus*, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања 39 (Смедерево), 2013, 127–133.

Цветковић, Снежана. „Страдање културно-историјског наслеђа Смедерева у Великом рату“, *Mons Aureus*, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања 46 (Смедерево), 2014, 117–128.

Цветковић, Снежана. „Поводом 50 година од смрти Милана Бате Јовановића Стоимировића: Силуета Старог Смедеревца“, *Mons Aureus*, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања 51 (Смедерево), 2016, 99–108.

Cönig, Cornelia и др. *Карол Поп де Сатмари 1812–1887, сведок једног доба*, Војни музеј Београд, Београд 2004.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјски архив Смедерево, Фонд Комесаријата за обнову Смедерева, Молба бр. 8104, 3. 9. 1941.

Музеј у Смедереву, Инвентар музејских предмета, Ликовна уметност, инв. бр. 46, 30. 11. 1974.

Народна библиотека Смедерево, Легат Леонтија Павловића, Таковски грм, ЛН–1

Народна библиотека Смедерево, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Посебни фондови, Фото-документа, Фотографије: личне и породичне, Манастири, Македонија, фотографије културно-уметничких споменика; Разгледнице: уметност, европски градови

Народна библиотека Смедерево, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Посебни фондови, Рукописи, Родословне таблице

Народна библиотека Смедерево, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Посебни фондови, Рукописи, Програм радикалних реформи које треба временом извести у Смедереву

Народна библиотека Смедерево, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, Посебни фондови, Фото-документа, Кореспонденција, плакати, документациони материјал и ситан штампани материјал, Документа која говоре о активностима и иницијативама Милана Стоимировића Јовановића везаним за Смедерево

Рукописно одељење Матице српске у Новом Саду, Фонд Милана Јовановића Стоимировића, инв. бр. М 36.365, М 36.427, М 36.972, М 37, 267, М 37.268

СКРАЋЕНИЦЕ

ИАС – Историјски архив Смедерево

МУС – Музеј у Смедереву

НБС – Народна библиотека Смедерево

Summary

Snežana A. Cvetković

**MILAN JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ
AND THE ART IN MIDWAR SMEDEREVO**

In the artistic and cultural life of Smederevo between the two world wars, the prominent intellectual Milan Jovanović Stoimirović (Smederevo, 1898 - Belgrade, 1966) had a particularly important and valuable role. After education, he was a lawyer, a professional journalist, with expressions of interest in history, art and literature, from which collecting came out as a logical act. The location of the collection was a family home in Smederevo, which eventually transformed into an informal private closed-type museum. M. J. Stoimirović has, with passion, collected works of art, historical material, ethnological items and books, which will leave far-reaching consequences in the future cultural history of the city. His collections became the foundation of the National Museum in Smederevo, which was founded in 1950 and was opened straight in the family home of M. J. Stoimirovic.

Until the Second World War M. J. Stoimirovic did not register his collections, nor presented them to the public. The intention to turn his own house into a museum took place in completely different circumstances after this war, when he was declared a national enemy, and the property in Smederevo and Belgrade was confiscated. In time, in Smederevo he became a forgotten person. In the past decade, the importance of collecting practice of M. J. Stoimirovic has been highlighted in several different approaches, through a catalogue processed heritage preserved by the Museum in Smederevo, as well as presentations at the exhibitions. In the paper "Milan Jovanović Stoimirović and art in Smederevo between the two World Wars" we dealt with the definition of personality of M. J. Stoimirovic, as an aesthete sui generis, as well as the phenomenon of his collecting practice and the role he had in shaping the visual and cultural identity of Smederevo.

Artistic works in the legacy of M. J. Stoimirovic can be grouped in several collections: fine arts, icons, ecclesiastical objects and applied arts. Within the framework of the fine arts collection for a more transparent interpretation of the phenomenon of collector's practice M. J. Stoimirovic

were singled out as special portraits of collectors and his family, works of art from the first half of the 20th century, works with the presentations of the Karađorđević and Obrenović dynasties, paintings from native culture, works of foreign artists and replicas.

In shaping of the visual and cultural identity of Smederevo in this time period M. J. Stoimirovic paid the most attention to the Smederevo city of the despot Đurađ Branković and the temple of St. George, especially to the medieval fortification as the identity focus of Smederevo.

Владана Б. Путник Прица

АРХИТЕКТУРА СМЕДЕРЕВСКЕ ПАЛАНКЕ 1918–1941

Анстракт: Смедеревска Паланка је током међуратног периода представљала значајан центар културног, привредног, трговинског и индустријског развоја смедеревског краја. Нарочит допринос том развоју дала су бројна предузећа, банке, задруге, али у највећој мери индустријско предузеће „Јасеница“, које је Смедеревску Паланку начинило местом економског, а затим и културно-просветног развитка. Модернизација Смедеревске Паланке проузроковала је и значајан урбанистички и архитектонски развој, па тако у овом периоду настају значајни објекти, попут зграде Гимназије, индустријског комплекса „Јасеница“, градског позоришта, али и приватне репрезентативне виле и куће виђенијих грађана.

Истраживање архитектонског наслеђа Смедеревске Паланке је у досадашњој историографији било углавном ограничено на споменике културе осамнаестог и деветнаестог века, док архитектура двадесетог века још увек није добила адекватну периодизацију и валоризацију нити је до сада сачињена методолошки озбиљнија студија на ову тему. Услед неистражене архивске грађе, историјских извора и теренског истраживања, сматрамо да је од великог значаја посветити се управо овој теми и расветлити до сада недовољно познате градитеље и њихова остварења у Смедеревској Паланци током међуратног периода.

Кључне речи: Смедеревска Паланка, архитектура, урбанизам, модернизација, 1918–1941.

УВОД

Истраживање културне баштине Смедеревске Паланке је у досадашњој историографији махом било фокусирано на споменике из деветнаестог века. С друге стране, студије из седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века превасходно су се освртале на историјат радничког покрета и присуство Јосипа Броза Тита у Паланци

током 1926. и 1927. године, као и на Народноослободилачки покрет и Револуцију током ратних година и послератни индустријски процват. Међуратни период је махом анализиран из угла радничке борбе и активности Комунистичке партије, док су модернизација Паланке и културно-просветни развој остале до сада недовољно истражене теме. Период између два светска рата до сада није био предмет детаљних истраживања, осим у делу Владимира Цветковића.¹

Када се посматра архитектура Смедеревске Паланке из периода између 1918. и 1941. године, о њеном стилском и типолошком развоју готово да до сада није било речи. Недостатак адекватног прегледа и валоризације паланачке архитектуре ове епохе одразио се и на статус заштите. На основу регистра Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерева једини објекти из међуратног периода који уживају статус заштите су спомен-радионица „Јосип Броз Тито“ и зграда Гимназије.² Отежавајућу околност приликом истраживања представљао је и недостатак пројектне документације из периода пре Другог светског рата у Историјском архиву „Верослава Вељашевић“ у Смедеревској Паланци. Због тога би овај рад требало да буде само почетни преглед архитектонског развоја Смедеревске Паланке у међуратном периоду и подстицај за даља истраживања.

РАЗВОЈ СМЕДЕРЕВСКЕ ПАЛАНКЕ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ

Смедеревска Паланка је већ током половине деветнаестог века започела процес модернизације и европеизације. У Паланци је већ 1856. године отворена прва женска школа,³ а 1887. године пруга је прошла кроз место и подигнута је железничка станица.⁴ У периоду између два светска рата Смедеревска Паланка је забележила раст становништва. Године 1928. варошица је бројала 3927 становника.⁵ Међутим, у њој су се током међуратног периода настањивали бројни странци, пре

1 В. Цветковић, „Свакодневица француске породице Плејуст у Србији и Југославији (1934–1949)“, *Токови историје* 1–2, 2007, 20–43.

2 <http://spomenikikulture.org.rs/kulturna-dobra/sva?opstina=4> (сајту приступљено 26. 9. 2016).

3 Б. Перуничих, *Смедеревска Паланка и околина*, Смедеревска Паланка, 1980, 97.

4 В. Цветковић, н. д., 21.

5 Т. Ж. Живковић, „Односи старијег становништва и досељеника у паланачкој општини од II светског рата до 1977. године“, *Новопазарски зборник* 2, 1978, 102.

свега Французи, али и Немци, Мађари, Чеси и Пољаци, који су заједно доприносили културном и економском напретку места.⁶ Због тога је деценију касније забележен број од 5118 становника.⁷

Смедеревска Паланка је у периоду између два светска рата доживела економски процват, што је допринело њеној модернизацији и урбаном развоју. Захваљујући свом повољном географском положају и доброј повезаности са већим градовима попут Београда и Ниша, стекли су се услови за индустријски развој.⁸ Током прве половине двадесетог века у Смедеревској Паланци је основано седам предузећа. Године 1923. десет трговаца и инжењера основали су акционарско друштво „Јасеница“,⁹ свакако најпознатије и најуспешније индустријско предузеће у међуратној Паланци. Првобитна делатност „Јасенице“ била је оправка вагона, да би се временом прешло на комплетну израду вагона, укључујући и прецизну механику.¹⁰ До 1937. године „Јасеница“ је бројала 400 запослених, а фабрички комплекс се простирао на површини од 13.340 м².¹¹ У „Јасеници“ је током 1926. и 1927. године радио и Јосип Броз Тито.¹²

Индустрију у Смедеревској Паланци је махом финансирао француски капитал, па се током међуратног периода формирала колонија Француза који су се због посла настанили управо у Паланци.¹³ Везе између Француске и Смедеревске Паланке су отуд биле веома снажне у међуратном периоду. Томе сведочи и чињеница да је једна од главних улица у центру града добила назив Француска улица у част делегације сенатора и ратних ветерана из Гренобла, Лиона и Шамберија која је почетком јуна 1926. године посетила Смедеревску Паланку.¹⁴

Осим привреде и индустрије, Смедеревска Паланка је поседовала и изворе лековите воде. Године 1924. уређен је нови извор доктора

6 В. Цветковић, н. д., 26.

7 Т. Ж. Живковић, н. д., 102.

8 Б. Перуничкић, н. д., 1828.

9 З. Павловић-Томашевић и М. Милић, *Град на Јасеници*, Београд, 1972, 94–95; Ž. Živulović, „Goša“ 1923–1983: *kako se radio gigant*, Ljubljana, 1983, 7.

10 В. Цветковић, н. д., 22.

11 Б. Перуничкић, н. д., 78.

12 Б. Перуничкић, н. д., 94; Воја Новаковић, *Паланка кроз векове*, Београд, 1970, 131–138.

13 Разговор са Петром Декићем, кустосом Народног музеја у Смедеревској Паланци (4. 7. 2016).

14 В. Цветковић, н. д., 22.

Марка Т. Лека на Кисељаку,¹⁵ а 1940. године је планирана изградња бањског комплекса и уређење парка.¹⁶ Средином треће деценије у Смедеревској Паланци је подигнута и приватна електрична централа.¹⁷ У истом периоду је основан и Народни универзитет.¹⁸

Међуратни период је такође обележило и активно културно и просветно деловање бројних друштава. Године 1924. оснива се радничка уметничка група „Абрашевић“,¹⁹ затим се 1927. године оснива радничко просветно-културно друштво „Буктиња“.²⁰ У Смедеревској Паланци је такође било активно Коло српских сестара и соколско друштво.²¹ Захваљујући иностраним утицајима и повољним условима Смедеревска Паланка је током међуратног периода постепено претендовала да постане културни и економски центар округа.²²

УРБАНИСТИЧКИ И АРХИТЕКТОНСКИ РАЗВОЈ

Смедеревска Паланка је веома рано добила ортогоналну структуру. Централно историјско језгро је током деветнаестог века било подељено на стару и нову чаршију.²³ На основу затечених објеката на терену може се закључити да се град после Првог светског рата радијално ширио од Трга хероја на коме су се налазили данашњи Народни музеј и Градско позориште и некадашња Деловођина зграда (сл. 1).

Трг хероја уједно представља и пресек две главне улице у Смедеревској Паланци: Краља Петра I (у наставку Карађорђева) и Првог српског устанка. Паралелно са паланачким корзоом, улицом Првог српског устанка, пружају се и улице Француска и Олге Милошевић са јужне, и Улица Вука Караџића са северне стране. У јужним ули-

15 В. Новаковић, н. д., 26; Н. Владисављевић, М. Милић, *Знамења: Паланка и околина*, Смедеревска Паланка, 1981, 33.

16 Анон., „Смедеревска Паланка је чувена по киселој и минералној води“, *Политика* (Београд), 17. 7. 1940, 11.

17 В. Цветковић, н. д., 27.

18 Б. Перуничкић, н. д., 1795.

19 Н. Владисављевић, *Тренутак прошлости: хронологија значајнијих догађаја и личности Смедеревске Паланке и околине 1892–1941*, Смедеревска Паланка, 1983, 76.

20 Н. Владисављевић, н. д., 91.

21 М. Милеуснић, *Оснивање, рад и развој гимназије у Смедеревској Паланци (1919–1941)* (дипломски рад), Београд, 2010, 10.

22 Б. Перуничкић, н. д., 1828.

23 Разговор са Петром Декићем, кустосом Народног музеја у Смедеревској Паланци (4. 7. 2016).

|Сл. 1. Трг хероја, разгледница

цама су подигнуте многе виле и резиденције знаменитих Паланчана током међуратног периода, док Улицу Вука Караџића више одликују јавне грађевине. Позиција пруге и железничке станице одредила је да се центар града позиционира и шири северно од ње, а да индустријска зона превасходно буде смештена јужно од пруге.

Стилски развој архитектуре Смедеревске Паланке одвијао се у складу са токовима других варошица широм Краљевине. Током треће деценије двадесетог века доминирао је академизам, иако су забележени објекти са одликама позне сецесије, док је током четврте деценије модернизам са елементима академизма и ар декоа постепено преузимао примат како на јавним тако и на приватним објектима.

ЈАВНЕ ГРАЂЕВИНЕ

Гимназија

Краљевим указом из 1919. године у Смедеревској Паланци је основана приватна гимназија од четири разреда.²⁴ Међутим, већ је 1925. године краљ Александар I Карађорђевић донео одлуку да Паланачка Гимназија постане државна.²⁵ Гимназија је првобитно била смештена

24 Б. Перуничкић, н. д., 119.

25 Б. Перуничкић, н. д., 1455.

у бановинској згради,²⁶ да би 1928. године био основан срески одбор за подизање Гимназије. Одбор је коначно започео и финансирао изградњу наменске зграде на месту старе, а здање је већ наредне године завршено и усељено.²⁷ Паланчани су је поносно називали „најлепшом гимназијом у Србији“. Зграда Гимназије свакако представља један од најмонументалнијих објеката у Смедеревској Паланци, чему говори у прилог чињеница да је прочеље ширине 52 м и да се грађевина простире на површини од 800 м².²⁸ Грађевина представља типичан пример међуратног академизма, стила у којем су многе гимназије и основне школе у региону подигнуте током последњих деценија деветнаестог века, па све до четврте деценије двадесетог века, попут гимназија у Крагујевцу, Смедереву, Ваљеву и Београду.²⁹

Основа Гимназије је у форми ћириличног слова „Г“, што подразумева главни тракт са једним бочним крилом. Улаз и степениште су постављени у средишњој зони главног тракта. У приземљу је било предвиђено да се налазе учионице, кабинети за физику, хемију и зоологију, сала за цртање, читаонице, зборница и канцеларија директора. На првом спрату је поред учионица постојала свечана сала која се налазила изнад улаза у зграду. Сала је била украшена штучо декорацијом и заузимао је површину од 80 м².³⁰ Сутерен је био резервисан за гимнастичку салу и радионице занатске школе, међутим из извештаја директора Министарству просвете школске 1935/36. године закључује се да гимнастичка сала није изведена и да је уместо ње ту функцију вршила свечана сала. Предвиђени кабинети и сала за цртање такође у пракси нису постојали.³¹ Учионице су окренуте ка дворишту, док су оне у бочном крилу окренуте суседном плацу.³² Прочеље Гимназије је решено класично, са наглашеним и истуреним централним и два бочна ризалита (сл. 2). Централни ризалит поседује улаз који је наглашен надстрешницом која уједно представља и балкон са балустрадом у зони првог спрата.

26 Б. Перуничкић, н. д., 1739.

27 АЈ, МП (ф-66-882-1297), писма министру просвете, 28. 7. 1928, 1. 5. 1929, 19. 6. 1929; Анон., „Вести из Јасенице“, *Подунавски гласник* (Смедерево), 11. 11. 1928, 2;

28 АЈ, МП (ф-66-882-1297), писмо министру просвете, 19. 6. 1929.

29 А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*, Београд, 2005, 312-313, 332.

30 АЈ, МП (ф-66-882-1297), писмо министру просвете, 19. 6. 1929.

31 АЈ, МП (ф-66-882-1297), Извештај директора школске 1935/36.

32 АЈ, МГ, ф-62-051, Пројекат гимназије у Смедеревској Паланци

[Сл. 2. Зграда гимназије

Средишњу зону такође красе три полукружно завршена прозорска отвора рашчлањена јонским лезенама. Декоративност централне зоне првог спрата указује на постојање свечане сале. Улазни портал се састоји од двокрилних дрвених врата са стакленим пољима и надсветлом у виду лунете. Овакво решење улазног портала је карактеристично за архитектуру академизма.³³ Паланачка Гимназија представља типичан пример архитектуре академизма примењиване на школским објектима са циљем да одају утисак трајности и вредности образовања. Осим зграде Гимназије, постоје информације да је још неколико школских објеката подигнуто током међуратног периода. Изградња наменског објекта за основну школу завршена је 1923. године,³⁴ а у периоду између 1930. и 1935. године подигнута је и зграда за нижу пољопривредну школу.³⁵

Соколски дом/Градско позориште

Иако је Соколски покрет био одвојен од државе, па је и иницијатива соколских друштава за подизањем сопствених домова била приватног карактера, соколски дом је често представљао центар културних дешавања у мањим градовима и варошицама. У досадашњој

33 В. Путник, „Улазни портали и холови стамбених зграда у Београду (1918–1941)“, *Наслеђе* XVI (2015), 45.

34 М. Милеуснић, н. д., 29.

35 Б. Перуничкић, н. д., 127.

историографији није била позната активност Соколског друштва у Смедеревској Паланци.³⁶ Познато је из биографије доктора Миливоја Васића да је био старешина Соколског друштва у Смедеревској Паланци и да је он покренуо иницијативу за изградњом соколског дома.³⁷ На основу фотографије из приватне колекције Ане Милошевић познато је да је извршено свечано освећење темеља соколског дома уз присуство православног свештенства, чланова Соколског друштва и становништва.³⁸ Иако је назначено да је фотографија из 1926. године, до сада није пронађена ниједна вест у тадашњој периодици о освећењу темеља соколског дома у Смедеревској Паланци, па се не може се поуздано датовати почетак градње овог објекта. Првобитни пројекат соколског дома је непознат, међутим сачуван је нацрт за реконструкцију и завршетак соколског дома који је израдио архитекта Милутин Вражалић.³⁹ На основу напомене архитекте Вражалића може се закључити да је постојало првобитно решење које је из недовољно разјашњених околности одбачено у корист новог пројекта. Међутим, како датум није означен на сачуваном пројекту, не може се са сигурношћу закључити година израде нацрта. Нацрт прочеља представља једно модерно решење са елементима академизма у виду рустичног сокла и истуреног класичног кровног венца у зони вежбаонице. Иако је улаз постављен централно, целокупно прочеље је решено асиметрично услед просторне организације. Десно од улазног хола смештена је вежбаоница са позорницом, док се лево налазе канцеларије. Сам улаз је решен у виду двокрилних врата са правоугаоним надсвечлом. Стаклени панели врата су декорисани решеткама од кованог гвожђа геометријског дизајна као јединим декоративним мотивом на читавом објекту. На основу стилске анализе може се закључити да је Милутин Вражалић свакако пројекат израдио током четврте деценије двадесетог века.

Нажалост, како је финансирање изградње једног соколског дома махом зависило од самих чланова Соколског друштва, радови су текли споро и дом није био у потпуности завршен и отворен до почетка

36 В. Путник, *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији*, Београд, 2015.

37 За податке о животу Миливоја Васића се захваљујем Немањи Девићу.

38 Разговор са Петром Декићем, кустосом Народног музеја у Смедеревској Паланци (4. 7. 2016).

39 Пројекат соколског дома у Смедеревској Паланци, љубазношћу Милоша Јуришића уступљен за истраживање. За информацију о пуном имену архитекте Вражалића дугујем колеги Милану Миловановићу.

Другог светског рата. По завршетку рата објекат је добио другу намену и као бројни други соколски домови у држави постао градско позориште. Прозори предвиђени да осветле вежбаоницу су зазидани за потребе позоришне сале, док кровни венац и улазна врата нису изведени према пројекту (сл. 3).

|Сл. 3. Градско позориште, првобитно соколски дом

ИНДУСТРИЈСКА АРХИТЕКТУРА

Комплекс фабрике „Јасеница“ а. д.

Смедеревска Паланка свакако поседује импозантно индустријско наслеђе из периода пре Другог светског рата. Највећи индустријски комплекс у међуратном периоду је био „Јасеница“ а. д. Главна радионица овог комплекса подигнута је у првој фази развоја предузећа и заузима површину од 3.000 м² са висином од 6 м. Уз ову радионицу подигнуте су и машинска радионица за прераду дрвета и метала, магацин, локомотива и електрична централа са компресором. Локомотива се простире на површини од 200 м². Уз ове објекте подигнута је и електропумпа на Јасеници. С обзиром на велики број радника које је предузеће запошљавало, у склопу комплекса подигнути су и

веома скромни раднички станови у непосредној близини фабрике.⁴⁰ До почетка Другог светског рата на територији Југославије предузеће „Јасеница“ се проширило на територију од 16.670 м², а комплекс је обухватао ковачницу, ливницу, халу за производњу и лакирање вагона, столарницу, браварницу, механичку радионицу, фарбарницу, тапетарницу, одељење за мостоградњу, пробну станицу, магацине, шупе и друге грађевине, као и вилу власника предузећа.⁴¹

ПРИВАТНЕ РЕЗИДЕНЦИЈЕ И СТАМБЕНА АРХИТЕКТУРА

Истраживање стамбене и резиденцијалне архитектуре додатно је отежано, с обзиром да не постоји пројектна документација за објекте пре Другог светског рата у Историјском архиву „Верослава Вељашевић“ у Смедеревској Паланци, која би расветлила године изградње, као и ауторство пројеката. Међутим, и поред недостатка података, у раду је начињен преглед значајнијих здања насталих у периоду између два светска рата.

Кућа доктора Пазарца

Кућа доктора Пазарца у Француској улици 22 представља један од ретких и свакако најуспешнији пример сецесије у Смедеревској Паланци (сл. 4).

Како је сецесија била у већој мери присутна у српској средини до Првог светског рата, не би се могло поуздано тврдити да је кућа доктора Пазарца подигнута после 1918. године. Међутим, доктор Велимир Пазарац је у Смедеревску Паланку дошао после Првог светског рата захваљујући пријатељству са Паланчанином Владом Крстићем с којим се упознао током свог школовања.⁴² На основу те информације може се са сигурношћу тврдити да је кућа доктора Пазарца подигнута после Првог светског рата. О мотивима за избор сецесије такође постоји објашњење. Познато је да се сецесија задржала у мањим местима и у првим годинама после Првог светског рата,⁴³ па тако није несвакидашње што је објекат подигнут под утицајем овог стила.

40 Ž. Živulović, n. d., 8, 10.

41 Ž. Živulović, n. d., 68–69.

42 За податке о животу Велимира Пазарца се захваљујем Немањи Девићу.

43 Ж. Шкаламера, „Сецесија у српској архитектури“, *Зборник радова Народног музеја* 12 (1985), 7–13; А. Кадијевић, „Два тока српског архитектонског ар-нувоа: интернационални и национални“, *Наслеђе* V (2004), 55.

Сл. 4. Кућа доктора Пазарца

Кућа доктора Пазарца поседује све елементе интернационалне сецесије на простору Србије. Иако је објекат академски решен, одређени елементи, попут асиметричних волумена, фасадне пластике и декорације од кованог гвожђа су несумњиво сецесијски. У зони приземља прозорски оквири и дрвенарија су посебно декорисани, док је спрат изузетно маштовито решен. Читаву зону спрата краси опходна тераса која се отвара ка дворишној страни, са оградом од кованог гвожђа геометријског дизајна. Коначно, најснажнији мотив представља полигонална кулица са рогљастим кубетом које израња изнад кровног венца декорисаног рељефима морских саса. Према сведочењу савременика кућа је поседовала сопствени водовод, каљеве пећи и струју.⁴⁴ Породица Пазарац се после Другог светског рата одселила из Смедеревске Паланке, а њихова кућа је национализована. Како потомци породице Пазарац живе у иностранству, објекат је данас ненастањен. Један од највреднијих споменика новије архитектуре Смедеревске Паланке је данас у изузетно лошем стању и свакако представља угрожено грађитељско наслеђе.

⁴⁴ В. Цветковић, н. д., 27.

Клиника доктора Васића

Доктор Миливоје Васић (1894–1976) био је један од многобројних становника Смедеревске Паланке које је судбина везивала за Француску. Током Првог светског рата је послат на школовање у Француску, где је завршио медицину.⁴⁵ Пошто се школовао на Сорбони,⁴⁶ по повратку у Смедеревску Паланку заједно са доктором Манојловићем започео је изградњу клинике „по узору на Мали Тријанон“ (сл. 5). Међутим, услед избијања Другог светског рата клиника је остала незавршена.⁴⁷ Данас се у објекту налази тржни центар.

|Сл. 5. Клиника доктора Васића, данас тржни центар „Облик“

С обзиром да је објекат остао незавршен, тешко се може говорити о утицају француског академизма. Грађевинам доминира узвишени монументални портик паладијевског типа са бочним степеништем. Четири стуба на високим базама су у потпуности огољена и без капитета. Како је изградња објекта прекинута, може се претпоставити да су капители били предвиђени пројектом, као и тимпанон који би носили. Међутим, како није познато да ли је оригинални пројекат сачуван, не може се са сигурношћу тврдити у којој мери је

45 За податке о животу Миливоја Васића се захваљујем Немањи Девићу.

46 В. Цветковић, н. д., 31.

47 Разговор са Петром Декићем, кустосом Народног музеја у Смедеревској Паланци (4. 7. 2016).

иницијална замисао изведена. Но, на основу затеченог стања пресе може говорити о утицају Паладијеве архитектуре него Малог Тријанона.

Вила Драга

Вила Драга се налази у Француској улици 7. Власник виле био је Београђанин Јован Новаковић чија је супруга била из Смедеревске Паланке. Вила је окружена ограђеним вртом и пројектована је у форми летњиковца или бањске виле, са вишесегментним кровом и пространим тремом са бочним вењацима (сл. 6). Овакво решење није било неуобичајено ако је породица боравила и у престоници.

|Сл. 6. Вила Драга

Породица Новаковић је поседовала импозантну колекцију слика и брижљиво уређен простор виле, опремљен луксузним намештајем по узору на београдске ентеријере. О томе сведоче две слике које се чувају у Народном музеју Смедеревске Паланке. На првој је приказан ентеријер виле, а слику је насликао сам Јован Новаковић. На њој је приказан богато декорисан салон виле Драга са персијским тепихом, столицом, фотељом и сточићем у стилу Луја XV, затим је ту и комода – витрина са књигама, необарокни сат са декоративним урнама са сваке стране.⁴⁸ У салону се такође налази и кристални лустер, зидови су украшени бројним сликама, а мобилијар са предметима сведочи о

48 J. Miller, *Le mobilier ancien et contemporain*, Paris, 2006, 135, 147, 152.

статусу и образовању власника.⁴⁹ На основу приказа сопственог приватног простора може се закључити да је Јован Новаковић сврстан међу интелектуалну елиту Смедеревске Паланке, али и шире.

Друга слика у колекцији Народног музеја Смедеревске Паланке је портрет Јована Новаковића, рад Владимира Филадельфа.⁵⁰ На слици је приказан Јован Новаковић како седи за столом и чита књигу. Избор позе којом се приказује да како Новаковић чита, поново сведочи о њему као припаднику интелектуалне елите. Приказ поткрепљује и ентеријер, где се у позадини може поново видети витрина са необа-роким сатом.

Кућа Милоја Радосављевића

Кућа власника кланице у Смедеревској Паланци Милоја Радосављевића подигнута је 1935. године и представља један од најзначајнијих и најуспешнијих остварења међуратне резиденцијалне архитектуре у Смедеревској Паланци. Кућа је подигнута на углу Француске и Улице 10. октобра. Објекат је повучен од уличне регулације и ограђен оградом од вештачког камена и кованог гвожђа у стилу позне сецесије. Грађевину одликује успешно степеновање маса и наглашавање угаоног корпуса висином, угаоном зиданом терасом и истуреним класичним кровним венцем (сл. 7).

Улаз је позициониран бочно из Улице 10. октобра и у кућу се улази преко приземне простране терасе делимично наткривене. Тераза је оивичена полукружном зиданом оградом која свом дужином поседује удубљење за цвеће. Под терасе је изведен у терацу са централним мотивом у виду круга уписаног у шестокраку звезду која је уписана у хексагон. Оваква декоративна решења за терацо била су честа у стамбеној архитектури епохе.⁵¹ Део надстрешнице држи квадратни стубац са хоризонталним испустима, попут решења архитекте Душана Бабића или Петра и Бранка Крстића.⁵²

Ентеријер је пројектован класично, са пространим антреом, трпезаријом, салоном, спаваћом собом и помоћним просторијама.

49 О enterijeru kao reprezentativnoj javnoj slici vlasnika videti u: V. Dautović, „Svet ličnih predmeta i privatni prostor Pavla Beljanskog“, u: *Memorijal Pavla Beljanskog*, Novi Sad, 2013, 91–113.

50 Разговор са Петром Декићем, кустосом Народног музеја у Смедеревској Паланци (4. 7. 2016).

51 В. Путник, н. д., 50, 51.

52 М. Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Београд, 1996.

|Сл. 7. Кућа Милоја Радосављевића

|Сл. 8. Зграда Љубише Швабића

Предсобље је повезано са трпезаријом четворокрилним застакљеним вратима.⁵³ У ентеријеру и даље постоје оригиналне каљеве пећи, гипсана декорација у виду розети, као и један лустер у стилу ар декоа. У кући Радосављевић се током Другог светског рата налазио немачки официрски клуб, а данас је кућа у власништву потомака Милоја Радосављевића.⁵⁴

Зграда Љубише Швабића

На углу улица 10. октобра и Првог српског устанка налази се зграда трговца Љубише Швабића која је била једини стамбени објект у Смедеревској Паланци са приземљем и два спрата па је због тога добила надимак „трократница“.⁵⁵ Објект представља најчистији пример предратног модернизма у Смедеревској Паланци (сл. 8).

Угао грађевине је заобљен и наглашен зиданим балконима у зони првог и другог спрата, као и трокрилним прозорима уоквиреним хоризонталним тракама, док је поље између њих такође декорисано хоризонталним фугама. Исти удвојени прозори поновљени су на бочном крилу из Улице Првог српског устанка. Оваква композиција фасаде типична је за модернизам четврте деценије двадесетог века у многим градовима, попут Београда, Новог Сада, Смедерева и других. На основу видљиве старе зоне кровног венца и у недостатку хоризонталних фуга на другом спрату може се закључити да је објект надзидан, али свакако у веома кратком року током четврте деценије двадесетог века, када је и изграђен.

Кућа Радована Милошевића Башинца

На углу улица Карађорђево и Олге Милошевић налази се породична кућа трговца Радована Милошевића Башинца. Кућа је подигнута на месту старије куће породице Шишковић и део материјала са претходног објекта је искоришћен за изградњу новог. Према сведочењу потомака пројекат за кућу је наручен од архитектонског бироа из Београда, али га је Радован Милошевић Башинац у великој мери изменио. Објект је завршен 1938. године и пројектован је тако да може

53 В. Путник, „Прилог проучавању развојних токова међуратне стамбене архитектуре Београда“, *Наслеђе* XIII (2012), 156. 153–166.

54 Разговор са Срећком Радосављевићем, потомком власника (4. 7. 2016).

55 В. Цветковић, н. д., 27.

да смести две породице. Према оригиналном пројекту степениште је требало да буде смештено унутар куће одакле би водило у два одвојена крила. То решење је измењено и степениште је постављено у дворишну страну куће, са верандом која је водила у одвојене станове (сл. 9).⁵⁶

|Сл. 9. Кућа Радована Милошевића Башинца

Иако је у питању угловница, грађевина већим делом излази на Карађорђеву улицу. У приземљу се налазе дућани, а спрат је резервисан за становање. Угао је заобљен и наглашен са три уска прозора, а целокупна зона прозорских отвора је визуелно обухваћена плитким хоризонталним тракама у међупрозорским пољима, декоративном одликом модерне архитектуре. Кровни венац је дискретно наглашен и не крије класичну четворокрилну кровну конструкцију.

⁵⁶ За податке о историјату куће захваљујем прауници Радована Милошевића Башинца Ани Милошевић.

Дом Уроша Влајића

Још један стамбени објект који се може сврстати међу примере одјека модернизма у Смедеревској Паланци јесте дом Уроша Влајића. Иако се грађевина не налази на углу, она је ипак решена као угловница. Поједини мотиви припадају модернистичком речнику, међутим, пре би се могло говорити о модернизованој верзији академизма. Приземље, у којем су смештени дућани, решено је рустично, док је спрат за становање решен са паровима уоквирених трокрилних прозора са обе стране. Међупрозорска поља испуњена су хоризонталним блоковима рустичног камена. С друге стране, угао је компонован са дозом асиметрије. Изнад улаза у дућан налази се централно позиционирана полукружна зидана тераса. Уместо два прозора, на углу су уоквирена врата и трокрилни прозор. Кровни венац је и на овом објекту решен дискретно (сл. 10).

|Сл. 10. Дом Уроша Влајића

Закључак

На основу претходне анализе и покушаја валоризације архитектонског наслеђа Смедеревске Паланке у периоду између два светска рата може се закључити да је сама тема неправедно запостављена у домаћој историографији. Објекти који су у овом раду истакнути говоре о томе да је Смедеревска Паланка била повољно место за стилски диверзитет. Почевши од присуства позне сецесије, преко међуратног академизма, па све до пробоја модернизма, архитектура Смедеревске Паланке поседује скоро све главне токове који су се јављали током треће и четврте деценије двадесетог века на територији Краљевине Југославије.

Отежавајућа околност при истраживању је представљао недостатак архивске грађе која би додатно расветлила историјат и околности изградње одређених истакнутих примера међуратне архитектуре Смедеревске Паланке. Међутим, и поред тих недостатака, велики допринос овом истраживању дат је од стране потомака власника објекта, као и помоћи Народног музеја у Смедеревској Паланци. На крају, овај преглед има за циљ да подстакне даља истраживања градитељског наслеђа међуратне Паланке.

Белешка о аутору

др Владана Б. Путник Прица
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за историју уметности
Контакт: vladana.putnik@f.bg.ac.rs

ЛИТЕРАТУРА

Dautović, Vuk. „Svet ličnih predmeta i privatni prostor Pavla Beljanskog“, u: *Memorijal Pavla Beljanskog*, Spomen-zbirka Pavla Beljanskog, Novi Sad, 2013, 91–113.

Miller, Judith. *Le mobilier ancien et contemporain*, Gründ, Paris, 2006.

Živulović, Žika. „Goša“ 1923–1983: *kako se rađao gigant*, RZ Informisanje i propaganda „GOŠA“, Ljubljana, 1983.

Аноним., „Вести из Јасенице“, *Подунавски гласник* (Смедерево), 11. 11. 1928, 2.

Аноним., „Смедеревска Паланка је чувена по киселој и минералној води“, *Политика* (Београд), 17. 7. 1940, 11.

Владисављевић, Никола. *Тренутак прошлости: хронологија значајнијих догађаја и личности Смедеревске Паланке и околине 1892–1941*, 10. октобар, Смедеревска Паланка, 1983.

Ђурђевић, Марина. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1996.

Живковић, Томислав Ж. „Односи старијег становништва и досељеника у паланачкој општини од II светског рата до 1977. године“, *Новопазарски зборник 2* (Нови Пазар), 1978, 101–111.

Кадијевић, Александар. „Два тока српског архитектонског ар-нувоа: интернационални и национални“, *Наслеђе V* (2004), 53–70.

Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Грађевинска књига, Београд, 2005.

Милеуснић, Марија. *Оснивање, рад и развој гимназије у Смедеревској Паланци (1919–1941)* (дипломски рад), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2010.

Новаковић, Воја. *Паланка кроз векове*, Медицинска књига, Београд, 1970.

Павловић-Томашевић, Зорица и Милић, Миодраг. *Град на Јасеници*, Четврти јул, Београд, 1972.

Путник, „Прилог проучавању развојних токова међуратне стамбене архитектуре Београда“, *Наслеђе XIII* (2012), 156. 153–166.

Путник, Владана. „Улазни портали и холови стамбених зграда у Београду (1918–1941)“, *Наслеђе XVI* (Београд), 2015, 43–55.

Путник, Владана. *Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији*, Филозофски факултет, Београд, 2015.

Цветковић, Владимир. „Свакодневица француске породице Плејуст у Србији и Југославији (1934–1949)“, *Токови историје* 1–2 (Београд), 2007, 20–43.

Шкаламера, Жељко. „Сецесија у српској архитектури“, *Зборник радова Народног музеја* 12 (1985), 7–13.

ИЗВОРИ

Архив Југославије

Фонд Министарства грађевина (62), ф–051, Пројекат гимназије у Смедеревској Паланци

Фонд Министарства просвете (66), ф–882–1297, писма Министру просвете, 28. 7. 1928, 1. 5. 1929, 19. 6. 1929.

Фонд Министарства просвете (66), ф–883–1297, Извештај директора школске 1935/6.

ИЗВОР ФОТОГРАФИЈА

Лична архива

Summary

Vladana B. Putnik Prica

ARCHITECTURE OF SMEDEREVSKA PALANKA 1918-1941

Based on the previous analysis and attempts of valorization of the architectural heritage of Smederevska Palanka in the period between the two world wars can be concluded that the topic itself is unfairly neglected in the domestic historiography. The objects that are pointed out in this paper show that Smederevska Palanka was a convenient place for stylistic diversity. Beginning from the presence of the late secession, through interwar academism, until the breakthrough of modernism, the architecture of Smederevska Palanka has almost all the main streams that occurred during the third and fourth decade of the twentieth century in the territory of the Kingdom of Yugoslavia.

The difficult circumstance in the research was the lack of archival material that would further highlight the history and the circumstances surrounding the construction of certain prominent examples of interwar architecture of Smederevska Palanka. However, despite these deficiencies, the great contribution to this research was given by the descendants of the owners of the objects, as well as the help of the National Museum in Smederevska Palanka. At the end, this review aims to encourage further research into the architectural heritage of the interlaced Palanka.

РЕЦЕНЗЕНТИ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА:

др Александар Кадијевић

др Слободан Бјелица

др Александар Касаш

Данијела Милошевић

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11 Смедеревски крај)"1918/1941"(082)
72(497.11)"19"(082)

НАУЧНИ скуп "Смедеревски крај 1918-1941" (2016 : Смедерев)

Зборник радова / Научни скуп "Смедеревски крај 1918-1941" ; уредници
Александар Кадијевић, Слободан Бјелица. - Смедерев : Историјски архив,
2017 (Смедерев : Newpress). - 345 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 200. - Стр. 9-10: Уводна реч... / Данијела Милошевић. - Напомене и
библиографске референце уз сваки рад. - Библиографија уз сваки рад. -
Summaries.

ISBN 978-86-907789-9-7

а) Архитектура - Смедеревски крај - 20в - Зборници б) Смедеревски крај -
Историја - 1918-1941 - Зборници
COBISS.SR-ID 249804556